

AREOPOLISZ

**Történelmi és társadalomtudományi
tanulmányok V.**

Csíkszereda
2006

A kiadvány megjelenését támogatták:

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

Városi Könyvtár, Székelyudvarhely

Szerkesztők:

Hermann Gusztáv Mihály

Kolumbán Zsuzsánna

Róth András Lajos

Borítóterv:

Biró Gábor

Angol tartalmi kivonatok:

Novák Melinda

Novák Károly István

© Areopolisz Történelmi és Társadalomtudományi

Kutatócsoport

© Hargita Kiadóhivatal

ISBN 973-7625-05-6

Tartalomjegyzék

Az ötödik	5
RÓTH ANDRÁS LAJOS, RÓTH EDITH	
Aranyosszék társadalmi fejlődése (1642–1821)	6
PAKOT LEVENTE	
Az illegitimitás geográfiája. Házasságon kívüli születések négy szé- kelyföldi településen, 1775–1850	43
HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY	
Az erdélyi felvilágosodás elfelejtett alakja: Zsombori József	74
FORRÓ ALBERT	
Templomi ülésrend a XVIII. századi udvarhelyi református egyházmegyében	87
TÓTH LEVENTE	
Reformkori adatok Udvarhelyszék református népoktatásáról	99
KOLUMBÁN ZSUZSÁNNA	
Az erdélyi református egyházalkotmányi megújulás, különös tekintettel az 1868. évi, egyházmegyékre vonatkozó törvényre	126
MIHÁLY JÁNOS	
füldőélet a XVIII. századtól az államosításig	144
NOVÁK KÁROLY-ISTVÁN	
Fürdők a dualizmuskori Székelyudvarhelyen és környékén	176
KÁPOLNÁSI ZSOLT	
Egy udvarhelyi hetilap 12 éve	187

GIDÓ CSABA

Vasútvonal tervek és építkezések Székelyföldön

1880–1895 között 201

NAGY RÓBERT

Székelyudvarhely gazdasági fejlődése

a XIX. század végén és a XX. század elején 231

SZERZŐINK 254

REZUMATE 256

SUMMARIES 263

Az ötödik

Akár ünnepelésre okot adó szám is lehetne. Az bizonyos, hogy létezésének hat, publikációs tevékenységének öt éve alatt az *Areopolisz* beküzdötte magát az erdélyi magyar tudományosság tényezőinek sorába. Évkönyve rendszeresen megjelent, a MTA pedig kutató-műhelyként akkreditálta ezt az önszerveződésként megalakult, egészében civil alapokon álló csapatot. Az alapító-, illetve a tevékenység korai szakaszában csatlakozott fiatal törzstagok zöme közben már (Gidó Attila, Hidó Csaba, Kolumbán Zsuzsánna, Pakot Levente, Tóth Levente) doktorandus erdélyi és magyarországi intézetekben, -egyetemeken. Szakmai körökben pedig ma már alig találkozni értetlen tekintetekkel, ha ez a fura hangzású név szóba kerül.

Másfelől, az ünnepelés korai volna. A jogos meglepődést bosszúságok sorozata árnyékolja. Hiányzik a megnyugtató anyagi háttér, amiért az évkönyv megjelenése esztendőről esztendőre bizonytalanabb, ez pedig a szerzőkre sem hat ösztönzőképpen: most történik például először, hogy kiadása átcsúszik a következő naptári évre.

Az is újdonságnak számít – és nem véletlen –, hogy a kiadás helyeként nincs megjelölve a csoportnak otthont adó, allegorikusan nevébe foglalt város. Természetesen ennek is anyagi okai vannak, és köszönettel tartozunk Hargita Megye Önkormányzatának, illetve a Hargita Kiadóhivatalnak, hogy munkánkat – reméljük hosszú távon – felkarolta. Reméljük egyszer azt is megérjük, hogy Székelyudvarhelyen is legalább annyira ismerősen csengjen az *Areopolisz* név, mint a történész szakmai elit köreiben.

a szerkesztők

RÓTH ANDRÁS LAJOS, RÓTH EDITH

Aranyosszék társadalmi fejlődése (1642–1821)

Napjainkban a hagyományos esemény-történetírás egyre inkább háttérbe szorul. „*A filozófia, a lélektan, a matematika, a szociológia és sok más tudományág mind erőteljesebben követeli meg azt, hogy a história megújuljon, a maga módján egzaktabbá s így valóságot hívebben tükrözővé váljék...*”¹

A felületes, vázlatos történelmi ábrázolás elkerülésének követelménye, a társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatoknak, jelenségeknek maguk összetettségében való rekonstruálása új kutatási módszerek alkalmazását teszi szükségessé, új alapvető források feldolgozását követeli meg, új jellegű munkák születését sürgetve.

Ennek az igénynek megfelelően megnövekedett hazai vonatkozásban is többek között a régi összeírásokat, az elmúlt idők társadalmi és gazdasági viszonyainak megismerése céljából feldolgozó történeti statisztikai munkák száma és jelentősége.²

A statisztikai jellegű vizsgálatot megengedő források feldolgozásával, a társadalmi-gazdasági jelenségek, folyamatok kvantitatív vagy kvantifikálható vonásainak figyelembe vételével, a statisztikai módszer alkalmazásával a matematika tört be a história területére mintegy pótlásként azon űrnek, amelyről ezen módszer egyik jeles hazai művelője megállapította, hogy „... *nem használtuk ki még csak azon lehetőségeket sem, amelyeket a négy matematikai alaplővelet és a százalékszámítás nyújt.*”³

Szem előtt tartva a történeti statisztikai módszer alkalmazásából származó összes előnyöket, valamint azt is, hogy a csallhatatlannak tűnő kvantitatív számítások sem mindig azok, és önmagukban nem elégségesek a valósághű ábrázoláshoz, kíséreljük meg felvázolni egyik kevésbé ismert székhelyi székhely – Aranyosszék – társadalmi szerkezetében több mint másfél évszázad alatt (1642–1821) bekövetkezett változásokat.

Aranyosszék, a székelység összefüggő földrajzi tömbjétől elszakadva, egyike azoknak a kisebb-nagyobb, egymástól meglehetősen elszigetelt tájegységeknek, amelyek sajátos életvitelük által meghatározták Erdély történelmét az elmúlt századok során. A levéltári anyag tanúságai szerint a XIII. század második felében jött létre (1264–1271), amikor a kézdiszékiek egy csoportja az István hercegtől ajándékba kapott Aranyos menti területre telepedett le, átvéve a Thoroczkayak Székelykőre épített várát, azok tulajdonjogának fenntartása mellett, az Aranyos mentén való tartózkodásuk idejére. A következő években a kézdiszékieknek ez a csoportja többször szállt csatába „*dicséretre méltóan*” a magyar királyok oldalán, s ezért IV. László 1289. szeptember 18-án véglegesen megerősítette őket a tordai vár egykori, az Aranyos és Maros között elterülő birtokai fölött gyakorolt jogaikban. Rá két évre, ezen adománylevél újbóli megerősítése idején, a széket alkotó 29 helységből több már pusztá volt. Az Aranyosszékre vonatkozó későbbi dokumentumokban már csak 15 eredeti helységnévvel találkozunk (Felvinc, Örményes, Hidas, Dombró, Polyán, Kocsárd, Bágyon, Kövend, Várfalva, Csegez, Harasztos, Mohács, Kercsed, Földvár, Csákó), amelyek közül egyeseket maga a szék telepített be. A XV. század végéig még Veresmart, Inakfalva, Alsó- és Felsőszentmihályfalva, Mészkö, Sinfalva, Rákos községek alakultak ki, s így Aranyosszék társadalmát, egészen az 1872-es közigazgatási rendezésig, a fentebb felsorolt 22 falu lakossága alkotta.⁴

Aranyosszék, széki szervezetének megszilárdulása után önkormányzati jellegét, közigazgatási, katonai, bírósági egységét jelző értelmét a XIX. század végi fennállásáig megtartotta.⁵ Fejlődése, egyes politikai eseményekhez való viszonyulásától eltekintve, a többi szék által követett azonos irányba mutat, a környező vármegyék minden behatása ellenére.

A társaitól távol eső szék, amint az okiratok is bizonyítják, nemcsak az általános előjogokkal, kiváltságokkal (hadkötelezettség, öröklési jog, adómentesség stb.) rendelkezett, hanem a székelységet sújtó, önkormányzatukat egyre inkább csorbító terhek viselésében is arányosan osztozott. A fennmaradt levéltári anyag alapján nyomon követhető, hogy miként váltja fel itt is, a székelyektől egykor „*ökörsütés*” címén behajtott adó helyét, az úgymond „*önkéntességi alapon*” beszolgáltatott. Majd

miután kimondatott, hogy „*az országnak rendkívüli való szükségében és pusztult állapotjában nemesi szabadságuk sérelmével [a székelyek is] kényszerítettnek mostan adózásra lépni*”⁶, e szék népét is egyre inkább sújtották a fokozatosan növekedő és rendszeressé váló adók. A székely javak elkobzási joga (a „*ius regium*”) sem kerülte el a széket. Példa e tekintetben Bethlen Gábor intézkedése, aki 1620-ban eladományozta mindazok jószágait, akik az 1617-es moldvai hadjáratkor kivonták magukat a hadi szolgálati kötelezettség alól, jobbágyi sorba juttatva ezáltal őket.⁷

Még mielőtt rátérnénk Aranyosszék társadalmi szerkezetének vizsgálatára, meg kell említenünk e szék lakosságának XVI. század végi, sajátos, a többi székelyektől eltérő helyzetét, amelyet annak köszönhetett, hogy az 1562-es felkelésből kimaradva nem fosztódott meg szabad jogi állapotától. Ezen kiváltságos helyzetét pár évtized múlva, a tordai táborban az országot elfoglalni akaró Mihály vajda ellen összegyűlt rendek megerősítik: „...*az egész aranyosszéki vitézlő rend, mind lovagok és mind gyalogok, azon székbeli urainkkal egyetemben az országnak mostani közönséges szüksége idején, Mihály vajda ellen nagy örömmel, gyorsasággal és serínséggel jüttenek mellénk... mi is országul ő kegyelmeknek azt fogadjuk és arra felelünk a mi jó lelkiismeretünk szerint, hogy az ő kegyelmek szabadságit minden rendiben megtartjuk s megtartatjuk s meg is oltalmazzuk mindenek ellen, sőt azon igyekezünk, hogy minden rendbeli szabadságok megjobbítassék...*”⁸

Bár mennyiségi következtetések levonását megengedő forrásanyag nem állt rendelkezésünkre az aranyosszéki társadalmi struktúrának megalkakulásától kezdődő vizsgálatához, az ismeretes, hogy a vármegyékkel ellentétben, ahol leegyszerűsítve, a nemes-jobbágy viszony volt a társadalmi szerkezet összetételének meghatározó tényezője, Aranyosszéken a többi székhez hasonlóan sokáig az ősoktól kemény harcok árán átmentett közösségi rendszer maradt fenn, amely azonban korán sem volt annyira egységes és nemes teljes egészében, mint ahogy a történetírás évtizedeken keresztül megpróbálta feltüntetni. A már a XIII. század végén is tapasztalható társadalmi rétegződés, feudalizálódási folyamat a századok során felgyorsult és elmélyült. A XVII. század elejére a csupán birtok alkotta rendi hovatartozás felborult, és az egyre erősebb fejedelmi

joggyakorlat is mind inkább beleszólt a lakossági differenciálódás fokozódásába, amely új méreteket a Habsburg fennhatóság éveiben öltött.

Az aranyosszéki társadalomban végbement átalakulások nyomon követésére különböző időben, különböző összeírási kritériumok alapján, különböző célok érdekében született felmérések demográfiailag hasznosítható adatait dolgoztuk fel, amelyek pontossága, hitelessége viszonylagos.

Ismeretes, hogy a székely székek egyik feladata a hadiszolgálatra kötelesek nyilvántartása volt, mely az elég sűrűn tartott hadiszemlék alkalmával történt, ahol lajstromokba jegyezték föl név szerint és fegyvernemenként a résztvevőket.⁹ Így születtek meg a lustrális könyvek, amelyekből sajnos kevés maradt fenn. A legtöbb lustrát csupán a széki jegyzőkönyvekben található utalásokból ismerjük, amelyeket Aranyosszék esetében Orbán Balázs jegyzett fel először.¹⁰ Ő a XIX. század végén még ismert egy szakadozott állapotban levő 1635. november 7-én és egy 1636. június 4-én tartott lustrát, amelyek azonban nem őrződtek meg.¹¹ Az Orbán Balázs által említetteknel is korábbi, 1623-beli conscriptionról,¹² amelyre Dósa Elek utal, nem volt módunkban megállapítani, hogy aranyosszéki adatai elvesztek-e, vagy ez a szék eleve kimaradt az összeírásból.

Az első, több XVIII–XIX. századi másolatban fennmaradt, tanulmányozható aranyosszéki lustra az 1642. március 17-i dátumot viseli, és a II. Rákóczi Györgynek tett hűségeskü alkalmával falvanként összeírt hadköteleseket tünteti fel.¹³ (Lásd 1. sz. melléklet) A benne levő adatok a XVII. század Aranyosszékének csak részleges – társadalmi viszonyokra utaló – képét rögzíti, hiszen ez a lustra, akárcsak társai is, csak a hadiszolgálatra kötelezett szabad lakosságot öleli fel:

Aranyosszék társadalmi tagozódása 1642-ben		
Társadalmi réteg	szám	%
Nemes	115	13,33
Lófő	274	31,75
Gyalog	474	54,92
Összesen	863	100,00

Szabad kategóriák belső tagozódása 1642-ben				
Belső rétegződés	lőfők		gyalogok	
	szám	%	szám	%
Régiek	152	55,48	398	83,97
Újabbak	45	16,42	76	16,03
Armalis nélküliek	77	28,10		
Összesen	274	100,00	474	100,00

Ha az 1602-es Basta-féle lustrába felvett szabad kategóriákhoz tartozó 162 nemes, 2172 lőfő, 630 darabont és 5633 szabad székely családfőhöz¹⁴ hozzáadjuk az 1642-ben összeírt 863 hadköteles családot [115 (13,33%) nemes-primor, 274 (31,75%) lőfő-primipillus és 474 (54,92%) gyalog-pixidárius] és figyelembe vesszük, hogy az 1602-es lustra alapján a székely székekben található 430 helységnek 5,11%-át jelenti az aranyosszéki 22 falu¹⁵, akkor megállapíthatjuk, hogy összszéki viszonylatban az aranyosszéki szabad székelyek aránya 9,12%. Ha tekintetbe vesszük, hogy a szék szabad lakosságának részesedése az ökörsütésben 1555-ben a székely székeken belül 9,45% volt, akkor a fentebbi szám elég reálisnak tűnik.¹⁶

A lustra mélyebb boncolgatása a szabad rétegeken belüli differenciálódási folyamatot tárja elénk. Az összeírók megkülönböztetést tettek lőfő és lőfő, illetve gyalog és gyalog között, három, azaz két osztályzatba sorolva őket, úgy mint „*primipili veterani*”, „*primipili recentes*”, valamint „*pedites pixidari veterani*”, illetve „*recentes*”. A lőfők harmadik kategóriája az „*equites literis primipilaribus carentes, sed inter equites inservientes*”, vagy másképp „*equites literis nobilitaribus carentes, sed tamen ab antiquo inter nobilis equites inservientes*”, vagyis azok a lőfők, kiknek nemesi levelük hiányzik, nem tudják bizonyítani lőfőségüket, de mivel régebbtől fogva mint primipilusok szolgáltak, ebbe a kategóriába vették fel őket.¹⁷ Ezt felfoghatjuk úgy is, mint egy alsóbb kategóriából egy magasabba való átlépést, amit magyarázhatunk az illető egyén gazdasági megerősödésével, de tulajdoníthatjuk II. Rákóczi György kegyének is.¹⁸ Felsőbb osztályból való visszaesést is jelenthet abban az

esetben, ha az illető személy nem volt képes rangjának megfelelő hadifelszerelést biztosítani.

Az összeírásban szép számmal szereplő megjegyzések elég tekintélyes része az adott pillanatnyi helyzetnek megfelelő rangsorolás bizonyítékai: a földvári Veres Szász György „*a nemes lovagok közé tartaná magát*”¹⁹, az inakfalvi Giulay István „*nemességét praetendálja, hogy vagyon*”²⁰, mindhiába, mert a gyalogok között találjuk összeírva őket stb.

Az egyik rétegből a másikba való átlépés nem történt vajmi könnyen. Sokszor kiváltotta az azonos rendbeliek tiltakozását és ellenállását is. Jellemző példa e tekintetben a rákosi darabont rendnek 1655. április 10-én tett tiltakozása, az 1642-ben még a gyalogok közé sorolt Horvát Mihály ellen, aki időközben a lófők sorába lépett: „*az rákosi darabont rendek közönségesen protestálnak ugyan rákosi Székely Miklós által, hogy az rákosi Horvát Mihály mostan váltott primipiláris levelet magának. Annak okáért az mely faluföldet adtak volt neki. Tehát annak nobilitálása és bírása ellen protestálnak és contradicálnak.*”²¹

Bár lustránk nem nyújt átfogó képet a feudális függőségben élőkéről, a benne található megjegyzések egy része a „szabad” státus illuzórikus voltát, a szabadság elvesztésével járó visszaesési folyamatot érzékeltetik (pl. Székely György alsószentmihályfalvi peditest „*...Nagy András fejekötött jobbágynak praetendálja*”, akiről „*testálnak az falusbíró Szász Lénárt és Borka Demeter is, hogy az mikor magát kötötte volt, akkor az gyermeket excludálta volt az kötésből...*”²²; a mohácsi Sztankó Jánost, aki elköltözött a faluból, Sáradi Tamásné kezесítette meg jobbágynak²³ stb.).

Az 1642-es lustra adatait sajnos nem tudtuk kiegészíteni, mivel a XVII. század közepéről mindössze egyetlen falu (Inakfalva) „*mindennemű, falun levő fundusoknak sessióknak, a falun levő földeknek, házhelyeknek, azonképpen kint a mezőben, az inakfalvi határban levő szántóföldeknek, réteknek és falut concernáló földeknek kikeresésére és kihatására*”²⁴ hivatott 1643-as, határnevekben gazdag, elsősorban helytörténeti szempontból értékesíthető conscriptio állt még rendelkezésünkre. Az Orbán Balázs által felsorolt 1657—1702 között tartott nyolc lustráról²⁵ a feljegyzéseken kívül alig tudunk valamit.

Az első kézzelfoghatóbb adat 1642 után 1693 augusztusából való, amikor „*mustarát hirdetvén T. N. Thoroczka István úr ökegyelme szék kapitánya, regisztráltatta a hadban szolgáló embereket, s találtattak indifferenter lovas és gyalog nro 452, de igen szegények, lovatlanok, ruhátlanok..., a többire a sok nyomorúság, sarcoltató porciózás és a mindennapi mondhatatlan, német vitézek miatt esendő hurcoltatás és vecturázás miatt, kit csak az Isten őfelsége vehetne számba és mondhatna ki.*”²⁶

A XVII. század végén Erdély történelmét, amint köztudott, a török–osztrák vetélkedés határozta meg. A Habsburg császári udvar, nyugati veszteségeit kárpótlandó, kelet felé irányuló hódító politikára adta magát. Első rendű feladatának az „*összes birodalmak védfalának*” tekintett Erdély „*felszabadítását és a török esetleges támadásaival szembeni erős katonai támaszponttá való átalakítását*” tartotta.²⁷

Az új uralom a fejedelemségi rendekre, főleg a nemesekre és egy ezeknek is megfelelő alkotmányos szabályzatra kellett látszólag támaszkodjon. Ennek jegyében jött létre 1691. december 4-én az erdélyi rendeket megnyugtató, de ugyanakkor őket megtévesztő *Diploma Leopoldinum*, amely biztosította Bécs állandó berendezkedését Erdélyben.²⁸ A Habsburgok, mihelyt megerősítve látták pozíciójukat a kilencvenes évek második felében, nyílt támadásba lendültek. Erdély katonai bázissá való kiépítése és gazdasági kiaknázása érdekében gyors ütemben felszámolták látszólagos szabadságát, névleges kiváltságait.²⁹ Változások álltak be a székely székek kormányzatában is. Bár a *Diploma Leopoldinum* 14. pontja elismeri „*az emberiség legharciasabb nemzetének*”, a székelységnek teljes adómentességét, ez csak holt betű maradt. A székelyekre az adózás, a katonai beszállások terhe addig ismeretlen erővel zúdult. A régi joggyakorlat, amely szerint a székkapitányt a fejedelem nevezte ki, megszűnt. A Habsburg iga alá való kerülés után ez a fejedelmi cím viselő császár hatáskörébe került, mintegy jelezve a császári udvar álláspontját, hogy nem óhajtja a székelyek haderejét igénybe venni. A székelyek katonai kiváltságaiak megváltásáért egyre nagyobb összegeket fizettek. Említésre méltó, hogy 1692-től 1703-ig ez az összeg több mint négy és félszeresére emelkedett.³⁰ A panaszok a székelység sérelmeinek orvoslását kérve sokasodnak. Az 1693. december 19-én Marosvásárhe-

lyen tartott országgyűlés aranyosszéki küldötteinek instrukciójának 3. és 4. pontjában pl. a következőket olvashatjuk: „*Székiünk nagy szabadságtalanságával egy néhány megromlott falvainak megbántódásával érezzük hadban szolgáló atyánkfiai elfogyása után, hogy sok helyeket jobbágyok megtelepítvén [...] akármilyen közönséges tereh viselését a jobbágyok is egyaránt tartozzanak supportálni alázatosan instálljanak őkegyelmek*” [azaz a küldöttek]; „*minden tereh viselésünk felett való nyomorúságunknak érezzük egy néhány faluból álló romlott székiünk, minden felől vármege közé tetetvén, minden kedvezés nélkül [...] az alá s feljáró német hadakat, vecturázásokat*” [...] „*székiünknek magokhoz [a németekhez] való közel létit állítván szekereinket meg nem váltják, hanem gyakrabban, hol Dévától, vagy Hátszegtől, s hol Somlyótól néha fizetéssel, s néha feles marháink, szekereink odamaradásával kételenítettnek embereink visszaszökni.*”³¹ Hasonló módon panaszkodnak egyébként az egész országban megfigyelhető „*közönséges nyavalya*” miatt 1698-ban is, a székelységnek a fejevári országgyűléshez intézett közös posztulátumában, mondván, hogy „*a feles költség és vonómarháinknak messze való vitele miatt némely faluknak csaknem végső pusztulása következett.*”³² Bár az 1697-es tordai országgyűlésben kimondták, hogy „*egyik vármegyének vagy székeknek szekerei más vármegyéken vagy székekben által menni ne kényszeríttessenek*”, vagy ha igen, a szekereket az illető vármegyei, széki tiszték váltsák meg.³³

A kötelezettségek számának és formáinak újjal való gyarapodására jellemző az az eset 1694-ből, amikor „*az ország subsidiumára és vigiliájára*” Veterani osztrák generális által a székelységtől kért bizonyos számú katonák zsoldját is a székek fizetik. Aranyosszéken ebből az összegből egy személyre 2 forint esett, melyet „*minden szabadsággal élő, a székekben található személyektől, az fiatlan özvegy asszonyokon kívül*” falvanként kérték a bírák „*akár residentiás és akár residentiátlan legyen az*”, és amellyel kapcsolatosan a kövendi kongregáció kimondotta, hogy „*ki is meg nem akarván adni, ha residentiátlan fogattassék meg és usque ad satisfactionem fogva tartassék, ha pedig resindentias, az residentiáját adja az falu annak, az ki leteszi érette, és az országnak a portio iránt irt articulusa szerint tíz esztendeig iure cum posibilitate bírhasa az ki leteszi érette.*”³⁴

A helyzet súlyosbodik a XVIII. század elején, amikor a Habsburgok, a Rákóczi szabadságharc leverése után, erdélyi hatalmuk megszilárdítására törekedve egész sor új közigazgatási és gazdasági intézkedést léptetnek életbe. Ezek közül a székely társadalom alakulását az a rendelkezés befolyásolta a legerőteljesebben, amely 1711-ben megszüntette a székelység több évszázados katonai szerepét és intézményét. Ennek nyomán a XVIII. század elején, a székelység nemcsak katonai súlyát, de az ezzel járó kiváltságokat, mindenekelőtt a már amúgy is látszólagos adómentességét is elvesztette. A székelység egykori katonai jelentőségét gazdasági váltotta fel. A határőrség erőszakos felállításáig (1762–1766) az osztrák monarchia számára csak az adófizetés szempontjából voltak fontosak. A bécsi udvar, a biztos adóalap megteremtése érdekében, több ízben megkísérelte felmérni adózó alattvalóinak számát, vagyoni helyzetét. Ezeknek a próbálkozásoknak nyomán születtek azok a XVIII. és XIX. század eleji adóösszeírások is, amelyek Aranyosszék demográfiai arculatának rekonstruálását tették lehetővé.

A XVII. század végéről, 1694-től kezdve 1703-ig, Aranyosszék adózó népességére vonatkozólag még csak globális adataink vannak (ugyanis az Erdélyre kiszabott összadóból a székre eső rész megállapítása végett évente összeírták a szék lakosságát és állatait).³⁵

Év	Adózó személyek száma
1694	438
1695	476
1696	436–448,5
1697	435
1698	421
1699	420
1700	435,5
1701	430
1702	445–454,5

A fentebbiek alapján megkockáztathatjuk azt a következtetést, hogy a XVII–XVIII. század fordulóján a szék lakossága kis ingadozással ugyan, de állandó szinten mozgott. Le kell szögeznünk azonban, hogy a fentebbi számokat csak óvatosan szabad kezelni, ugyanis több tényező is arra enged következtetni, hogy nem tükrözik a tényleges helyzetet. Az egyes felmérések között eltelt rövid idő (pár hónap) esetén is az eredmények különbözőek, ami arra enged következtetni, hogy az összeírók nem rendelkeztek egységes, pontos összeírási kritériumokkal.

A feltüntetett adózó személyekről nem tudjuk hány családnak felelnek meg a valóságban, mivel a kor adóösszeírási eljárásának megfelelően egész számú (egy) adózó személynek vagyoni helyzet alapján esetenként 1 családot, a paraszt „*jobbágyaságot, zsellérséget és özvegyasszonyt kettőt egy személyben computtaltván*” számítottak.³⁶ De olyan is előfordult, hogy valakit egyharmad személynek vettek fel az összeírásba.³⁷ Az összeírásból kimaradtak számát nem állt módunkban meghatározni.

Az első dokumentum, amely teljes fényben világítja meg az aranyosszéki társadalmi struktúrát, a népességi és gazdasági szempontból is értékes adatokat szolgáltató 1703-as adóügyi összeírás, amelynek jelentőségét Domokos Pál Péter – aki az összeírásnak a bécsi kamarai levéltárban megtalált Háromszék és Csík vármegyére vonatkozó adatainak közlését kezdte meg – a következőkben látta: „*a kor mozgalmas történelme: a törökök kiűzése, az erdélyi fejedelemség megszűnése, a felszabadító német hadsereg megjelenése, a Tököly-, de különösen Rákóczi szabadságharcjai, melyeknek éppen az erdélyi része parasztmozgalom erejével hat, ilyen és ehhez hasonló adatsor nélkül megmagyarázhatatlan maradna. Elpusztított, lakatlan területről percek alatt nem nőhetek ki e mozgalmak katonái, se azok eltartásához és gondozásához szükséges nélkülözhetetlen javak.*”³⁸

Az 1703-as összeírás népességre vonatkozó összesített adatait – 104 (9,64%) nemes, 297 (27,52%) armalista, 284 (26,32%) libertinus, 77 (7,14%) jobbágy, 151 (13,99%) zsellér, 149 (13,81%) vándorló – módunkban állott összehasonlítani a Gubernium által kivetett adó elosztása érdekében végrehajtott *connumeratio* eredményével, amelyről a felvinci székgyűlés jegyzőkönyve tudósít: „*az bírák változásával is találtatott in summa personae 447... és holmi residentiatlan cséplő, napszámos sze-*

*gény ember és özvegyek nr. 282.*³⁹ Tudva azt, hogy az „értéktelenekből”, a szegényekből (mint jobbágyok, zsellérek, özvegyasszonyok) kettőt számoltak egy adófizető személynek⁴⁰, a fentebbi residentíátlan szegény emberek számát kettővel beszorozva és az így nyert adatot hozzáadva a 447 főhöz összesen 1011 családfőt kapunk, amely megközelítőleg azonos az 1703-as conscriptioban összeírtak számával, nem számítva ide a nemeseket, akik nem fizettek adót (a különbség csak 36 fő).

Időrendi sorrendben az 1703-as⁴¹ összeírást az 1711-es⁴², 1713-as⁴³, 1721-es⁴⁴, 1742-es⁴⁵ 1750-es⁴⁶, 1764-es⁴⁷, 1791-es⁴⁸, 1808-as⁴⁹ és 1821-es⁵⁰ követi, amelyek pontossága, megbízhatósága, úgy növekedik, ahogy haladunk a tanulmányozott kor vége felé.

A fentebbi conscriptiok összesített adatai alapján nyert, a szék adott pillanatban megörökített társadalmi struktúráját tükröző állóképek összehasonlítása lehetővé tette, hogy fejlődési, átalakulási folyamatában elemezzük a lakosság összetételét.⁵¹ *(Lásd a 2. sz. melléklet táblázatát és grafikonját.)*

Az első és szembetűnő jelenség az armalisták (egyetelkes nemesek) magas száma. Armalistává fejedelmi kegy eredményeképpen válhatott a közszéky. A lófők és gyalogok érdemeikért, főleg hadi erényeikért nyerhettek a fejedelemtől armalist (címeres vagy nemeslevelet). *„A címeres nemesi levéllel – írta már Werbőczy – fejedelmünk, akármely köznapi embereket a parasztság és nemtelenség szolgaságától elkülönítve és kivén, az ország valóságos nemeseinek rendébe, társulatába és számába soroz és iktat.*”⁵² A nemeslevéllel azonban nem járt együtt sem birtok, sem jobbágyadomány. Így a jutalmazottak, bár jogilag a nemesek sorába jutottak, továbbra is a maguk földjén dolgozó földművesek maradtak. Sem vagyoniilag, sem életmódjukban nem különültek el (vagy csak ritkán) a szabad székyektől, és amint azt az aranyosszéki összeírások is bizonyítják, a XVIII. század kezdetével az adózást sem kerülték el. Az aranyosszéki armalisták nagy számának – arányszámuk, az elemzett periódus utolsó évének (1821) kivételével, mindvégig a legmagasabb a többi réteghez képest – döntő szerepe volt abban, hogy a szabadoknak a XVIII. században és a XIX. század elején sikerült megőrizniük fölényüket a feudális függőségben levőkkel szemben. Meglepően magas számuk okát nem ismerjük, az általunk tanulmányozott források, maga

az armalistai státus, a nemeslevél valódisága körül kibontakozott perek anyaga csak arról tanúskodik, hogy az aranyosszéki armalisok nagy többsége az 1600-as évek közepe tájától és még inkább a század második feléből – II. Rákóczi György és Apafi Mihály fejedelmektől – származott.

A szabad székelyek (az egykori katonai rendek: a primipilusok és pixidáriusok, valamint a libertinusok – szabadosok⁵³) száma viszonylag alacsony, bár a század közepéig, az egytelkes nemesek után, a szék legjelentősebb társadalmi rétegét alkották. Fejlődési görbéjük hullámszerű: hol nő, hol csökken. 1821-re részvételük a lakosság összetételében mindössze 13,97%.

Sajátos módon a tanulmányozott periódus első felében (1703, 1713, 1721) a feudális függőségben lévők nagyobb részét a zsellérek alkották. 1750-ben a két feudális függőség alatt levő réteg között a viszony megváltozik, a jobbágyság kerülnek túlsúlyba, de a század végére (1791-re) – igaz ugyan még nem sokkal – ismét a zsellérek veszik át a vezető szerepet, kiknek száma ezt követően rohamosan növekszik, míg a jobbágyság zuhanásszerűen visszaesik. A zsellérek aranyosszéki töretlen vonalú fejlődéséhez hasonlóan, a székely székek között még Háromszéken tapasztalunk, míg számuk ugrásszerű növekedésének példáját Csík esete szolgáltatja.

Az „egyéb” megnevezés alatt tárgyaltak (főleg vándorlók és cigányok) aránya 1703–1821 között, 1713–1750 kivételével, amikor növekszik, csökkenő tendenciát mutat.

A jobbágyság és zsellérek – mint feudális függőségben lévő adózók – számát, összehasonlítva az egytelkes nemesek és szabad parasztok számával, mint szabad adózókéval, megállapíthatjuk, hogy 1703–1821 között a függőségben élő rétegek növekedési üteme dinamikusabb, mintegy bizonyítékként az erősödő feudalizálódási folyamatnak. A szabadok, bár az egész időszakban a szék népességének több mint fele részét alkotják, arányszámuk sokat változik (legmagasabb 1703-ban: 71,81% és legkisebb 1791-ben: 54,13%), fokozatosan vesztenek fölényükből a feudális függőségben levőkkel szemben, kiknek aránya másfélszeresére emelkedik 1821-re. *(Lásd a 3. sz. melléklet táblázatát és grafikonját.)*

Az 1703-as összeírás adatait véve viszonyítási alapul, a szék összetételében résztvevő különböző társadalmi rétegek családjai számának ala-

kulásának vizsgálatából meglepő következtetéseket vonhatunk le (*Lásd a 4. sz. melléklet táblázatát és grafikonját.*):

1. Az egytelkes nemesek száma az 1713-beli 27,28%-os visszaesés után 1721-re már 18,18%-os, a század közepére (1750-re) 124,24%-os növekedést mutat, 1821-ben pedig a kiinduló évbéli adat majdnem háromszorosa.

2. A szabad parasztok száma az 1713-beli 42,26%-os és az 1721-beli már csak 23,24%-os csökkenés után, 1750-re szinte megkétszereződik. Ezt követően, bár 1703-hoz képest számuk mindvégig nagyobb, nem egyértelműen emelkedik (1791-ben 48,59%-kal, 1808-ban 100,35%-al, 1821-ben 52,11%-al nagyobb mint 1703-ban).

3. A jobbágyság száma 1713-ban 14,29%-kal kisebb mint 1703-ban, majd 1791-ig emelkedik, amikor majdnem hatszorosa a kiinduló évben feltüntetettnek, ettől az évtől kezdve csökkenő tendenciát mutat, bár számbelileg még mindig háromszorosa, illetve szinte kétszerese az 1703-belinek.

4. A zsellérek száma az 1713-as, visszaesés után 1750-re megkétszereződik (151-ről 341-re emelkedik), hogy majd ettől kezdve ugrásszerű emelkedést írjon le.

Az 1791–1808 közötti időszakkal kapcsolatosan, amikor legszembe-tűnőbb a két feudális társadalmi függőségben levő réteg közti ellentétes irányú fejlődés (1791-től a jobbágyság száma 56,45%-os hanyatlást, a zselléreké 82%-os gyarapodást mutat), felmerül a kérdés, hogy nem a jobbágyság zselléreké váló, tömeges „átalakulásáról” van-e szó? Bár ez a probléma még nem tisztázott, mindenesetre figyelembe kell vennünk, hogy II. József jobbágyság eltörlési kísérlete után vagyunk, és könnyen megtörténhetett, hogy az addig a jobbágyságnál feltüntetett családfőt, most a zselléreknél írták össze. Ha a szabad és feudális függőségben levő adózók adatait állítjuk párhuzamba, eltekintve az 1703–1713 közti egy évtizedes periódustól, amikor mindkét kategória számbeli csökkenésével kell számolnunk, a hűbéri függőségben élők gyorsabb ütemű növekedését tapasztaljuk. (*Lásd az 5. sz. melléklet táblázatát és grafikonját.*). A XVIII. század második felétől a két növekedési ütem közti különbség kiéleződik és egyre inkább a jobbágyság és zsellérek javára tolódik el, a feudalizálódási folyamat elmélyülését bizonyítva. A feudális függőségbe

való süllyedésről vagy az abba kényszerítő erőszakos döntésről tanúskodnak egyébként a korabeli dokumentumok is. Gyakran olvashatunk az alábbi szövegekhez hasonlót:

– „*Jobb lehet én mintegy negyven esztendősen lévén Nemes Aranyos Széken Várfalván születtem, de még születésem előtt feles esztendőekkel telepedett oda az atyám Moldovan Raduly. Soha semmi nemű elkötelezését se atyámnak, se praedecessorimnak nem hallottam. Senki hozzánk ez eddig jobbágyságot nem pretendált, mégis most ezen folyó 1759-dik esztendőben Abrámfalvi Ti. Iffiu Ugron Ferenc úrffi absque legitima repetitione minden én hozzám formált pretentiója meg bizonyítása nélkül Várfalvi Unitaria Ecclesia földéről ... falus bíró által elköttetett, a Szent Mihályfalvi jószágába vitetett, ott nyakamra lánczot tétetett irtózatossok ... kegyetlen fenyegetései által szorongatott, hogy valljam magamat jobbágynak lenni, melyre nem vehetett, de kezességet kellett szabadulásom végett prestálnom...*”⁵⁴

– „*Még nagyatyám származván Máramarosból Erdélyben telepedett volt Mező Bándra, ottan sellérül lakott életéig; és édes atyám atya holta után telepedett Nemes Aranyos Székre, ottan Mészköre, meg is házasult nem sokára. Sellerül Csegezi Ferentz Ur jószágára szállott, de csak mint egy két esztendeig sellérkedett ottan Alsó Szent Mihályfalván..., az atyám Csegezi Ferentz uram földéről szeme láttára által költözött éppen a szomszéd faluba Mészköre a holott több negyven esztendejénél hogy ő kegyelme tudtán libertinalis conditioval élt holta napjáig. Az atyám holta után éltem én is mind ez esztendeig [1760], s ezen folyó hónapnak 5-dik napjáig, nem praetendálta, nem repetáltatta vagy ad regressum nem admonealtatta se atyámat se engemet ez ideig; Már elhalván az akkori dologról emlékező emberek, akik tudnák honnan, mi módon származott az atyám, amit mondja egy fejekötött levél által repetáltatott s fel is adattam és kötve rabul tart...*”⁵⁵

A családszámra vonatkozó adatokat vizsgálva, az 1703–1713 közti visszaeséstől eltekintve (39,95%-os) magas növekedési ütemmel találjuk szembe magunkat, amely az elemzett időszak végére az összeírtak szinte megháromszorozódását jelenti. Magyarázatot keresve erre a jelenségre, egész sor tényezőt kell figyelembe venni:

– Az összeírások, amint már említettük, nem teljesek és nem pontosak, mintegy tükrözik a különböző társadalmi rétegek bizalmatlanságát, ellenállási kísérletét a császáriak részről jövő rendelkezésekkel, azok végrehajtóival szemben.

– Az összeírásból kimaradtak számát nehéz megállapítani, hiszen nem állnak rendelkezésünkre más jellegű, egykorú vagy közel egykorú adatok, kiterjedt nemesi birtokok sem léteztek Aranyosszéken, s így urbáriumok sem jöhettek létre. Egyedüli összehasonlítási alapot az egyházi születési és elhalálozási számokat feltüntető anyakönyvek anyaga nyújthatna, amely az összlakosságra is fényt deríthetne és a társadalom pontosabb mobilitására is engedne következtetni, ezeket egyelőre még nem állt módunkban tanulmányozni.

A conscriptiokból való kimaradás okai nagyon változatosak. Aranyosszék viszonylatában egy 1714-ből való feljegyzésben a következőket olvashatjuk: *„mint hogy tempore repartitionis moderni quanti erős hűtök szerint kényszerítették minden falusbírárt, minden személyt és marhárt felíratni, azért, hogy az nemes szék úgy tudva minden adózó embernek számát és rendit, az szerint igasságosan úgy vethesse fel az adót, hogy azután se bírónak se más akármilyen rendbeli tisztnek is uttyok és módgyok ne lehessen az tehetetlen nyomorék embereknek adóztatására és szolgáltatására. Mint hogy azért az ... mohácsiak az igasságh és az nemes szék végzése ellen Dominus actu Gása Péter nevű ifjú legén jobbágyát az conscriptioból hűtök ellen kihatták, hanem az után magok adójok segítségére akarván húzni...”* Az ilyen esetek ha napfényre kerültek, komoly következményei lehettek. Egyébként a feljegyzés így folytatódik: *„Tetszett az Törvénynek, hogy azon méltatlan ifjú legényre faluban esett investitiót az falu supportálja és méltatlan fogásáért és hurcoltatásáért az falu díján consinstáltassék.”*⁵⁶

Jellegzetes részt képviselnek e tekintetben a felmentettek csoportjai is. Lényegében, az általános elvek és a jogszokás⁵⁷ mellett, a felmentések a helyi sajátosságoktól, egy-egy közösség érdekeinek megfelelően a székek konstitúciójától, vagy székgyűlési határozatoktól függtek. Pl. egy 1722. november 2-án Bágyonban tartott székgyűlés határozatából kitűnik, hogy immunitásnak örvendtek az adók elosztásához szükséges összeírók végrehajtói, mint széki tisztviselők.⁵⁸ De adómentességet él-

veztek a széki írnokok is: „...ez a mű kitsiny székiünkben jó hazafiait, kik mind a haza törvénye és mind a deáki tudományban való experentiájok által nemes székek szolgálattára alkalmas subjectumok, hogy azért az mű kitsiny székiünknek assessorii hivatalban levő, tagjaihoz conformáltatnak minden nemű contributio, vectura és quartély tartásból am modo imposterum immunensek legyenek unanimes voto et consensu generalis nostrae congregationis végeztünk.”⁵⁹

Érdekes e tekintetben pl. Szilágyi András főkirálybíró esete, kivel kapcsolatosan az 1715. szeptember 15-én Kövenden tartott széki közgyűlés elhatározta, hogy mivel „ő kegyelme hosszas időkből, úgy mint harmincöt esztendőktől fogvást azon főtiszttségben mind egy végben continualta ritka példájú dicséretes functioját és még az ellenkező időkhöz a nehéz terhes dolgokban is ... őt adózó személyeket és harminc ökröt s tíz tehenet adekváló ezen székekben Kocsárdon mostan és jövőendőben lakó ő kegyelme és posteritási jobbágyit in perpetuum ad posteritatem immunitálják és akármiféle teherviseléseket magukra válloljuk.”⁶⁰

Adómentességet élveztek a különböző udvari cselédek, ispánok, gazdatisztek, vincellérek, pásztorok, csőszök stb.

„A majorok a capite et servitio exemptusok

Az udvari birák csak a servitio pagi

Az egyháziak quartély tartásból és falu közre való, szolgálatból...

A pásztorok minthogy többsége vagusok szoktak lenni exemptaltatnak.

A mündéros vagy liberiás szakácsok, kocsisok is exemptusok.

Kocsmárosok, fogadósok az kik valójában azok és szüntelenül kocsmároskodnak a capite et servitio pagi exemptusok.”⁶¹

A székek alkotmányára támaszkodva „...minden adózó szabad rendek egy idegenből álló két ökrű maga udvarán lakó embert minden contributióból immunitálhat, úgy mind jószágos minden adózó szabad emberek praemendalis tselédi is immunitálhattak mindem contributiotól és a nemes székek regestrumából is kihagyattak volt, azokon kívül vettetett a székekben minden falura az adó...”⁶²

A fentebb említettek és még sokan mások, akikről írásos feljegyzések nem maradtak fenn, mind kimarad(hat)tak az összeírásból. Számuknak megállapítása további levéltári kutatásra vár.

Ha az 1642-es lustrát hasonlítjuk össze az 1703-as, 1713-as és 1721-es összeírások nemeseire, illetve szabadokra vonatkozó adataival, mindkét esetben nagyméretű visszaeséssel kell szembenéznünk. Ez különösen a szabadoknál magas (több mint 70%-os), amely az összeírások fogyatékosságai mellett más objektív tényezőkkel is magyarázható. Az általunk tárgyalt időszak egyike az erdélyi történelem legmozgalmasabb korszakainak. Politikai, gazdasági és természeti tényezők játszanak közre a létbizonytalanság növelésében. Ez az a korszak, amelyről többé-kevésbé elfogadható és érdekes képet nyújtanak ezen idők krónikásai: a szász Georg Kraus 1608–1665 közti időszakot felölelő erdélyi krónikájában,⁶³ a marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memoriáléjában,⁶⁴ vagy a sokak által idézett labancpárti Cserei Mihály 1662 és 1711 közti históriájában.⁶⁵

Az Aranyosszéken tapasztalható visszaesés részben azon nagy vérvesztésnek a számlájára írható, amelyet Erdély népe szenvedett el a XVII. század második felében az egymást érő hadjáratokban. Az Erdély határain kívül folytatott hadviselésről, és ami még súlyosabb, Erdély területén a külső ellenséggel vívott harcokról van szó, amelyekhez még hozzájárultak a nehéz belküzdelmek. Ez az a század, amelyben Erdély lakossága két malomkerék között örlődött: a régi helyzetének fenntartására törekvő török birodalom és a keleten egyre több teret követelő Habsburg nagyhatalom között, olyannyira, *„hogyan az egész ország nagy bódulásban, futásban és desperatióban vala”* – írta Cserei Mihály.⁶⁶

Ezen politikai tényezőkhez társulnak a természeti csapások: az 1646–1648 között nagy számú áldozatot szedő pestis, az 1650–51-ben nagy drágasággal járó szárazság nyomán bekövetkező éhínség.⁶⁷ Plasztikusan vázolják a súlyos helyzetet az országgyűlés határozatainak pontjai: *„...bizonyára nem tudjuk előszámlálni a szegénységinknek sok, kiváltképpen való fogyatkozásokat, holott az pestis is felette igen grassál köztiünk, marhájok is elhalt, mostan is holton hal, sem búzájok, sem borok nem termett, és sok helyeken teljességgel éhel halóvá löttenek szegénységink s lesznek ez után is, miből teremthessék meg az adót, tudja csak az jó Isten...”*.⁶⁸ 1651 és 1652-ben pedig hólyagos himlő pusztított.⁶⁹

A családszám apadását legjobban az adófizetésnél érezte meg a szék, ugyanis az egy családra eső adó emiatt nőtt. Így pl. az 1703. március 9-én Felvincen tartott székgyűlés jegyzőkönyve a következőket mondja: *„...a*

*nagy portio miatt és adósságokért el kellett marhájokat sokaknak adni... sok szegény ember is medio tempora az székből elment s ki meg is holt, azért a székre felvetett adót növelni kellett cum den. 10 minden személyre.*⁷⁰ Ezek után igazán nem csodálkozhatunk grafikonunk lefelé mutató görbéjén.

Visszatérve az előbbieken már tárgyalt, 1703–1821 közti időszakból az 1703-as összeírás adataihoz viszonyított fejlődési görbéjéhez az aranyosszéki társadalmi rétegeknek, el kell mondanunk, hogy 1703 és 1713 között minden egyes társadalmi rétegnél jelentkező visszaesést, amely az össz-családszámok esetében több mint 40%-os csökkenést jelent, nem magyarázhatjuk csupán azzal, hogy az 1713-as conscriptio hiányos. Közismert, hogy 1703–1711 között folyik a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc, amelyben, amint a korabeli dokumentumok is tanúsítják, az aranyosszékiek aktívan részt vettek. A kuruc szabadságharc idejéből származó meglepően szűkszavú jegyzőkönyvek⁷¹ később úgy emlékeznek vissza ezekre az évekre mint „az elmúlt felháborodott esztendőkre”.⁷² Nagyajtai Cserei Mihály *Históriája* szerint 1703-ban „megparancsolá a generál [Rabutin] hogy Thoroczkai István aranyosszéki főkapitány, más székely hadakkal felüljön és Bonchidánál vigyázzanak a kurucokra. Azok is szerencsétlenül járnak, mert Orosz Pál egy néhány ezer gyalog és lovas kurucokkal rájuk jöve s felvevé őket; oda is sokan veszének a szegény székelyek közül, a többi elszaladának. Thoroczkai Istvánt elfogták s kedve lévén rája a kurucok közé beesküvék, ő is prédálá el egészen Erdélyt” a többi kuruc kapitányokkal együtt. (Később Thoroczkai lesz az erdélyi kurucság „fő commendója”).⁷³

Az aranyosszékiek átállásáért a hála nem sokat váratott magára: 1703. december 24-én Rabutin feldúlta a széket. Négy községet: Szentmihályfalvát, Bágyont, Kercsedet, Kövendet templomaival együtt felégettette.⁷⁴ Szórványos csetepaték a szabadságharc leverése után is elég sokáig folytak (pl. a legendás hírű Balika csatái). A kuruc mozgalom következményeit súlyosbították a „rettenetes baromdög”, a természeti csapások (szárazság, árvíz, sáskahad), az éhínség és nem utolsósorban a pestis, mely „mindenek felett... grassála az egész országban” és ugyancsak ritkította a lakosságot. Ezen utóbbi pusztításairól emlékirataiban maga II. Rákóczi Ferenc is beszél, felsorolva „a háború szerencsétlen

vége okául” a nemzet tapasztalatlansága s tudatlansága, a fegyver és pénzhiány és a francia udvar által nyújtott csekély (semmitmondó) segély mellett a pestist is.⁷⁵

A mozgalom utáni társadalmi helyzetet próbálta rögzíteni az 1711-es összeírás, amely május 5-én az „urak, s főrendek, nemesek szék elei” számát és ezek „tishti lakóházait” tünteti fel, december 10-i keltezéssel kezdődően pedig a szék „egész számos” és „fél számos” családjait írta össze faluról falura.⁷⁶ Ha az összeírás adatait vizsgáljuk – minden háborús pusztítást és a nagy járványokat is szem előtt tartva – nagyon kevésnek tartjuk a 316 feltüntetett családot, amelyben az 57 nemes, a 186 egész számos és 73 fél számos család 18,04%-, 58,86%- illetve 23,10%-os arányban oszlik meg. Közvetlenül a kuruc mozgalom leverése után vagyunk és a sok elbujdosottra, az előbb említett Balika kurucvezér oltalma alatt menedéket és továbbbharcolási lehetőséget kapott székelyekre is kell gondolnunk. E nélkül megmagyarázhatatlan lenne a hatalmas arányú visszaesés 1703-tól. Az armalistákat és a libertinusokat az egész számosok közé, a jobbágyokat, zselléreket, vándorlókat a félszámosok közé számolva, az 1703-as összeírás adatait véve viszonyítási alapnak, az előbbieknél 68%-os, míg az utóbbiaknál majdnem 81%-os visszaesést tapasztalunk. Ilyen arányú visszaesés mellett lehetetlen lenne értelmezni a mindössze két év alatt elért arányszámukat, hiszen 1711-től 1713-ig 263%-os szaporulattal kellene számolnunk mindkét esetben. Máskülönben az 1711-es összeírásnál figyelembe vett tényezőket az 1713-as conscriptio esetében sem szabad mellőzni, hiszen ha ezen felmérést teljesnek fogadjuk el, 1721-ig az összcsaládszám 40%-os növekedésével kell számolnunk, amely valótlannul magas (5,7%) évi szaporulatot tételezne fel.

Az 1703-as és 1713-as conscriptiohoz képest valamivel teljesebb az 1721-es összeírás. Ez már inkább próbál beilleszkedni az osztrák monarchia vezető körei által titokban kitervelt, újrendszerű összeírásokba, amelyeknek célja a birtokolt földterületek megadóztatásán alapuló adórendszer megteremtése, amely állandóbb jellegénél fogva biztosabb bevételi forrást jelentett az államadósságoktól fuldokló kincstár számára. Ha ezen utóbbi összeírás adatait kiegészítjük az Acsádyék által használt pótlólagos 33,33%-kal (ennyinek tekintették széki viszonylatban az

összeírásból kimaradtakat⁷⁷⁾, akkor a családfők száma 1080-ról 1440-re nő és 1750-ben 1721-hez képest már csak kb. 42%-os növekedéssel kell számolnunk, amely már elfogadhatóbb (évi 1,44%-os szaporulat).

Vizonyítási alapul az 1750-es adatokat fogadva el, a különböző társadalmi rétegek a már ismertetett fejlődési görbét írják le, azzal a különbséggel, hogy mind növekedésük, mind visszaesésük kisebb méretű, valósághoz közelebb állónak mondható értékek között mozog (*Lásd a 6. sz. melléklet táblázatát és grafikonját*) mintegy bizonyítva, hogy a század második felében az adóösszeírások által nyújtott adatok megbízhatóbbak.

Az aranyosszéki közigazgatási iratok és *Protocollum*ok anyaga mellett, az adóösszeírások alapján nyert képet teszük színesebbé az 1744-es katonai, az 1770-es nemesi összeírás, valamint a század leghitelesebb népszéki adatait nyújtó 1784–87. évi népszámlálás.

Az 1744-es katonai összeírás a hadifelkelésben részt venni köteles aranyosszéki lakosokat tartalmazza (*Connumeratio incolarum I. sedis siculicalis Aranyos Anno 1744 die 26 oct. in Felső Sz. Mihályfalva occatione proiectate moderna Insurrectionis facta cum omissione debilum et inhabilum*⁷⁸⁾ és lehetséges, hogy jóval korábbi felhívás eredményeképpen született. Ugyanis még 1741. szeptember 21-én Mária Terézia az erdélyi főhadvezér útján értesítette a királyi kormányszéket, hogy ellenségeinek megtörése végett szükségesnek látja, hogy Erdély is legalább 5000 fegyveres lovast szolgálatra állítson ki: „Bízik tehát és akarja, hogy a királyi kormányszék késedelem nélkül hívja össze a megyék, székely és száz székely, s vidékek főbb tisztviselőit, tanácskozáni velük a módról, ezen fegyveres lovagság számát osszák ki, haladék nélkül gyűjtésük zászlóik alá, eltartásukról gondoskodjanak, hűségök találja ki eszközeit, és a kiosztásról, megalakításról és eltartásuk mikép eszközzéséről jelentését mihamarabb tegye meg.”⁷⁹⁾

Az összeírásba felvetteket – birtokos nemeseket, armalistákat, primipillusokat és pixidariusokat – az összeírók nemcsak aszerint osztályozták, hogy milyen társadalmi réteghez tartoznak, hanem aszerint is, hogy mint lovasok vagy mint gyalogosok jöhetnek számításba. Ennek megfelelően találkozunk nemesekkel és armalistákkal, gyalogos armalistákkal (*pedites armalista*), lovas és gyalogos primipilusokkal (*primipilus*

equites, pedites primipilus), illetve gyalogos és lovas pixdáriusokkal (*pixidarius equites, pedites pixidarius*). Tehát az osztályozásnál a döntő érv nem a társadalmi hovatartozás, hanem a katonai szempont volt. Mindez bizonyítéka a társadalmi rétegződés mélyülésének, a valamikori rendi felosztás lazulásának, a határvonalak összerosódásának.

Az 1744-es conscriptionnak az 1642-es lustrával való összehasonlítása során két ellentétes jelenségre figyelhetünk fel: egyrészt a primipilusok és pixidáriusok számának feltűnő csökkenésére (az 1642-beli 748-ról 202-re), másrészt a nemesek és armalisták számának majdnem hasonló méretű növekedésére (1642-ben 115, 1744-ben 326). E jelenségek párhuzamos volta a primipilusok és pixidariusok nemeslevél birtokába való jutására enged következtetni.

Az 1770-es nemesi összeírás az 1750 utáni évek kísérő jelenségei között szereplő adómentességi követelések leggyakoribb válfajával, az armalis valódiságának bizonyítása körül kibontakozott fellebbezésekkel, törvényszéki eljárásokkal kapcsolatos, amelyek alól Aranyosszék népe sem képezett kivételt. Erre a problémára vonatkozó utalást egy 1753-ból való guberniumi leirat tartalmaz, amely elrendelte a nemességet követelők igazoló dokumentumainak záros időn belüli felülvizsgálását: „...*azon immunitást pretendáló és kegyelmetek circulussába lakó személyeknek és kiknek ezen accludált spetificatioban nevek consignalva vadnak, úgy magatoknak is, úgy mint akik privilegiumokat in transumpto felküldöttek vala notificállya ... ezen Ő Felsége kegyelmes resolutioját... hogy az originale privilegiumokat és egyéb dokumentumokat, amelyek ad stabilitum pretensa immunitati tartoznak magokkal elvívén az említett Szt. Mártoni perioduson a Királyi Törvényes Táblán Medgyesre mejelennyenek admoneáltassa mind az által tempestive mind kegyelmetek mind pedig maguk a pretendensek azon helységek communitását az holott resideálnak, hogy azok is in ipso termino megjelenjenek, hogy bármi ellenvetések vagy contrademonstratiói lehetnének in figura judicii proponálhassák és producálhassák, mert ha ezen időt elmulatván nem comparendálnak ... a judicialis retorsio véghez mégyen és ellenvetések többé nem acceptáltatik.*”⁸⁰

Hogy milyen eredménnyel zárult az idézett felülvizsgálás azt nem tudjuk, de tény, hogy még a 60-as években is szép számmal fordultak elő

az armalis körüli perek. Pl. egy 1764. január 17-én kelt szövegben a következőket találjuk: „*Olvastatik fel Székely Kocsárdi Kónya András memoriálissa, mely szerint installya mivel indubitus armalista falu szolgálattyaival ne ujra váltassuk, melly iránt determinatio, hogy az más fél edmonealtassék az jövő héten fog assumaltatni causaja s több ilyen nevű causaja ha volna valakinek a székben és protestálni kívánnának circularis kellett tartani.*”⁸¹

Egy másik 1765. október 10-i dátumot viselő szövegben pedig az alábbiakat olvashatjuk: „*Tudod-é, láttad-é, bizonyosan és nyilván Aranyos széken Rákoson lakó idősbik Biró Ferentz és édes atyának néhai Biró Gergelynek, Létai István atyának néhai Létai Istvánnak és Kis István atyának néhai Kiss Ferentznek volt-e jó armalis levele és hova lett, ki kéznél volt, mikor veszett el és miképpen táboroztanak ennek előtte táborozásokban ugye armalisos nemes emberek a nemes zászlók alatt avagy másképpen....*”⁸²

E perek anyaga, amellet, hogy fényt derít az ilyen jellegű tárgyalások lefolyására, a bizonyítás módjára, egész sor kérdésre ad feleletet: volt-e az illetőnek armalisa, kitől nyerte és mikor, volt-e kihirdetve vagy sem⁸³, milyen terhek alóli felmentéssel járt együtt az armalista-, nemesi minőség. Pl. ezen utóbbira utalnak az alábbi megjegyzések:

„*Harasztosi Török Márton eö kegyelme instantiojára rezolvatatott hogy armalista lévén Mgs Gubernium ordinatio szerént quartélyost a maga házánál tartani nem tartozik az iránt stationalis comissarius eo kegyelmének dispositio adatott...*”⁸⁴

„*A mostani királyi ordinatio szerint a falu közönséges szolgáltyától immunisoknak judicialiter declaraltatnak.*”⁸⁵

A nemesi kiváltságokat jogtalanul bitorlók számát 1767-ben Szathmáry György megbízatásával kezdődő kivizsgálás lényegesen csökkentette. 1770-ben sor került a dubius (kétes) nemesek összeírására is, amely a székely székeken a következő eredménnyel zárult: Aranyos-szék 45, Udvarhelyszék 54, Háromszék 207, Csík 19, Gyergyó 5, Maros-szék 114.⁸⁶

Mivel abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az 1770-es aranyosszéki nemesi összeírás fennmaradt⁸⁷, adatainak vizsgálata alapján elmondhatjuk, hogy ebben a székben 128 nemesi kiváltságot élvező

személyt, 77 immunitást követelő és 604 egyszerű és kétes armalistát írtak össze. Ha eltekintünk az immunitást élvezőktől és csak az utolsó két csoport együttes adatait hasonlítjuk össze az 1750-es, 1764-es adóösszeírások megfelelő kategóriájával kijelenthetjük, hogy számuk nem állhatott messze a valóságtól. Ez a felmérés is, akárcsak az ezt megelőző adóügyi társai, bizonyítéka a már a század elején észlelt kirívó jelenségnek, amely az armalist szerzett székelek viszonylag magas számában jelentkezett. Ez kölcsönzött sajátságos szint az aranyosszéki társadalom XVIII. századi összetételének.

A felvilágosult abszolutizmus korából Aranyosszék összlakosságára vonatkozó legteljesebb, leghitelesebb adatokat a II. József rendelete nyomán született 1784–1787. évi népesség-összeírás szolgáltatja, amelyet joggal neveznek az első magyarországi népszámlálásnak.⁸⁸ Összesített adatai alapján a széken 12 159 lakos, 2666 család élt a felmérés idején.

Párhuzamba állítva az eddig vizsgált adóösszeírások globális adatait, a népszámlálás során nyert végeredménnyel és figyelembe véve, hogy a tényleges lakosság számának megkapásához az adóösszeírások családfőre vonatkozó adatait be kell szorozni az általánosan elfogadott demográfiai sokszorozótóval (5x), akkor a következő eredményeket kapjuk:

Év	Lakosok száma
1703	5 595
1713	3 240
1721	5 400
1750	11 220
1764	13 405
1784–87	12 159
1791	12 645
1806	14 825
1821	15 465

Arra, hogy Aranyosszék társadalmi összetétele mennyiben egyezik, vagy tér el a többi székely székben tapasztalható struktúrájától az 1721-es, 1791-es, 1808-as és 1821-es összeírások adatainak összevetése alapján következtethetünk.⁸⁹ *(Lásd a 7. sz. mellékletet)*

1. A legszembevetőbb eltérést, mind 1721-ben, mind az elemzett időszak utolsó évtizedeiben, az armalisták rétegénél észleljük. Aranyosszéken ugyanis a többi székhez képest ez a kategória igen magas arányban szerepel:

- 1721-ben Aranyosszéken 32,52%, Háromszéken 10,76%, Marosszéken 6,34%, Udvarhelyszéken 3,92% a részarányuk;

- 1791–1808 között részvételük a lakosság összetételében 33,53–37,18% között változik Aranyosszéken, míg Marosszéken, ahol a többi szék közül a legmagasabb az arányuk, ebben az időszakban nem haladja meg a 16%-ot (12,31 és 15,63% között ingadozik).

2. A XVIII. század elején, Aranyosszéken a szabadok aránya alacsonyabb, mint a többi székben (míg Aranyosszéken a libertinusok részaránya csak 20,19%, addig Háromszéken 33,84%, Marosszéken 42,26%, Udvarhelyszéken 49,08% és Csíkszéken 63,69%). A század végén és a következő század első évtizedeiben arányszámuk két székben, Udvarhelyszéken és Marosszéken nagyobb mint Aranyosszéken; Háromszéken és Csíkban számuk kisebb. A szabadok helyzetének vizsgálata során azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Aranyosszéknek 6, Udvarhelyszéknek 12, Csíknak 51 és Háromszéknek 91 falvában a szabad parasztok jelentős része az 1764-ben erőszakosan felállított határórség keretébe tartozva, elkerülte az összeírásba való felvételt.⁹⁰ A valóságnak megfelelő képet a szabad parasztok számáról, jelentőségéről az egyes székely székek társadalmi összetételében csak az adóösszeírások és a határórség adatait kiegészítve nyerhetünk.

3. Folytatva az összehasonlítást a feudális függőségben levő parasztokkal azt állapíthatjuk meg, hogy 1721-ben, míg a másik 4 székben a jobbágyság van túlsúlyban, addig Aranyosszéken a zsellérek száma a nagyobb. 1791–1821 között a feudális függőségben levő parasztság aranyosszéki alakulása leginkább a Marosszéken tapasztaltakhoz hasonlít. Ugyanis ott is a jobbágyság számának csökkenésével párhuzamosan

a zselléreké emelkedik (igaz, mind a jobbágyok számának csökkenése, mind a zsellérek számának növekedése kisebb).

4. Mindegyik székre érvényes 1721-ben az, hogy az armalisták, libertinusok együttes száma nagyobb a hűbéri függőségben levő parasztok arányánál, mintegy igazolva, hogy a XVIII. század elején a székely székekben még mindig a szabad elemek képezik a társadalom gerincét. Ez alól, nagyon kis eltéréssel, csupán Háromszék képez kivételt. 1791–1821 között vizsgálva a szabadok és hűbéri függőségben levők közti viszonyt azt figyelhetjük meg, hogy Udvarhelyszéken a legkisebb az utóbbiak részaránya és ebben az időszakban számuk csökkenő tendenciát mutat (1821-ben 30% alatt van), míg a szabadok száma növekedik. Aranyosszék a következő szék, ahol a szabadok részvétele a lakosság összetételében 50% fölött van (50,22%, 52,62% illetve 51,15%), míg a jobbágyok és zsellérek együttes részaránya csak valamivel van 40% fölött. Marosszéken az első két vizsgált évben, ebből a periódusból, a feudális függőségben levők aránya a magasabb (48,20 illetve 48 százalékkal), de már 1821-re az elsőbbség ismét a szabadoké. Háromszéken és Csíkbán a feudális függőségben élők rendkívüli magas aránya észlelhető. Még egyszer ki szeretnénk emelni, hogy a fentebbi adatok viszonylagosak, mivel a szabadok egy része, mint a határőrség tagja elkerülte az adóösszeírásba való felvételt.

Végkövetkeztetésül elmondhatjuk, hogy a vármegyék közé ékelt Aranyosszéknek, az általunk elemzett időszakban, az egyre erősödő feudalizálódási folyamat ellenére sikerült megőriznie nagy vonalakban a többi székhez hasonló társadalmi szerkezetét, annak ellenére, hogy földrajzi fekvésénél fogva fokozottabb mértékben volt kitéve a vármegyék részéről jövő befolyásnak, mint az összefüggő egységet alkotó többi székely szék. A vármegyékkel ellentétben, amelyek fejlődésében a XVIII. század folyamán a feudális függőségben élő rétegek fölénye volt a jellemző (pl. Torda vármegyében már 1724-ben a jobbágyok és zsellérek együttes arányszáma 66,64%⁹¹, 1821-ben pedig 83,40%⁹²), Aranyosszéken, bár a szabadok lassan teret vesztenek az egyre emelkedő arányszámú, feudális függőségben levő rétegekkel szemben, elsőbbségüket, 50%-nál magasabb széki átlagarányukat megőrzik.

JEGYZETEK

- ¹ Csetri Elek, Imreh István: *Erdély változó társadalma (1767–1821)*. Buk., 1980. 14.
- ² Az alább felsorolt olyan régebbi munkák mellett, mint
 Demény Ludovic: *Registrele militare izvoare de demografie istorică și cercetarea structurii sociale la secui din secolul al XVII-lea*. In: Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. Prof. Ștefan Pascu. Cluj, 1974. 80–85.
 Egyed Ákos: *Erdővidék társadalma a XVIII-ik század közepén*. In: Aluta VI–VII (1974–75). 73–84.
 Mesáros, E.: *Două milenii de evoluție demografică*. In: Revista de Statistică XVIII (1969) nr. 10. 48–58.
Populație și societate. Studii de demografie istorică. (red. Ștefan Pascu) I–IV. Cluj, 1972–1980.
Răscoala secuilor din 1595–1596. Antecedente, desfășurare și urmări. (red. Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly) Buc., 1978. (továbbiakban: Benkő, Demény, Vekov) napjainkra már jelentős számú és fontos történeti demográfiai tanulmánykötet, illetve forrásközlés jelent meg. Pl: Székely oklevéltár. Új sorozat. IV. köt. (Demény Lajos szerk.) *Székely népesség-összeírások 1571–1627*. Kolozsvár, 1998.
 Székely oklevéltár. Új sorozat. V. köt. (Demény Lajos szerk.) *Székely népesség-összeírások 1635*. Kolozsvár, 1999.
 Székely oklevéltár. Új sorozat. VI. köt. (Demény Lajos szerk.) *Székely népesség-összeírások 1635–1653*. Kolozsvár, 2000.
 Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. I–V. Csíkszereda, 1998–2002.
 Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok*. Budapest, 1998.
- ³ Imreh Ștefan: *Cercetarea istoriei agriculturii feudale*. In: Terra Nostra II (1971). 371.
- ⁴ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természeti s népismeii szempontból*. V. köt. Aranyosszék. Pest, 1871. 23.
- ⁵ Csetri Elek: *Aranyosszék kialakulásáról és fejlődéséről*. [kézirat a szerző tulajdonában]
- ⁶ Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp., 1927. 253.
- ⁷ Connert János: *A székelyek alkotmányának története a XVI. és XVII. században*. Székelyudvarhely, 1906. 24.
- ⁸ Az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár. Aranyosszék Levéltára (továbbiakban ASzL). *Aranyoskönyv*. 35–36.

- ⁹ Connert János: *A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig*. Kolozsvárt, 1901. 26.
- ¹⁰ Orbán Balázs: i.m. 23.
- ¹¹ Uo.
- ¹² Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. I. Kolozsvár, 1861. 101.
- ¹³ ASzL Aranyosszék lustrája (1642). In: *Aranyoskönyv*. 77–140. A XVIII. századi másolatot első ízben K. Weress Sándor közölte 1906-ban „*Aranyos-szék lustrája 1642-ből*” címen, a Genealógiai Füzetek IV. évfolyamának 38–40, 53–55, 62–63, 80–83, 91–92, 103–104, 115–116, 123. oldalain. A családneveket már 1885-ben közölte a Kolozsvári Közlöny IV (1885) június 2-, 3-, és 4-i számában. A dolgozatunkban szereplő számbeli adatok némileg eltérnek a Demény Lajos által a Székely Oklevéltár új sorozatának 6. kötetében közölt összesített adatoktól. Ez a felnőtt kategóriák értékeléséből adódhat. A családfők mellett a 12 év alatti és fölötti (fiatal felesküdték) fiúgyermekeket külön-külön feltüntették, mint ahogy a vándorlókat, nyomorékokat, árvákat és az összeírás utáni elhunytakat („*mortui post collustrationem*”) is.
- ¹⁴ Az adott adatokat lásd Imreh István, Pataki József: *Structura economică și socială a satului secuiesc la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea*. In: Benkő, Demény, Vekov: i.m. 267–316. Ők a Székely Oklevéltár V. kötetében szereplő adatokkal szemben módosított, helyesbített számokat adnak.
- ¹⁵ Csetri Elek: i. m.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ ASzL *Aranyoskönyv*. 85, 90, 92, 97.
- ¹⁸ Orbán Balázs: i. m. 22.
- ¹⁹ ASzL *Aranyoskönyv*. 111.
- ²⁰ ASzL *Aranyoskönyv*. 113.
- ²¹ ASzL *Protocollum* I/2. 210.
- ²² ASzL *Aranyoskönyv*. 99.
- ²³ ASzL *Aranyoskönyv*. 133.
- ²⁴ ASzL *A nemes széket illető levelek in originalibus*. II. köt. (továbbiakban Okiratok II). 605. Inakfalva 1643-beli conscriptioja.
- ²⁵ Orbán Balázs: i. m. 23. Az 1657-, 1669-, 1672-, 1674-, 1675-, 1690-, 1693-, 1702-es években tartott lustrákról van szó.
- ²⁶ ASzL *Protocollum* I/3. 46.
- ²⁷ Várkonyi Ágnes: *A Rákóczi szabadságharc kibontakozása Erdélyben*. In: Századok 88 (1954) 1 sz. 17.
- ²⁸ Prodan David: *Supplex Libellus Valachorum*. Buc., 1967. 114.
- ²⁹ Várkonyi: i. m. 19–20.
- ³⁰ *Istoria Romîniei*. III. Buc., 1964. 235.

- ³¹ ASzL *Protocollum* I/3. 94–95.
- ³² *Monumenta Comititalia regni Transsylvaniae. Erdélyi Országgyűlési Emlékek történeti bevezetésekkel.* XXI. Bp., 1898. 367–368. (továbbiakban EOE)
- ³³ EOE XXI. 1899. 333.
- ³⁴ ASzL *Protocollum* I/3. 101.
- ³⁵ ASzL *Protocollum* I/3. 96, 108, 122, 136, 178, 205, 224, 238, 242.
- ³⁶ ASzL *Protocollum* I/3. 96.
- ³⁷ ASzL *Protocollum* I/3. 242.
- ³⁸ Domokos Pál Péter: *Háromszék és Csík vármegye adóügyi összeírása 1703-ban.* In: Történeti Statisztikai Közlemények III (1959) 1–2 sz. 182.
- ³⁹ ASzL *Protocollum* I/3. 244.
- ⁴⁰ ASzL *Protocollum* I/3. 108.
- ⁴¹ ASzL *Conscriptio sedis siculicalis Aranyas primaria 1703.* In: Okiratok II. 125–150.
- ⁴² M. Barabássy István: *Aranyosszék összeírása 1711-ből.* In: Genealógiai Füzetek V (1907). 104–106.
- ⁴³ Magyar Országos Levéltár (MOL) Gubernium Transylvanicum Levéltára (Gub. Trans.) *Aranyosszék 1713-as összeírása.* F49 36. cím 6. csomó 8. sorsz.
- ⁴⁴ MOL Gub. Trans. *Aranyosszék 1721-es összeírása.* F49 104. cím 24. csomó 18–19. sorsz.
- ⁴⁵ ASzL Okiratok II. 307–346. 1742-es aranyosszéki összeírás.
- ⁴⁶ MOL Gub. Trans. *Az 1750. évi aranyosszéki összeírás.* F50. 46. téka, I. 1. Aranyosszék.
- ⁴⁷ MOL Gub. Trans. *Az aranyosszék adózó rétegek családfőinek összeírása.* Vegyes Conscriptio F49 75. cím 17. csomó 7–12. sorsz.
- ⁴⁸ Csetri Alexa, Imreh Ștefan: *Stratificarea socială a populației din Transilvania la sfârșitul orînduirii feudale (1767–1821).* (továbbiakban Csetri, Imreh) In: *Populație și societate. Studii de demografie istorică.* I. Cluj, 1972. 208. 7–8. melléklet.
- ⁴⁹ Csetri, Imreh: i.m. 225. 35–36. melléklet.
- ⁵⁰ Csetri, Imreh: i.m. 236. 53–54. melléklet.
- ⁵¹ Összehasonlításunkat megkönnyítette az a tényező, hogy az egybevetett összeírások azonos társadalmi kategóriákat tüntettek fel. Az 1742-es összeírás adatai ezen párhuzamos tárgyalásból kimaradtak az összeírás hiányos volta, valamint a benne összeírt társadalmi rétegeknek a többi felméréstől eltérő módon való osztályozása miatt.
- ⁵² Szabó István: *Jobbágyok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből.* Bp., 1976. 247.
- ⁵³ A XVIII. század elején a hatóságok nem tettek különbséget a körülbelül azonos vagyoni szinten mozgó, katonai szerepüktől megfosztott, adófizető szabad

- földművelők rétegét alkotó két székely rend (*primipilusok és pixidáriusok*) között, egyszerűen *libertinusoknak* nevezték mindkettőjüket.
- ⁵⁴ ASzL *Közigazgatási iratok*. 5. csomó.
- ⁵⁵ Uo.
- ⁵⁶ ASzL *Protocollum* I/4. 221–222.
- ⁵⁷ Dávid Zoltán: *Az 1715–20. évi összeírás*. In: A történeti statisztika forrásai. Bp., 1957. 182.
- ⁵⁸ ASzL *Protocollum* I/5. 503.
- ⁵⁹ ASzL *Protocollum* I/5. 311.
- ⁶⁰ ASzL *Protocollum* I/4. 429.
- ⁶¹ ASzL *Protocollum* I/8. 399.
- ⁶² ASzL *Protocollum* I/5. 508.
- ⁶³ Georg Kraus: *Cronica Transilvaniei 1608–1665*. Buc., 1965.
- ⁶⁴ Nagy Szabó Ferenc *memoriáléja*. In: Erdélyi történelmi adatok. (Mikó Imre szerk.) I. Kolozsvár, 1855. 39–169.
- ⁶⁵ Cserei Mihály *historiája*. In: Újabb nemzeti könyvtár. I. folyam. IV. füzet. Pesten, 1852.
- ⁶⁶ Cserei Mihály: i. m. 230.
- ⁶⁷ Nagy Szabó Ferenc: i. m. 153.
- ⁶⁸ EOE X. 1884. 437.
- ⁶⁹ Szádeczky: i. m. 190.
- ⁷⁰ ASzL *Protocollum* I/3. 244.
- ⁷¹ ASzL *Protocollum* I/3. 159.
- ⁷² ASzL *Protocollum* I/4. 59.
- ⁷³ Cserei Mihály: i. m. 95.
- ⁷⁴ Rugonfalvi Kiss István: *A székely nemzet története*. In: A nemes székely nemzet képe. I. köt. Debrecen, 1939. 380.
- ⁷⁵ II. Rákóczi Ferenc *emlékirata a magyar hadjáratról 1703–1711*. Győrött, 1861. 56.
- ⁷⁶ M. Barabássy István: i. m. 101–106.
- ⁷⁷ Magyarország népessége a *Pragmatica Sanctio* korában, 1720–1721. (Acsády Ignác szerk.) In: Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. XII. köt. Bp., 1896. 24. (továbbiakban Magyarország népessége)
- ⁷⁸ ASzLT Okiratok II. 277–293. Az 1774-es aranyosszéki összeírás.
- ⁷⁹ Jakab Elek: *Erdély katonai védereje átalakulása a XVII-ik században*. Bp., 1884. 16–17.
- ⁸⁰ ASzL 4. csomó
- ⁸¹ ASzL *Protocollum* I/9. 14.
- ⁸² ASzL *Protocollum* I/9. 591–592.
- ⁸³ Dósa Elek: i. m. I. 80.

- ⁸⁴ ASzL *Protocollum* I/9. 232.
- ⁸⁵ ASzL *Protocollum* I/9. 769.
- ⁸⁶ Kövári László: *Erdélyország statistikája*. I. Kolozsvárt, 1847. 199–200.
- ⁸⁷ ASzL Kadika I/20. 3, 4. fasc. 247–299.
- ⁸⁸ Acsády György: *Az 1784–1785. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességi nyilvántartások*. In: A történeti statisztika forrásai. Bp., 1957. 224–241.
- ⁸⁹ Az aranyosszéki adatokat lásd a 44. jegyzet alatt.
 A Csíkszékre vonatkozó adatokat lásd: Magyarország népessége. 218.;
 Háromszékre vonatkozólag: Magyarország népessége. 219.;
 Udvarhelyszékre vonatkozólag A. Cherteş – Alexandru, Pál Antal: *Conscrip-
 ția generală a contribuabililor din Transilvania în anii 1721–1722*. In:
 Revista de statistică XVIII (1969). 5. 33–45. Anexa 3. [Centralizatorul
 contribuabililor din scaunul Odorhei pe grupe sociale]
 Marosszékre vonatkozólag A. Cherteş – Alexandru, Pál Antal: *Populația
 scaunului Mureș la începutul secolului al XVIII-lea*. In: Studii și Materiale.
 Tîrgu Mureș. III–IV (1972). 217.
 Az 1791-es összeírás adatait az öt székre vonatkozólag lásd Csetri, Imreh: i.
 m. 208. 7–8. mellékletek.
 Az 1808-as összeírás adatait az öt székre vonatkozólag lásd Csetri, Imreh: i.
 m. 225. 35–36. mellékletek.
- ⁹⁰ Csetri, Imreh: i. m. 188. 31. jegyzet.
- ⁹¹ Magyarország népessége. 216.
- ⁹² Csetri, Imreh: i. m. 234. 50. melléklet.

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet

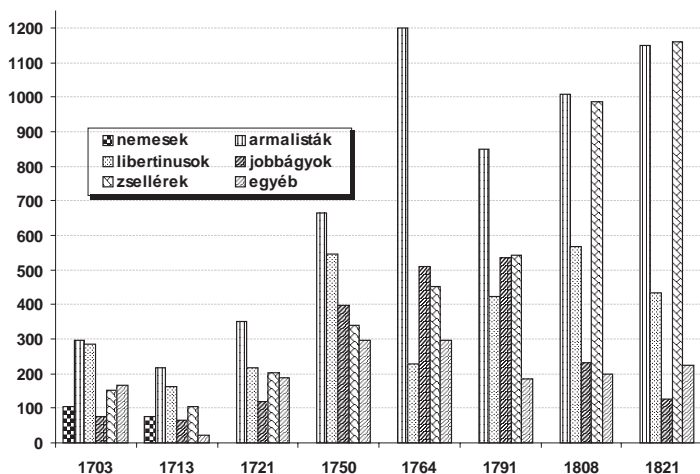
Aranyosszék falvainak társadalmi megoszlása 1642-ben

	nemesek	lófők	gyalogok	összesen	vándorlók
Csegez	20		10	30	3
Várfalva	15	17	16	48	4
Rákos	3	22	30	55	2
Sínfalva	3	11	17	31	12
Mészkő	1	18	12	31	4
Felsőszentmihály	2	30	17	49	12
Alsószentmihály	7	53	22	82	20
Polyán		17	33	50	4
Harasztos	2	15	23	40	8
Kocsárd	4	26	23	53	5
Földvár	1	9	7	17	3
Veresmart	8		13	21	
Inakfalva			13	13	
Felvinc	8	10	56	74	5
Bágyon	22	24	28	74	26
Kercsed	4	22	43	69	4
Kövend	9		53	62	6
Mohács	2		20	22	3
Dombró	1		10	11	3
Örményes	3		2	5	
Csákó			8	8	9
Hidas			18	18	
Összesen	115	274	474	863	133

2. sz. melléklet

Aranyosszék családjainak társadalmi tagozódása
(1703—1821)

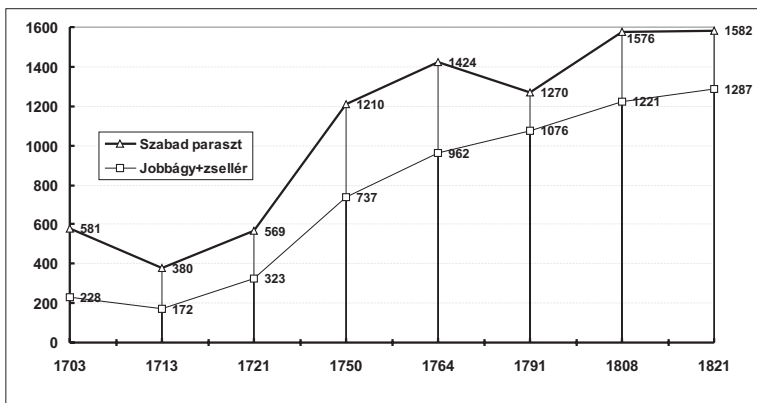
	1703	1713	1721	1750	1764	1791	1808	1821
Nemesek	104	76						
Armalisták	297	216	351	666	1198	848	1007	1150
Libertinusok	284	164	218	544	226	422	569	432
Jobbágyok	77	66	120	396	511	535	233	128
Zsellérek	151	106	203	341	451	541	988	1159
Egyéb	166	20	188	297	295	183	198	224
Összesen	1079	648	1080	2244	2681	2529	2995	3093

3. sz. melléklet

Az aranyosszéki szabad és feudális függőségben levő családok fejlődése abszolút számokban és %-ban kifejezve (1703—1821)

	1703	1713	1721	1750	1764	1791	1808	1821
	szám							
Szabad paraszt	581	380	569	1210	1424	1270	1576	1582
Jobbágy+zsellér	228	172	323	737	962	1076	1221	1287
	%							
Szabad paraszt	71,81	68,84	63,78	62,14	59,68	54,13	56,34	55,14
Jobbágy+zsellér	28,18	31,15	36,21	37,85	40,31	45,86	43,65	44,85

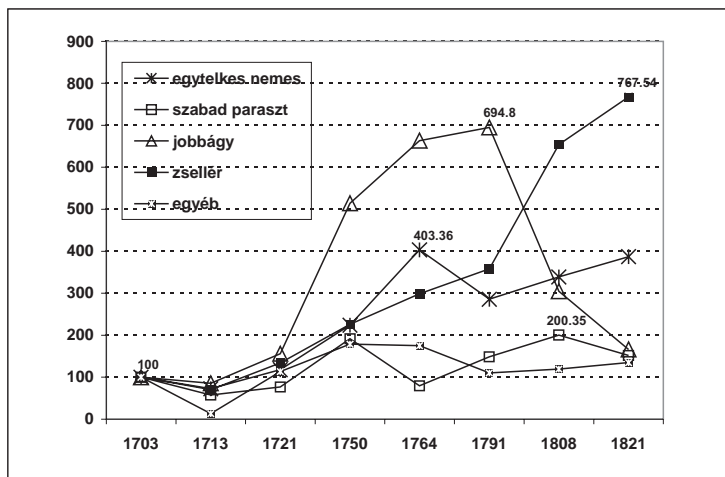

4. sz. melléklet

Aranyosság társadalmi rétegeinek fejlődése (1703—1821)

Viszonyítási alap: 1703=100%

	1703	1713	1721	1750	1764	1791	1808	1821
Egytelkes nemes	100	72,72	118,18	224,24	403,36	285,52	339,05	387,20
Szabad paraszt	100	57,74	76,76	191,54	79,57	148,59	200,35	152,01
Jobbágyp	100	85,71	155,84	514,28	663,63	694,80	304,59	166,23
Zsellér	100	70,19	134,43	225,82	298,67	358,27	654,30	767,54
Egyéb	100	13,42	113,25	178,91	175,47	110,24	119,27	134,93
Összesen	100	60,05	100,90	207,97	248,47	234,38	277,57	286,65

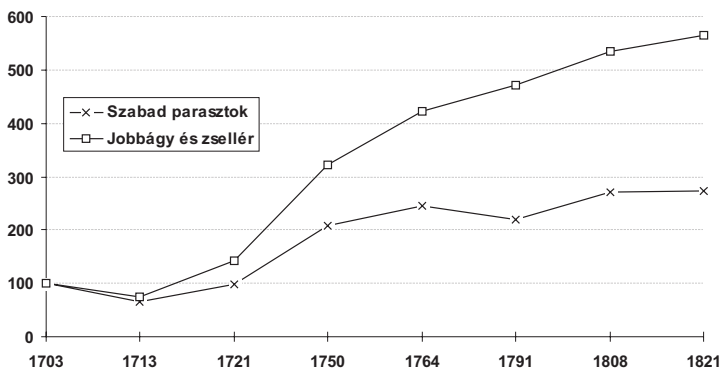

5. sz. melléklet

Aranyosszék szabad és feudális függőségben levő
családjainak fejlődése (1703—1821)

Viszonyítási alap: 1703=100%

	1703	1713	1721	1750	1764	1791	1808	1821
Szabad parasztok	100	65,40	97,93	208,26	245,09	218,58	271,25	272,28
Jobbágy és zsellér	100	75,00	141,66	323,24	421,92	471,92	535,52	564,47

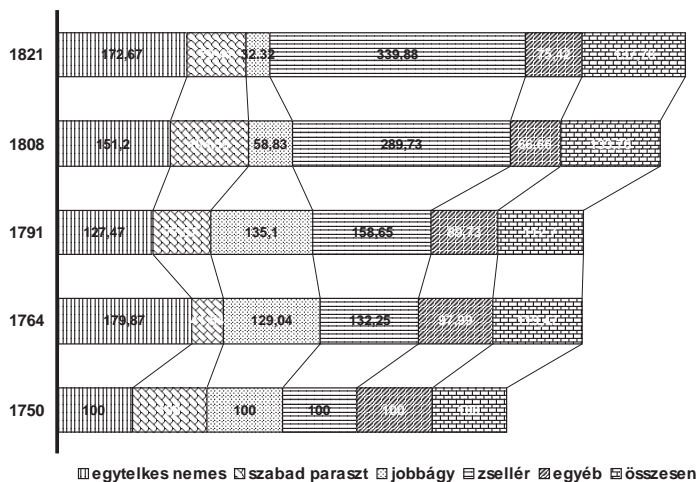

6. sz. melléklet

Aranyosszék társadalmi rétegeinek fejlődése (1750—1821)

Viszonyítási alap: 1750=100%

	1750	1764	1791	1808	1821
Egytelkes nemes	100	179,87	127,47	151,20	172,67
Szabadparaszt	100	41,54	77,57	104,59	79,41
Jobbágy	100	129,04	135,10	58,83	32,32
Zsellér	100	132,25	158,65	289,73	339,88
Egyéb	100	97,99	89,73	66,66	75,42
Összesen	100	119,47	112,70	133,76	137,78

7. sz. melléklet

Társadalmi kategóriák székenkénti megoszlása

	1721	1791	1808	1821
	Egytelkes nemesek			
Udvarhelyszék	3,92	5,11	4,86	1,81
Marosszék	6,34	12,31	12,87	15,62
Háromszék	10,76		0,03	
Csikszék	3,31			0,08
Aranyosszék	32,52	33,53	33,62	37,18
	Szabadparaszatok			
Udvarhelyszék	49,09	55,60	56,82	63,44
Marosszék	42,26	32,17	33,00	34,65
Háromszék	33,84	0,07	4,13	4,00
Csikszék	63,69	1,34	0,95	3,49
Aranyosszék	20,19	16,69	19,00	13,97
	Jobbágyok			
Udvarhelyszék	24,31	23,28	21,17	21,98
Marosszék	27,96	24,22	16,51	12,22
Háromszék	44,79	85,31	81,31	80,01
Csikszék	27,18	49,82	82,10	65,98
Aranyosszék	11,11	21,15	7,78	4,18
	Zsellérek			
Udvarhelyszék	6,66	12,80	12,11	7,81
Marosszék	15,48	23,88	31,49	33,36
Háromszék	7,91	7,48	6,80	9,30
Csikszék	2,95	6,46	4,64	17,57
Aranyosszék	18,80	21,39	32,99	37,48

PAKOT LEVENTE

Az illegitimitás geográfiája. Házasságon kívüli születések négy székelyföldi településen, 1775–1850

A téma, amelyet tárgyalni szándékozom, a házasságon kívüli születések jellegzetességei és módosulásai négy székelyföldi településen (Kápolnásfalu, Szentegyházsfalu, Lővéte és Homoródalmás) az 1775 és 1850 közötti időszakban. Pontosabban arra törekszem, hogy megvizsgáljam azoknak az egyedülálló nőknek az életkörülményeit, akik reprodukív életszakaszuk során legkevesebb egyszer megtapasztalták egy törvénytelen gyerek világra hozatalát. Első feltevésem, hogy a házasságon kívüli születéseknek saját térbeliségük van. Időben, térben, társadalmilag eltérő és változó megnyilvánulásaiuk vannak. Ezek a változások felhívhatják a figyelmet azokra a gazdasági nehézségekre és bizonytalanságokra, amelyek a XVIII–XIX. századi székelyföldi falusi társadalmakban a házassodást megelőzték, vagy a későbbiek folyamán a házasságokat is jellemezték. A házasságon kívüli születések eltérő arányai ugyanakkor a különböző társadalmi státusú és gazdasági helyzetben levő egyének eltérő házassodási esélyeire is rávilágíthatnak. Második feltevésem, hogy összefüggés van a társadalmi alakzat (figuráció), a családi kötelékek, a társadalmi kapcsolatok sűrűsége, ezek erőssége és az egyedülálló anyaság között.

Az általam vizsgált források a lővétei,¹ a kápolnás- és szentegyházsfalusi római katolikus egyházi anyakönyvek,² illetve a homoródalmási³ unitárius egyházi anyakönyvek. Ez a fajta részletes dokumentáció és a felsorolt települések anyakönyveinek folyamatban levő családrekonstrukciós feldolgozása lehetővé tette, hogy feltárjam azokat a családi és társadalmi kapcsolatokat, amelyekkel az egyedülálló (fiatal, házassodás előtt álló és idősebb, esetenként megözvegyült) anyák rendelkeztek. Az anyakönyvi adatok segítségével a házasságon kívüli születést mindig abban az adott családi kontextusban vizsgálom, amelyben az megtörtént.

A magyar történeti szakirodalomban elfogadott megállapítás, hogy egy törvénytelen gyerek születése a szülők, de főként az édesanya számára nehéz és nem várt esemény volt. Tóth István György a XVIII. századi parasztok szexuális kultúrájával foglalkozó tanulmányában a következőképpen fogalmazott: „*A fogamzás titka a 18. századi magyar parasztokat is foglalkoztatta: a házaspárok aggódva várták, követi-e keresztelő az esküvőt, míg a titokban szerelmeskedők mindenáron el szeretnék volna kerülni a ségyent, amit egy törvénytelen gyerek születése jelentett.*”⁴

A kérdés székelyföldi kontextusaként Kőváry László megállapítására hivatkozom, aki *Erdélyország statistikája* című munkájában, 1843-as statisztikai adatokat ismertetve hívta fel a figyelmet a Székelyföldön született törvénytelen gyerekek magas arányára: „*Ország részenként hasonlítva, legtöbb törvénytelen úgy is a székely-földön születik, s úgy áll, mint 1:17.*”⁵ Az 1880 és 1910 közötti házasságon kívüli termékenységi indexek statisztikájának vármegyenkénti elemzése ugyancsak a székelyföldi megyékben, elsősorban Udvarhely megyében mutatott ki magasasló arányokat.⁶ Mindez arra ösztönzött, hogy egy jóval tágabb kutatás⁷ keretei között a házasságon kívüli születések problematikáját is megvizsgáljam. A tanulmány első részében ismertetem a témára vonatkozó nemzetközi szakirodalom újabb eredményeit, majd ezt követően elemzem, a demográfiai mutatókkal összefüggésben, a házasságon kívüli születések arányszámait. A tanulmány második részében megvizsgálom azokat a családi, társadalmi kontextusokat, amelyekbe a házasságon kívüli születések illeszkedtek.

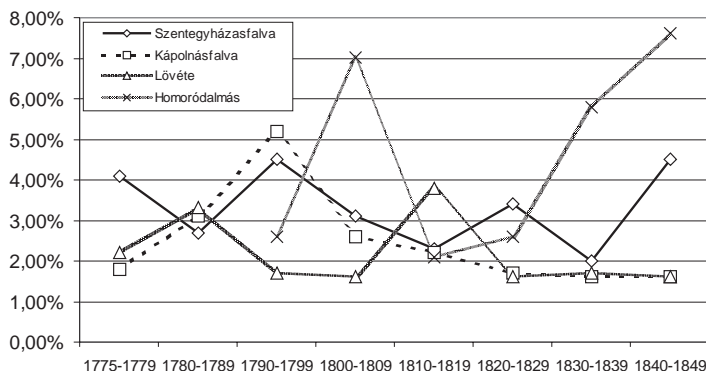
A születések legitimitásának, illetve illegitimitásának kérdésköre, mint a csecsemőhalandóság arányait eltérő módon befolyásoló jelenség, az utóbbi évek nyugat-európai történeti demográfiai vizsgálataiban is kiemelt érdeklődési területté vált. Anders Brändström, George Alter és a svédországi Umel-i Egyetem történeti demográfusai, többek között Sören Edvinsson és Göran Bronström kutatásai bizonyították, hogy a házasságon kívül született gyerekek körében magasabb halandósági arányok és alacsonyabb várható élettartam tapasztalható.⁸ Felekezeti és gazdasági szempontból eltérő térségek vizsgálatai is ugyanazt az eredményt hozták: kevés kivételtől eltekintve a törvénytelen gyerekek köré-

ben mindig magasabb halandósági arányokat tapasztaltak, mint a törvényes házasságból született társaik esetében. Ugyanezt a megállapítást tették a kutatók lokális, regionális és nemzetközi léptékű vizsgálatok során is.⁹ Anders Brändström az illegitimitás kérdéskörének elemzésénél azonban eggyel tovább lépett, és az újszülött gyerekek mellett az egyedülálló anyák helyzetét is megvizsgálta. Ilyen módon részben visszahozta az 1970-es években Peter Laslett által javasolt nézőpontot, amely szerint érdemes a törvénytelen gyerekeket szülő nők életkörülményeit vizsgálni.¹⁰ Peter Laslett e témában végzett kutatásai során fogalmazta meg ugyanis azt a feltevést, amely szerint a házasságon kívüli születés a népesség szegényebb csoportjaiban egy folyamatosan növekvő társadalmi szubkultúra („bastardy prone sub society”) része volt. A hivatalos társadalmi normákat – amelyek közül egyet Laslett a polgárság körében tapasztalható korlátozott szexualitásban azonosított – a szegényebb kategóriák kétkedéssel és ellenszenvvel szemlélték. Természetesen, szegény csoportból származni nem vezetett szükségszerűen visszatetsző társadalmi életforma választásához, de nagyon sokan új identitást találtak a „deviáns” magatartásban és életvitelben. Laslett szerint a törvénytelen születések növekedése nem a törvénytelen gyereket szülő nők számának növekedéséből, hanem sokkal inkább abból a tényből adódott, hogy az alacsonyabb társadalmi státusban levő nők, egyfajta tiltakozásként egyre több „szerelemgyereket” hoztak a világra.¹¹ Anders Brändström a Laslett-i megállapítást svédországi adatokon tesztelte. A Sundsval-i régió egyházi anyakönyveinek feldolgozása révén mintegy 2569 egyedülálló anya reprodukzív életszakaszának történetét rekonstruálta. Brändström arra kereste a választ, hogy kik voltak ezek az egyedülálló anyák, milyen körülmények között éltek, részei voltak-e egy folyamatosan növekvő „szubkultúrának” az egy anyára eső egyre több törvénytelen születéssel. Brändström további kérdési arra irányultak, hogy a szülői egyedüllet mennyiben volt csupán egy átmeneti szakasz ezeknek a nőknek az életútjában, egy fiatalkori szerencsétlen történet, amelyet rövid időn belül követett a házasságkötés. Tekinthejtük-e ezeket a történeteket olyan befolyásoló tényezőknek, amelyek hozzásegítették őket a későbbi házassághoz? Milyen hatással lehetett mindez a gyerekekre?¹² A fenti kérdésekre jelen tanulmány is választ keres.¹³

Az erkölcs kérdéskörét problematizáló mikrotörténeti munkákban továbbbi csatlakozási lehetőséget találtam. Ezek a munkák¹⁴ általában azt a hangsúlyosan néprajzi, de történeti indíttatású vizsgálatokra is jellemző megközelítést kritizálják, amelyek az erkölcs tematikáját az egyházi, világi vagy közösségi normáknak való megfelelés kontextusában elemzik. Az erkölcstelen magatartást az erkölcsi szabályokat előíró intézmények társadalmi ellenőrzésének hiányával vagy gyengülésével, a közösségi normák megszegésével magyarázzák.¹⁵ Az emberi kapcsolatokat mikroperspektívából szemlélő vizsgálatok e megközelítés finomítását javasolják: az egyéneket kapcsolatok és erőforrások hálózatába helyezik. Simona Cerutti és Sandra Cavallo véleménye szerint: „*A kapcsolatháló vizsgálatára tehát lehetővé teszi, hogy igazoljuk a viselkedések változatosságát, amely még a helyi szituációk szűkös palettáján is megfigyelhető [...]. Az, hogy a kapcsolathálókat és azok jellemzőit tesszük vizsgálat tárgyává, azt jelenti, hogy a különböző társadalmi valóságokat nem már meghatározott modellek megelőlegezéseként vagy megvalósulásoként fogjuk fel, hanem egy belső logika szerint, a felmutatott megkülönböztető jegyek révén.*”¹⁶

Választott településeink arányaikat tekintve kissé egyenlőtlen módon különülnek el egymástól. A felekezeti határ, amely elválasztja Kápolnásfalvát, Szentegyházásfalvát és Lövétét Homoródalmástól tulajdonképpen csak árnyalja az eltérő természeti-környezeti adottságokban jól megfogható különbségeket. A Kis- és Nagy-Homoród forrásvidéken elterülő Kápolnás és Szentegyházásfalva, a Kis-Homoród völgyének felső szakasza mentén elterülő Lövete a havasalji falvakra jellemző nehezebb megélhetési környezettel rendelkezik, mint az ugyancsak Kis-Homoród menti, de a folyónak már lankásabb, földművelésre alkalmasabb környezetében fekvő Homoródalmás. A táji és felekezeti különbségeket tovább árnyalják a társadalmi választóvonalak.¹⁷ A XVII–XIX. századi adóösszeírásokban a Kis-Homoród alsó folyása menti településeken (Homoródalmáson, Homoródkarácsonyfalván, Okládon és Homoródújfaluban) a jobbágy és zsellércsaládok magasabb arányban vannak jelen, míg Lövétén és a két Oláhfaluban ezek aránya elenyésző.¹⁸

A házasságon kívüli születések arányszámaiban hasonló elkülönülést találunk (az évenkénti adatokat lásd a Függelék 8. és 9. táblázataiban).

*Házasságon kívüli születések aránya Homoródalmáson,
Kápolnásfalván, Lövétén és Szentegyházasfalván (1775–1850)*

Amíg Kápolnásfalván, Szentegyházasfalván és Lövétén a házasságon kívüli születések aránya ritkán haladja meg az évtizedenkénti 2%-ot, addig Homoródalmáson ez az arány az 1800-as évek első évtizedében eléri a 7%-ot. A következő évtizedben újabb csökkenés tapasztalható, majd az 1830-as évektől ismét növekedik, hogy a század negyedik évtizedében már az összes születések 7,6%-át jelentsék a „törvénytelen ágyból”¹⁹ született gyermekek. A római katolikus felekezetű Kápolnásfalva és Lövete népessége feltűnő hasonlóságot mutat: a század húszas éveitől közel 30 éven keresztül a házasságon kívüli születések aránya 2% alatt stabilizálódik. A szentegyházasfalvi arányok a homoródalmásihoz hasonló, bár attól alacsonyabb növekedési tendenciát mutatnak.

1. sz. táblázat

Házasságon kívüli születések Szentegyházasfalván (1775–1850)

Évtized	Összes születés	Házasságon kívüli születések száma	Házasságon kívüli születések (%)	1000 születésre eső törvénytelen születés
1775–1779	143	6	4,1	41
1780–1789	365	10	2,7	27
1790–1799	436	20	4,5	45
1800–1809	419	13	3,1	31
1810–1819	471	11	2,3	23
1820–1829	580	20	3,4	34
1830–1839	599	12	2,0	20
1840–1849	834	38	4,5	45
1775–1849	3847	130	3,3	33

2. sz. táblázat

Házasságon kívüli születések Kápolnásfalván (1775–1850)

Évtized	Összes születés	Házasságon kívüli születések száma	Házasságon kívüli születések (%)	1000 születésre eső törvénytelen születés
1775–1779	111	2	1,8	18
1780–1789	258	8	3,1	31
1790–1799	325	17	5,2	52
1800–1809	335	9	2,6	26
1810–1819	400	9	2,2	22
1820–1829	511	9	1,7	17

Évtized	Összes születés	Házasságon kívüli születések száma	Házasságon kívüli születések (%)	1000 születésre eső törvénytelen születés
1830–1839	491	8	1,6	16
1840–1849	590	10	1,6	16
1775–1849	3 021	72	2,3	23

3. sz. táblázat

Házasságon kívüli születések Lövétén (1775–1850)

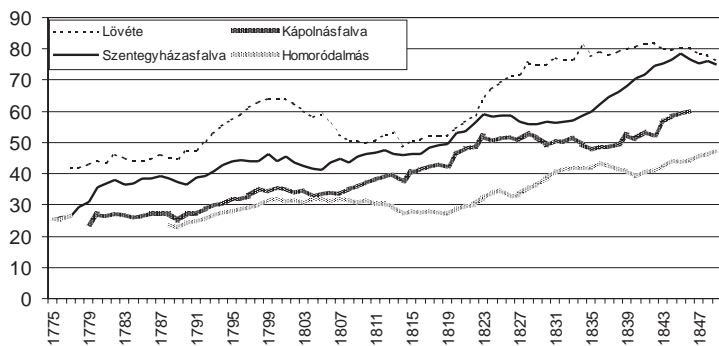
Évtized	Összes születés	Házasságon kívüli születések száma	Házasságon kívüli születések (%)	1000 születésre eső törvénytelen születések
1775–1779	218	5	2,2	22
1780–1789	448	15	3,3	33
1790–1799	559	10	1,7	17
1800–1809	591	9	1,6	16
1810–1819	496	19	3,8	38
1820–1829	666	11	1,6	16
1830–1839	786	14	1,7	17
1840–1849	798	13	1,6	16
1775–1849	4562	96	2,1	21

4. sz. táblázat

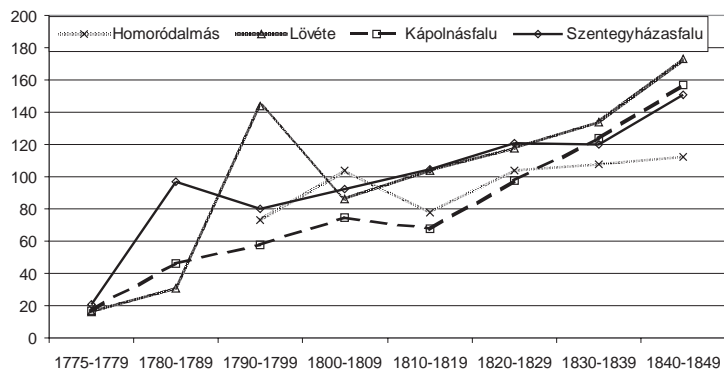
Házasságon kívüli születések Homoródalmáson (1775–1850)

Évtized	Összes születés	Házasságon kívüli születések száma	Házasságon kívüli születések (%)	1000 születésre eső törvénytelen születések
1786–1789	102	2	1,9	19
1790–1799	269	7	2,6	26
1800–1809	326	23	7,0	70
1810–1819	277	6	2,1	21
1820–1829	342	9	2,6	26
1830–1839	427	25	5,8	58
1840–1849	444	34	7,6	76
Összesen	2 187	106	4,8	48

A házasságon kívüli születések arányainak és a születések ritmusának összehasonlítása azt mutatja, hogy a növekedés dinamikájára a homoródalmási népesség a legérzékenyebb. A házasságon kívüli születések arányai észlelhetően követik a népmozgalmi változásokat. Magas születésszám mellett magas illegitimitási arányokat, alacsonyabb születésszámot hozó években alacsonyabb arányokat találunk. Hasonló összefüggéseket mutat Szentegyházsfalva is, ahol a XVIII. század utolsó évtizedében és a XIX. század 30-as éveinek közepétől tapasztalható magasabb születésszám egybeesik a törvénytelen gyermekek születési arányainak növekedésével. Lövéte esetében a kedvező születési arányok nem befolyásolták lényegesen a törvénytelenesség arányainak alakulását. Sőt, inkább ellentétes folyamatok figyelhetők meg: kedvezőtlen, alacsonyabb születésszámú években növekedik a törvénytelen születések száma.

Születések 9 éves mozgó átlaga Homoródalmáson, Kápolnásfalván, Lövétén és Szentegyházasfalván (1775–1850)

Házasságkötések évtizedenként Homoródalmáson, Kápolnásfalván, Lövétén és Szentegyházasfalván (1775–1850)

A házasodás és a törvénytelen születések közötti összefüggések vizsgálata településenként eltérő eredményekre vezettek. Lövétén a nagyobb házasodási kedv nem befolyásolta a törvénytelen kapcsolatokból származó gyerekek számának növekedését. Kápolnásfalván, Szentegyházsfalván és Homoródalmáson a házasságok növekedése egybeesik a házasságon kívüli születések arányainak hasonló mozgásával. Ezeken a településeken a törvénytelen születések számának növekedése azokban az években tapasztalható, amikor sok fiatal számára adott lesz a lehetőség egy új család alapítására. Az itteni fiatal párok közül néhány esetében az udvarlási periódust követően nem kerül sor házasságkötésre. Homoródalmáson a XIX. század első évtizede jelenti ebből a szempontból az első nagyobb töréspontot. A következő évtizedben, mind a házasságkötésekben, mind a házasságon kívüli születések arányaiban csökkenés tapasztalható. Az 1820-as években több házasodás mellett továbbra is alacsony marad a törvénytelen születések aránya, a következő két évtizedben azonban a házasságkötések számának kiegyensúlyozottsága mellett a házasságon kívüli születések arányainak folyamatos növekedését tapasztalhatjuk. Mind a négy település esetében adódik tehát a kérdés, hogy kik azok a nők, akik kevesebb házasodási eséllyel rendelkeznek. Milyen életkorú, milyen családi állapotú nőkről van szó, helybeli születésűek vagy idegen származásúak? Ismétlődő esetekről, vagy pedig egyszeri fiatalkori szerencsétlen történetről beszélhetünk? Mennyiben hasonlíthatóak eseteink a Peter Laslett által leírt „szubkultúrához”, illetve miben térnek el ettől?

5. sz. táblázat

Az egy vagy több törvénytelen gyereket szülő egyedülálló nők száma helységeként (1775–1850)

Helység	Eset-szám	Nők száma	1 gye- rek	2 gye- rek	3 gye- rek	4 gye- rek
Szentegyházsfalu	130	111	92	19	-	-
Kápolnásfalva	72	58	47	8	3	-

Helység	Eset- szám	Nők száma	1 gye- rek	2 gye- rek	3 gye- rek	4 gye- rek
Lövété	96	85	78	9	-	-
Homoródalmás	114	78	62	16	4	2

Szentegyházsfalván a törvénytelen gyereket szülő nők 17 százalékánál beszélhetünk visszatérő vagy ismétlődő esetről. Ők az összes törvénytelen gyerek 29 százalékának adnak életet. Kápolnásfalván az ismétlődő esetek 18, Lövétén csupán 10 százalékot jelentenek. Az összes törvénytelen gyerek arányában ez Kápolnásfalván 34, Lövétén pedig 19 százalék. Lényeges eltéréseket mutatnak ezektől az arányoktól a homoródalmási nőkre vonatkozó adataink. Itt ugyanis, az egynél több szerelemgyereket szülő nők mintegy 28 százalékát jelentik az összes házasságon kívüli kapcsolatban álló nőknek, és a törvénytelen gyerekek 45 százalékának adnak életet.

6. sz. táblázat

Az egy vagy több törvénytelen gyereket szülő egyedülálló nők helységenkénti megoszlása a született gyerekek száma szerint, nagyobb periódusonként

Helység	1790–1809				1810–1829				1830–1848			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Szentegyházsfalu	20	7	-	-	24	3	-	-	36	7	-	-
Kápolnásfalva	8	5	1	-	15	-	1	-	13	-	1	-
Lövété	17	1	-	-	20	5	-	-	25	1	-	-
Homoródalmás	16	5	-	2	9	2	1	-	29	9	1	2

Ha az ismétlődő esetek időbeli változásait vizsgáljuk, akkor Szentegyházsfalván a tizenkilenc esetből hat az 1790-es évekre, hat pedig az 1840-es évekre esik. Kápolnásfalván és Lövétén az ismétlődések nem módosítják feltűnően az eddig megfigyelt jellegzetességeket. Időbeli

megoszlásukat tekintve ezeken a településeken az arányok kiegyensúlyozottsága jellemző. Homoródalmáson, ezzel szemben, a két nagyobb növekedést hozó periódusban (1790–1809 és 1830–1849) az ismétlődő esetek egyre nagyobb gyakoriságát tapasztalhatjuk. A harmincas évektől az egy törvénytelen gyereket világra hozók nők száma is megháromszorozódik. Ebben a periódusban, hasonlóan az első, 1790 és 1809 közötti időszakhoz, a törvénytelen gyerekek több mint fele olyan egyedülálló anyától származik, aki egynél több szerelemgyereket hozott a világra. Láthatjuk tehát, hogy a házasságon kívüli születések növekedése nem csupán a törvénytelen gyereket szülő nők számának növekedéséből, hanem elsősorban az ismétlődő esetek egyre nagyobb gyakoriságából adódott. Kápolnásfalván és Lövétén előfordulnak ugyan kis esetszámban törvénytelen születések, de ezek az állapotok nem állandósulnak, és nagyon kis mértékben vannak jelen a falu életében. Szentegyházsfalván a XIX. század harmincas éveinek közepétől kezdve növekedést tapasztalhatunk az egy szerelemgyereket szülő nők számában éppúgy, mint a másodszor is „visszaeső”-k esetében. Arányuk azonban itt sem lesz számottevő.

A törvénytelen kapcsolatban élő nők családi állapotát vizsgálva megkülönböztettem hajadon és már megözvegyült nőket, és az olyanokat, akik az anyakönyvi bejegyzés szerint ugyan házasságban éltek, de valamilyen ok folytán – férjük távolléte miatt, vagy szándékos különélés²⁰ következtében – a gyerek születésekor nem éltek együtt férjeikkel. Az özvegy nők 11 százalékos (9 eset) arányával Homoródalmás ebben az esetben is elkülönül a többi településtől, ahol a nők több mint 90 százaléka hajadon állapotú. A más helységben szülöttek aránya Homoródalmáson egynegyede az összes egyedülálló nőknek, míg a többi településen is megközelíti a 20 százalékot. Közülük jól azonosíthatók a cigány népességhez tartozók, akik csak átmenetileg tartózkodnak a településen, és számarányuk meghaladja a csoport számának arányát a teljes népességhez viszonyítva.²¹

7. sz. táblázat

*Törvénytelen gyereket szülő nők családi állapota
és származása településenként*

Helység	Családi állapot			Származás	
	Hajadon	Özvegy	Házasságban élő	A helységben született	Idegen
Szentegyházfalva	101 (90%)	6 (5%)	4 (4%)	86 (77%)	25 (22%)
Kápolnásfalva	53 (91%)	3 (5%)	2 (3%)	47 (81%)	11 (18%)
Lövete	79 (92%)	3 (3%)	3 (3%)	74 (87%)	11 (13%)
Homoródalmás	64 (82%)	9 (11%)	5 (6%)	58 (74%)	20 (25%)

Az anyakönyvek életkorra vonatkozó hiányos adatai²² és a folyamatban levő családrekonstrukciós vizsgálat részleges eredményei miatt nem végezhettem életkor szerinti összehasonlítást. Azt azonban így is megállapíthattam, hogy az első gyermek születése időpontjában a hajadon lányok életkora nem tért el jelentősen a kortársaikétól. Későbbi házassági esélyeiről a következőket állapítottam meg: Szentegyházfalván a törvénytelen gyereket szülő nők 51 százalékának (57 személy), Kápolnásfalván és Lövétén 41 illetve 40 százalékának (24 illetve 35 személy) sikerült a helységben házasságot kötniük, míg Homoródalmáson ez az arány 35 százalékot mutat (28 személy).

Házassági esélyeik alapján nemcsak az egyes települések léptékében, hanem egyéni és csoportos szinteken is különbségeket fedezhetünk fel. Kik voltak azok a nők, akik nagyobb kockázatot kellett vállaljanak a házasságkötés érdekében? Helyzetük mennyiben volt öröklődő? A házasságon kívüli születéseket tekintve mennyiben beszélhetünk csoport jelenségről? Ezekre a kérdésekre próbálok választ adni a következőkben.

A szentegyházfalvi M. Mária²³ 1806. január 16-án, apja második házasságából és szüleinek ötödik gyerekeként született (1. ábra). Születésekor négy testvére már nem volt életben. Hárman, István, Veronika és

Ágnes az 1802. évi himlőjárványban haltak meg, míg az 1803-ban született Ferenc két éves korában, 1805-ben lett ugyancsak a himlőjárvány áldozata. 1809-ben született Péter, Mária legkisebb és vele együtt életben maradt testvére. Mindketten megéri a felnőttkort, és Mária 1824. február 14-én törvénytelen kapcsolatból szüli meg első gyermekét, Teréziát. Másfél évvel a gyerek születése után házasságot köt M. Mihállyal. Testvére, Péter 1831 júliusában ugyancsak a M. családból választ magának feleséget, M. Erzsébetet. A család további történetét nyomon követve látjuk, hogy a törvénytelen gyerekként született Terézia felnőtté válva 1843-ban ugyancsak törvénytelen kapcsolatból szüli első gyermekét Annát. Egy évvel ezt követően Terézia is törvényesíti kapcsolatát, házasságot kötve A. Istvánnal.²⁴

A történet számunkra két szempontból érdemel figyelmet. Elsősorban arra mutat rá, hogy a házasságon kívüli születés továbbvitelének egyik útja a családi, leszármazási ág. Ily módon tehát, kirajzolódhatnak azok a családok, amelyek veszélyeztetettebbek. Mindezek figyelembevételével sem gondolom azt, hogy egyfajta réteg- vagy család-specifikus jelenségről lenne szó. A fenti történet ugyanis egy másik olvasatban a demográfiai adottságokra, a családi védőháló kiterjedtségére is utalhat. M. Mária a házassági korba érve kevesebb rokoni, szolidaritási kapcsolattal rendelkezett, mint hasonló korban levő társai. Erre utal kissé közvetve testvére házassága is, amelyben a már létező családi kötelék szorosabbá tételére irányuló törekvést fedezhetjük fel. A rokonsági szolidaritás azonban egy más szinten mégis megnyilvánulhatott: Péter és Erzsébet első gyermekének, Teréziának a temetésénél a szülők helyett már a rokonság egyik tagja M. Ferenc szerepel az anyakönyvben a fogadott lány nevelőapjaként. Láthatjuk tehát, hogyan változtathatták meg a korabeli halandósági viszonyok rövid idő alatt a családok demográfiai szerkezetét. Nagyobb halandósági válságok, mint például az 1832. és 1836. évi kolerajárványok, a gyerekeket és a felnőtt lakosságot is jelentősen érintették. Házastárs, gyerek vagy szülő elvesztése nagyon gyakran a családi védőháló sérülésével, s a járványt követően a kapcsolatok újrászövésével járt együtt. Az 1836-os kolerajárvány során megözvegyült homoródalmási asszonyok közül néhányan nem kötnek újra házasságot, hanem törvénytelen kapcsolatban élnek tovább. A jelenség vizsgálata önálló tanulmány

tárgya lehetne. Egyelőre csupán annyit állapíthatunk meg, hogy nagyobb járványt követően mindig felértékelődnek azok a családi, rokonsági kapcsolatok, amelyekkel az egyének, családok rendelkeztek. Ezek hiányában az egyén kiszolgáltatottá válhat. A házasságon kívüli születések számának növekedése mögött tehát a demográfiai jelenségeknek – közülük is elsősorban a halandóságnak – nagy jelentősége van.

Az egyik szülő elvesztése, a korai árvaság szorosan kapcsolódik a fent elmondottakhoz. A kápolnásfalusi L. Éva egy éves korában, 1783-ban veszítette el édesanyját, B. Juditot (2. ábra). Apja, L. János, felesége halála után két hónappal újraházasodik és második házasságából nyolc gyereke születik. Második házastársa elvesztését követően, 1808-ban ismét az újraházasodás mellett dönt. Első házasságából származó három gyereke közül csupán Éváról van későbbi tudomásunk, aki 1803-ban törvénytelen gyereket szül. Ez esetben az apa nevét is megtaláltam az anyakönyvben, de a fiatal pár házasságára vonatkozó információkat már hiába kerestem. Későbbi adatok hiányában jutottam arra a következtetésre, hogy feltehetően elvándoroltak.²⁵ A történet a családi, egyéni sorsok törékenysége mellett forrásaim hiányosságára is felhívja a figyelmet: az egyházi anyakönyvek csupán azokról az esetekről tájékoztatnak, amelyek a helységben történtek. Az elvándorlókról nincs tudomásunk, tehát közvetve azokról a nőkről sincs, akik már törvénytelen gyerekük születése előtt vagy azt követően hagyták el a települést.

Ezzel ellentétes folyamatra példa a humoródalmási N. Rebeka története, aki az anyakönyvi bejegyzés szerint Brassóban szolgált, de törvénytelen gyermekét már otthon keresztele.²⁶

A nő becsületének elvesztése egy törvénytelen gyerek születése esetén az őt körülvevő családtagok és rokoni csoportok tagjainak helyzetét is befolyásolta. „*Olyan személyek és csoportok jelenléte, akik különböző mértékben ugyan, de osztoznak a nő jó hírének sorsában* – állítják Cerutti és Cavallo idézett tanulmányukban – *nemcsak a nő javát szolgáló döntő beavatkozásokat garantálhatja, hanem, a nő tekintélyét emelve azon fáradozik, hogy megóvja őt a becsületére nézve sértő eseményektől.*”²⁷ Adódnak tehát a kérdések, hogy a családi, rokonsági körben levő személyek beavatkozásainak milyen típusait fedezhetjük fel a vizsgált településeken? Tudták-e mozgósítani ezek a lányok, vagy rokonaik a meglévő

kapcsolataikat egy nem kívánt vagy túl korán bekövetkezett terhesség esetén? A házasságkötés sikertelensége mögött csupán az elszigeteltség, az erős családi, rokonsági, társadalmi kötődések hiánya tapasztalható, vagy társadalmi választóvonalakat is felfedezhetünk?

Első történetem a női becsület, s közvetve a család „jó hírének” megóvásáról szól. A homoródalmási anyakönyv 1848. évre vonatkozó házassági bejegyzései közül idézem:

„1848 folyó hó június 4-én H[omoród] Almási szabad székegyháza Mihály 20 éves ifjú és ugyan H[omoród] Almási Sz. Júlia 25 éves hajadon mind ketten egység hívők megjelennek ezen H[omoród] Almási papi háznál a végre, hogy a Jfelen] Rendelések nyomán páros életre néző szándékokról vallomást tennének – a holott a jelen bizonságok előtt külön külön ki kérdezettvén vallák egyformálag, hogy házassági szövetkezésekben nem hogy erőltetésben van, de a legerősebb szeretet uralkodik – És mivel a nyári egymásra halmozott szorgalmatos munka nem engedi a hoppel, szokásos lakodalmazással az időt tölteni, a hamarabbi egybe kelhetés kívánatából a háromszori hirdetés terhe alól felmentődést kívánnak eszközölni – bizonyítást tévén az atyák, anyák egyetértéséről a Regiusok s azok mellett Megye Bíró S. Mózes különösebben a Dispensatio váltásra tisztelettel ajánltatának az írt napon Máté János helybeli pap által.”²⁸

A fiatal házaspár további életútjának rekonstrukciója során az esküvő siettetésének jóval komolyabb indokát is megtaláltam. Első gyerekük 1849. január 19-én született, tehát a menyasszony esetében az esküvő időpontjában már házasodás előtti fogantatás állt fenn. A vőlegénnyel azonos családnevű megyebíró jelenléte a házasságkötésnél feltehetően megkönnyíthette a fiatal párnak a háromszori kihirdetés alóli felmentés megszerzését, és ezzel az esküvői szertartás minél hamarabbi megtartását. A megyebíró születési adatának hiányában nem tudtuk megállapítani a közte és a vőlegény közötti rokonsági fokozatot, de az azonos családnevű nagy valószínűséggel a közöttük levő rokonsági kapcsolatról árulkodik.

A kápolnásfalvi L. Cecília 1795-ben született, szüleinek nyolcadik gyerekeként (3. ábra).²⁹ Idősebb testvérei közül a tíz éves Klára és a négy éves Ferenc nem sokkal Cecília születése után, 1796-ban lesznek a himlőjárvány áldozatai. Az anyakönyvben szereplő 1785-ben született Ferenc nevű testvére, valószínűleg már 1792 előtt meghalt. Erre utal,

hogy a szülők, L. Tamás és D. Anna a már említett, himlőjárványban meghalt fiúgyermeküknek is a Ferenc nevet adják. A többi gyerekről és az édesapáról nem találtunk további adatokat. Cecília öt évvel idősebb lánytestvére, Márta 1810-ben köt házasságot. 1817-ben Cecília elveszíti édesanyját, Annát. 1819 júniusában diszpenzáció³⁰ (házassági akadály alóli felmentés) útján kötnek házasságot Gy. Györggyel, de az ugyanazon év szeptemberében születő Teréz nevű lánya apjaként az anyakönyvben nem a törvényes férje neve, hanem az „ignatus pater” bejegyzés szerepel. Cecília és György közös házasságukból a későbbiek folyamán öt törvényes gyerek születik.

Forrásunk jellege nem teszi lehetővé a történet részletes nyomon követését. Feltett kérdésünkre azonban megfelelő válaszokkal szolgálhat, amennyiben rávilágít azokra az alapvető mechanizmusokra, ahogyan a környezet elősegítheti a házasságkötési döntéseket. A férj, jóllehet nem vállalja az apaságot, a körülmények kényszere miatt mégis a feleségével való együttélés mellett dönt.

A homoródalmási anyakönyvből származó következő példánk már jóval világosabban tárja elénk a fenti történethez hasonló körülményeket. A falu két tekintélyesebb családjából származó G. Pál (30 éves) és D. Judit (23 éves) 1842. november 13-án kötnek házasságot. Első gyerekük keresztelesekor 1843. május 10-én az apa „nem ismeri magáénak” a gyereket.³¹ Feltételezhetjük, hogy a fenti esetekben a rangon aluli házasságkötés „veszélye” lehetett az egyik oka annak, hogy a megnevezett lányok szülei még unokájuk születése előtt a rokonságból vagy a társadalmi státusban hozzájuk hasonló családokból választottak lányaiknak házastársat. A házasságkötés jól láthatóan nem volt egyértelműen a fiatalok szándéka. Jól utal erre a vőlegény tiltakozása az első gyerek keresztelesekor. Megfelelő házassági partner hiányában az előnytelen házasság helyett a szülői háznál maradás és a szegény elviselése követhető alternatíva lehetett a fiatal anyák számára. Jóllehet mindenik településen találunk hasonló példákat, a jelenség hangsúlyosabban Homoródalmáson volt tapasztalható. A törvénytelen születések arányának folyamatosan emelkedő tendenciájából hajlamosak vagyunk levonni azt a következtetést, hogy a fent említett falu esetében a házasság előtti fogantatás nem jelentett önmagában szegényt. A XIX. század harmincas

éveitől a házasságon kívüli születések aránya folyamatosan növekedett, és a XX. század első évtizedében elérte a 16 százalékot.³² A XX. század elejére a házasságon kívüli születés fokozatosan a társadalmi gyakorlat része lett. Ebben a környezetben a védelem elsősorban annak a gazdasági, társadalmi helyzetnek a megőrzésére irányult, amelyet a módosabb vagy tekintélyesebb társadalmi státusú családok felépítettek. Ilyen szempontból egy törvénytelen gyerek születése kedvezőtlen házassági körülmények esetén – tehát házasság nélkül – is elfogadott lehetett a családban. Meglátásunk szerint, szegényt elsősorban a gazdasági, társadalmi védelem veszélybe sodorása okozhatott, aminek egyik látványos jele volt a rangon aluli házasságkötés.³³

Elemzésünk végén elmondhatjuk, hogy több kérdés maradt megválaszolatlan, mint amennyit sikerült megoldanunk. Továbbra is rejtve maradtak számunkra azok a mélyebb összefüggések, amelyek az egyéni és családi, közösségi sorsokat befolyásolták. A házasságon kívüli születés olyan összetett jelenséggé áll előttünk, amely településenként és időben követhető változó arányokkal rendelkezett. Nem csupán az egyének és csoportok viszonylag stabil elemeit foglalta magába, hanem eltérő társadalmi státusban levő családokban egyaránt észlelhető jelenség volt. Ebben az értelemben tehát a Laslett-féle hipotézis nem alkalmazható a településeinken tapasztalható tényleges helyzetekre. Nagyon gyakran egy törvénytelen gyerek születése valamilyen ok folytán elhalasztott vagy megghiúsuló házasságkötéssel, a fiatalok esetenkénti magas fokú mobilitásával, a járványok utáni kiszolgáltatottsággal és a gazdasági, társadalmi körülmények romlásával állt kapcsolatban. Értelmezésünkben a változó feltételekre településenként eltérő válaszok fogalmazódtak meg. Míg Homoródalmáson a házasságon kívüli születés a társadalmi gyakorlat része, és részben a családi házassági stratégiákban megnyilvánuló társadalmi elhatárolódás egyik következménye volt, addig a havasalji falvakban, de főként Lövéten és Kápolnásfalván a jelenség arányaiiban periférikus maradt. Havasalji falvaink esetében – az esetek majdnem felében – a házasságon kívüli születés és a szülői egyedüllét a női életútnak csupán egy szakaszát jelentette, amelyet rendszerint házasságkötés követett. Azt tapasztaltuk, hogy lényeges összefüggések lehetnek

a családi, rokonsági kapcsolatok kiterjedtsége, erőssége (ennek egyik mérőjeként a diszpenzációval kötött házasságok szolgálhatnak), a családok demográfiai szerkezete és a törvénytelen születések valószínűsége között. További perspektívát látunk a vizsgált időszak kiterjesztésében, és a családi, társadalmi kapcsolatok XIX. századi átalakulásának településszintű tanulmányozásában.

JEGYZETEK

- ¹ Az Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, Csíkszereda (a továbbiakban HmOL). Anyakönyvek. Lővétei római katolikus anyakönyvek. Leltári szám (ltsz.) 52/345. (Kereszteltek 1773–1845, Házasságkötések 1773–1857, Halottak 1773–1846); 52/346. (Kereszteltek anyakönyve 1846–1856); 52/347. (Halottak anyakönyve 1846–1857).
- ² Szentegyházasfalusi Római Katolikus Plébánia Levéltára (a továbbiakban SzeKPL). Egyházi anyakönyvek I–VI. kötet. Kápolnásfalu 1838-ban lett önálló egyházközség, a népmozgalmi adatokat ettől az időponttól kezdve külön anyakönyvekben vezetik: Kápolnásfalusi Római Katolikus Plébánia Levéltára (a továbbiakban KáKPL). Egyházi anyakönyvek I–II. kötet (Házasságkötések 1838–1857, Kereszteltek 1838–1857, Halottak anyakönyve 1838–1857).
- ³ Homoródalmási Unitárius Egyházközség Levéltára (a továbbiakban HAUEL), Kereszteltek, Esketettek és Temettettek anyakönyve 1737–1829. A következő kötetet l. HmOL Homoródalmás anyakönyve, ltsz. 52/384. (Keresztelések 1830–1868; Házasságkötések 1830–1892; Halálozások 1830–1873).
- ⁴ Tóth István György: *„Komám nincs és feleségem vagyon” (Meddőség és fogamzásgátlás a 18. századi magyar parasztságnál)*. In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Budapest, 1994. 133.
- ⁵ Kövály László: *Erdélyország statistikája*. Kolozsvártt, 1847. 159.
- ⁶ Ájus Ferenc – Henye István: *Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon 1880–1910)*. In: Történeti Demográfiai Füzetek 10. KSH NKI, Budapest, 1992. 63–113.
- ⁷ Készülő PHD disszertációm témája a családi és társadalmi reprodukció a XIX. századi Kishomoród menti településeken, amelyben elsősorban a családi és rokonsági kapcsolatokra, a vagyonátadásra és migrációra fordítok figyelmet.
- ⁸ Itt csak a legismertebb tanulmányokat említjük: Alter, George –Bronström, Göran –Edvinsson, Sören: *Family Effects on Mortality in Nineteenth-Century Northern Sweden*. In: [61](http://www.indiana.edu/~pirt/ELC/WP/ELC2002-</div><div data-bbox=)

- 04.pdf.; Brändström, Anders: *Life Histories of Single Parents and Illegitimate Infants in Nineteenth-Century Sweden*. In: *The History of the Family* 1 (1996) 2. sz. 205–226. (A továbbiakban Brändström: *Life Histories*....)
- ⁹ Brändström, Anders fent idézett tanulmányában Corsini, Carlo – Viazzo, Pier Paolo (szerk.): *The Decline of Infant Mortality in Europe 1800–1950: Four National Case Studies*. Florence, 1994. című munkára hivatkozik.
- ¹⁰ Laslett, Peter: *Introduction: comparing illegitimacy over time and between cultures*. In: *Bastardy and its Comparative History*. London, 1980. 1–68.; Laslett, Peter: *The bastardy prone sub society*. In: *Bastardy and its Comparative History*. London, 1980. 217–239. (A továbbiakban Laslett: *The bastardy*....)
- ¹¹ Laslett: *The bastardy*.... 217.
- ¹² Brändström: *Life Histories*.... 209–210.
- ¹³ A törvénytelen gyerekek sorsával e tanulmány keretében nem foglalkozunk. Családnévük bizonytalansága miatt nyomon követésük nehéz és bizonytalan. Életútjaikról szóló elemzéshez az anyakönyvek mellett más források (pl. gyámügyi iratok) bevonása is szükséges lenne.
- ¹⁴ Joaquim de Carvalho: *Micro-Historical Perspective on Moral Choices: Case Studies from Early Modern Portugal*. In: http://www.brown.edu/Departments/Portuguese_Brazilian_Studies/ejph/html/issue4/pdf/jcarvalho.pdf; Cerutti, Simona – Cavallo, Sandra: *A női becsület és a gyermeknemzés társadalmi ellenőrzése Piemontban a XVII. és a XVIII. század között*. In: *Irodalomtudományi Szemle* 2003. 3. sz. 210–241. (A továbbiakban Cerutti–Cavallo: *A női becsület*....)
- ¹⁵ A néprajzi és történeti megközelítésekre a teljesség igénye nélkül példának l.: Jávor Kata: *A magyar paraszti erkölcs és magatartás*. In: *Magyar Néprajz* VIII. Társadalom. Budapest, 2000. 601–692. Székelyföldi vonatkozásban l. Szőcsné Gazda Enikő: *Erkölcs és közösség. Orbai széki erkölcsirányítás a XVII–XIX. században*. Csíkszereda, 2001.; Kolumbán Zsuzsanna: *Egyházi és világi értékrend-módosulások a XIX. századi Székelyföldön (a válóperes iratok fényében)*. In: *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok* IV. Csíkszereda – Székelyudvarhely, 2004. 104–128.
- ¹⁶ Cerutti–Cavallo: *A női becsület*.... 235.
- ¹⁷ Lövete és Homoródalmás XVIII–XIX. századi történetére vonatkozóan jól használhatók Mihály János és Oláh Sándor munkái. A teljesség igénye nélkül l. Mihály János: *Lövete*. In: *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről* (a továbbiakban *A többség kisebbsége*). Csíkszereda, 1999. 258–276. Uő: *Egy dokumentum az 1809. évi engedetlenségi mozgalom történetének előzményeihez*. In: *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok* II. Székelyudvarhely, 2002. 111–119.; Oláh

- Sándor: *Homoródalmás*. In: A többség kisebbsége. 277–298.; Uő: *Románok asszimilációja a Székelyföldön*. In: Regio (1998) 2. sz. 64–83.; Uő: *Földörök-lés egy székely köznemesi családban a XVIII. század közepén*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok IV. Csíkszereda – Székely-udvarhely, 2004. 54–67.
- 18 Hermann Gusztáv Mihály: *Náció és nemzet. Székely rendi nemzettudat és magyar nacionalizmus 1848-ig*. Csíkszereda, 2003. 81–82.
- 19 A kifejezés az unitárius anyakönyvi bejegyzés formájára utal. A római katolikus anyakönyvekben az „ignatus pater” vagy „ignoto patre” (ismeretlen apa, ismeretlen apától) latin formát használták.
- 20 A XIX. század elején a homoródalmási unitárius közösségben ismert lehetett a válás is. Erre utalnak a presbitériumi jegyzőkönyvekben az 1840-es évek végétől fennmaradt „békepróba” (házaspárok megbékítésére) esetek. Jóllehet ez már az általunk vizsgált periódus végét jelenti, feltételezzük, hogy a gyakorlat már korábban is létezhetett. A „békepróba” adatokat lásd: HAUEL Nemes Homoródalmási Presbitérium Jegyzőkönyve 1846–1885.
- 21 Tóth Péter XVIII. századi Somogy megyei peres iratokat vizsgálva az azokban szereplő zsidók és cigányok felülreprezentáltságát állapítja meg. Egyben azt is hangsúlyozza, hogy e csoportok esetében a peremre szorítottság, a társadalmi elszigeteltség lehetett a deviáns magatartások jelentős motíváló tényezője. Lásd Tóth Péter: *A szexuális deviancia, mint egyéni és társadalmi konfliktusok feloldása és újabbak generálása a 18. században*. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1991. 45–50.
- 22 A házasságot kötők életkorára vonatkozó anyakönyvi információk római katolikus népesség esetében az 1821. évtől, az unitárius felekezetűek esetében 1832. évtől állnak rendelkezésünkre.
- 23 Az anyakönyv tartalmazza a házasságot kötők és a tanúk nevét is. Mivel azonban a téma ma élő hasonló családnevű egyének személyes érzékenységet érintheti, a forrásokban szereplő családneveknek csak a kezdőbetűit közöljük.
- 24 SzeKPL Egyházi anyakönyvek. II–III. kötet.
- 25 Uo.
- 26 HmOL Homoródalmás anyakönyve, ltsz. 52/384.
- 27 Cerutti–Cavallo: *A női becsület...* 226.
- 28 HmOL Homoródalmás anyakönyve, ltsz. 52/384. sz.
- 29 SzeKPL Egyházi anyakönyvek. I–VI. kötet.
- 30 Diszpenzáció: házassági akadály alóli felmentés. Az általunk vizsgált római katolikus felekezetű népesség esetében a leggyakrabban akadályt az összeházasodni szándékozó párok közötti harmad- és negyedfokú rokonsági kapcsolatokat jelentették. Nagyon gyakran ezen akadály alóli felmentés megszerzéséért

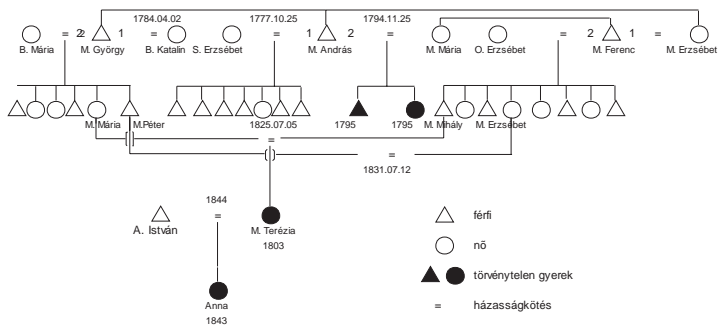
fordultak az Erdélyi Római Katolikus Püspökhöz. A kérelmező iratsomónak általában tartalmaznia kellett az egyházközség lelkészének az indoklását, az összeházasodni szándékozó fiatalok között fennálló rokonsági fokokat ábrázoló családfát (a közös őstől való leszármazás szerint), és a házassági szabad egyezkedési levelet. A Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség Levéltára XIX. századi diszpenzációk jelentős mennyiségét őrzi.

³¹ HmOL Homoródalmás anyakönyve, ltsz. 52/384.

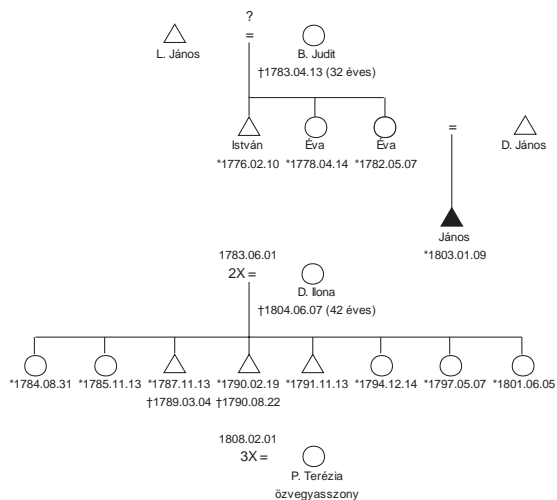
³² Pakot Levente: *Comportament demografic în cadrul comunităților catolice și unitariene din Valea Homorodului Mic în epoca modernă*. A kolozsvári Babeș-Bolyai Tudományegyetemen 2003-ban megvédett mesteri dolgozat. 16.

³³ A rangon aluli kapcsolatból származó gyerek születése, és az ebből fakadó szegényen előli menekvés volt az egyik motivációja a XIX. század végi bajorországi nők gyerekgyilkosságainak. Schulte, Regina: *Infanticide in rural Bavaria in the nineteenth century*. In: Interest and emotion. Essays on the study of family and kinship. Cambridge, 1984. 77–102.

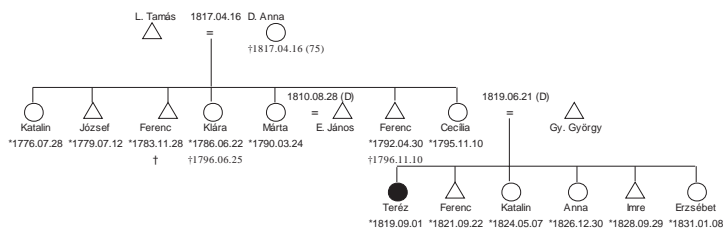
1. ábra: M. Mária

2. ábra: L. Éva

3. ábra: L. Cecília

(D) Diszpenzációval kötött házasság

FÜGGELÉK

8. sz. táblázat

*Keresztelések és házasságon kívüli születések száma
Homoródalmáson, Lövétén, Kápolnásfalván és Szentegyházasfalván
(1775–1850)*

Év	Keresztelések				Házasságon kívüli születések			
	Homo- ród- almás	Lövété	Kápol- násfalu	Szent- egyhá- zasfalu	Homo- ród- almás	Lövété	Kápol- násfalu	Szent- egyhá- zasfalu
1775	29	47	8	8				
1776	25	42	31	33			1	1
1777	28	39	22	27		4	1	
1778	26	48	23	45	2	1		4
1779	26	42	27	30				1
1780	22	50	20	20		1	1	
1781	30	37	28	36		2		
1782		32	30	36		1	1	3
1783		53	25	45		2		2
1784	26	57	37	51		5		1
1785	16	37	27	43	1			1
1786	29	62	29	36	1			2
1787	25	38	20	33		1		
1788	22	35	20	33	1	1	4	2
1789	26	48	22	32		2		1
1790	14	42	36	39	1	1	2	3
1791	31	44	30	43	1		2	1
1792	25	44	24	38	1	1		2

Év	Keresztelések				Házasságon kívüli születések			
	Homo- ród- almás	Lövété	Kápol- násfalu	Szent- egyhá- zasfalu	Homo- ród- almás	Lövété	Kápol- násfalu	Szent- egyhá- zasfalu
1793	19	55	18	38	1	1	2	2
1794	30	60	48	36	1		5	2
1795	33	64	29	59		1		4
1796	32	60	33	35	2	4	2	1
1797	32	62	31	49	1		2	2
1798	33	70	26	50		1	1	1
1799	20	58	50	49	1	1	1	2
1800	37	60	30	47	1	1	1	2
1801	30	66	31	33	1			2
1802	26	68	40	30	2			2
1803	42	72	39	55	4		4	1
1804	38	62	40	38	3		2	
1805	25	62	32	49	2	2		2
1806	36	47	18	33	4	2		
1807	24	46	33	40	1			1
1808	30	40	35	40	2			1
1809	38	68	37	44	3	4	2	2
1810	24	40	34	54	4	2	2	2
1811	32	39	36	50		1	1	1
1812	38	54	51	45	1	2	1	1
1813	32	55	50	56				
1814	31	60	41	55	1	3	2	3
1815	26	54	28	36		6	1	1
1816	24	66	43	49		1	1	
1817	23	43	40	29		1		1

Év	Keresztelések				Házasságon kívüli születések			
	Homo- ród- almás	Lövete	Kápol- násfalu	Szent- egyhá- zasfalu	Homo- ród- almás	Lövete	Kápol- násfalu	Szent- egyhá- zasfalu
1818	15	29	17	39	1	1		1
1819	32	56	60	58		4	1	1
1820	29	43	47	50	1	2	1	1
1821	42	64	56	63		1	1	1
1822	29	57	57	63			2	3
1823	28	61	36	60	2	1	1	4
1824	38	73	60	67		1	2	5
1825	33	84	64	53	1	2		2
1826	27	60	42	55	1			1
1827	37	85	46	64	1	3		
1828	43	79	50	51	3		1	1
1829	36	60	53	54	1	1	1	2
1830	26	85	60	61	2	2	2	2
1831	33	60	47	46	1	1		
1832	47	91	58	53				
1833	46	71	47	66	5	4	1	2
1834	54	84	41	60	6	2	1	1
1835	47	83	56	53	2	3	1	1
1836	42	75	42	68	3			1
1837	47	81	64	52	3	1	3	
1838	36	99	31	70	3	1		4
1839	28	57	45	70	1			1
1840	47	72	56	69	2	2		3
1841	38	81	56	75	2	2		6
1842	37	80	56	81	4	3		2

Év	Keresztelések				Házasságon kívüli születések			
	Homo- ródal- más	Lövété	Kápol- násfalu	Szent- egyhá- zasfalu	Homo- ródal- más	Lövété	Kápol- násfalu	Szent- egyhá- zasfalu
1843	48	92	66	74	3			6
1844	32	90	45	76	1	1		4
1845	54	85	64	79	4	2		5
1846	53	83	51	76	6	2	3	3
1847	44	82	73	77	4	1	4	3
1848	46	54	61	81	6		2	4
1849	45	79	62	87	2		1	2
Össze- sen	2394	4563	3021	3778	114	98	72	130

9. sz. táblázat

Házasságkötések és diszpenzációk száma Homoródalmáson, Lövétén, Kápolnásfalván és Szentegyhászfalván

Év	Házasságkötések				Diszpenzációk			
	Homo- ródal- más	Lövété	Kápol- násfalu	Szent- egyhá- zas- falu	Homo- ródal- más	Lövété	Kápol- násfalu	Szent- egyhá- zas- falu
1775			1	1				
1776			8	6			2	
1777			6	10				
1778		10		3				1
1779		6	2	1		3	1	
1780		8	3	13			3	
1781			5	18			1	
1782			6	12			1	

Év	Házasságkötések				Diszpenzációk			
	Homo- ródal- más	Lövéte	Kápol- násfalu	Szent- egy- házas- falu	Homo- ródal- más	Lövéte	Kápol- násfalu	Szent- egy- házas- falu
1783			9	12			3	2
1784			2	12				1
1785			2	3				
1786		5	5	11		1		
1787		4	8	5		1		
1788		9	2	5		1		
1789		5	4	6				
1790	5	15	6	10		3		
1791	7	11	2	4		1	1	
1792	13	15	4	4		3		1
1793	9	28	7	9		1	2	2
1794	3	16	7	7		2	1	1
1795	11	9	3	6			3	
1796	2	14	5	11			1	3
1797	5	6	8	8			2	2
1798	10	17	6	8		1	1	
1799	8	13	10	13		3	3	1
1800	10	7	9	11		1		3
1801	6	10	6	11		1		
1802	11	9	7	13			1	1
1803	18	8	6	9		2	1	
1804	6	21	6	7		1		1
1805	10	5	5	6			2	2
1806	13	7	4	4			1	

Év	Házasságkötések				Diszpenzációk			
	Homo- ródal- más	Lövété	Kápol- násfalu	Szent- egy- házas- falu	Homo- ródal- más	Lövété	Kápol- násfalu	Szent- egy- házas- falu
1807	16	6	6	7				1
1808	11	9	12	8			5	1
1809	3	4	14	16			2	3
1810	12	9	7	16			2	2
1811	8	12	7	7			2	2
1812	5	8	7	16			3	
1813	10	13	12	12		3	4	
1814	7	20	7	5		4	2	
1815	11	8	2	10		2		
1816	4	7	7	6			2	
1817	9	3	4	3		1	1	1
1818	3	6	10	15		1	2	2
1819	9	18	5	15		5	3	2
1820	13	9	9	16				
1821	13	14	10	15		4	2	1
1822	7	11	8	2		2	1	
1823	7	7	17	8		1	9	1
1824	7	14	10	18		2	3	3
1825	7	19	5	16		3	2	4
1826	4	13	6	11		4		1
1827	19	11	14	9		1	1	1
1828	18	10	12	14		2	2	3
1829	9	10	7	12		1	1	
1830	9	7	9	5			1	

Év	Házasságkötések				Diszpenzációk			
	Homo- ródal- más	Lövéte	Kápol- násfalu	Szent- egy- házas- falu	Homo- ródal- más	Lövéte	Kápol- násfalu	Szent- egy- házas- falu
1831	9	4	2	5		1		1
1832	11	17	16	17		2		
1833	13	22	14	17		7		1
1834	19	15	11	9		4	2	2
1835	10	8	7	12		1	1	4
1836	7	12	21	19		3	6	2
1837	15	28	10	16		4	3	3
1838	5	6	6	8		1		1
1839	10	15	28	12		2	9	3
1840	7	20	15	12		7	2	2
1841	10	18	15	21		6		3
1842	16	10	18	12		3	3	1
1843	13	16	13	3		2	4	1
1844	10	20	19	18		1	1	1
1845	8	7	19	18			7	4
1846	12	24	22	21		1	6	4
1847	13	21	21	19		4	4	
1848	15	13	8	18		4		
1849	8	24	7	9		1	1	
Össze- sen	579	806	643	787		115	129	83

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

Az erdélyi felvilágosodás elfelejtett alakja: Zsombori József

Zsombori (több helyen Sombori-nak írva) *József* 1783. szeptember 27-én született az udvarhelyszéki Zetelakán. Születési helye kétségkívül sok tekintetben meghatározta életlátását.

Zetelaka a székely „Havasalja” egykor szilárd kiváltságokkal felruházott faluja volt, melyet Bethlen Gábor 1622. szeptember 25-én kibocsátott oklevele szerint a közösség által választott bíró és 12 esküdt vezetett, lakói pedig, mentesek voltak minden rovatal, adó, segély és kamarai nyereség, továbbá minden hadi szemle és hadi szolgálat alól. Cserébe a maga és fejedelmi utódai számára 100 000 szál zsindeley Gyulaféhevárra való szállítását követelte.¹ A kiváltságok, melyek közé tartozott az országgyűlési követállítás is, lassan elévülnek: követei az 1790–91-es országgyűlésen még jelen voltak és megpróbálták érvényt szerezni régi privilégiumaiknak, de a határozat – mely kimondta, hogy „Oláhfalu és Zetelaka privilegiatus községek a nemzeti fejedelmek és királyoktól nyert kiváltságok értelmében minden adók alól, melyekkel szabadalmaik értelmében nem kötelesek, felmentetnek” – nem került be az uralkodó által megerősített cikkelyek közé. Mint Orbán Balázs írja, Zetelaka „századokon át oly féltékenyen őrzött s annyi uralkodó által megerősített előjogaiból [...] nem maradt egyéb fenn, mint hogy falusbírájuk ma is királybíró címet visel.”² Zsombori gyermek- és ifjúkorában tehát még mindenképpen sűrűn felbukkanó beszédtema a faluban a település egykori kiváltságos volta, a kiváltságok visszaperlésének időszerűsége.

A zsindeleykészítés, fával való kereskedés később is a helybeliek fő megélhetési forrása maradt. Egy 1836-ban megjelent útleírásban olvashatjuk: „... lakosai mindnyájan deszkával, zsendellyel és épületi fákkal kereskedő munkás székelyek. Egy általán az e’ környéki Hargita alji faluk élelem módjok a’ deszka és fa kereskedés, egész karavánok 40-50 szekérből indulnak-el, ’s egész Fejérvárig viszik árujokat. A’ föld köveceses, sziklás, vad és hideg, ’s rozs és zabnál egyebet nem terem, ’s ezt is

szűkön. De a' bükk és fenyő fa bőv, 's abból a' lakósok kiserzik a' mindennapit, 's tág határokon a' marha és juhtartás divatozik.”³ 1797-ben a Gubernium engedélyezte a zetelakiak farönköket szállító tutajainak a Nagyküküllőn történő közlekedését⁴, ami működött a XIX. század elején is, mert Szigethi Gyula Mihály 1831-ben közölt írásában is szól arról, hogy „... Zetelakáról az Hó olvadás árjával egy-egy fertálj Tutajok botsáttatnak le, mellyeknek úttjában tsak a' sűrű gátok vetnek akadáljt.”⁵

A betűvetést Zsombori feltehetően szülőfalujában tanulta, majd a székelyudvarhelyi római katolikus gimnázium diákja lesz. Szinnyei szerint később, 1801-től 1807-ig Kolozsváron folytatja tanulmányait, viszont az ott működő királyi líceum névsorában Sombori Josephus néven egyetlen 21 éves, unitárius vallású és kolozsvári születésű fiatalembert találunk, 1800-ban, a jogász-hallgatók között.⁶ Ő semmiképp sem lehet azonos az akkor 17 esztendő, zetelaki székely, katolikus familiából származó Zsombori Józseffel.

1805-ben Mártonfi József püspök Zsomborit a nagyszombati kispapi intézetbe küldte. 1806-ban visszatért Erdélybe, ahol szeptember 28-án miséspappá szentelték. Előbb marosvásárhelyi káplán, 1811 szeptemberétől a Gyulafehérvári papnevelő intézetben egyháztörténetet és jogot tanít, 1812-ben visszakerül Székelyudvarhelyre mint helyettes, majd 1816. december 6-tól rendes plébános. Udvarhelyi főesperesként, címzetes kanonokként, illetve a gimnázium igazgatójaként (1817–1822), egyházi tevékenységén túl, a helyi művelődés és közélet jelentős szereplője volt.

Zsombori műveltségéről, érdeklődési köréről, intellektuális igényességéről sokat elárul a székelyudvarhelyi római katolikus plébánián őrzött könyvtára. Ebben többnyire teológiai, egyházi tárgyú munkákat találunk, de ezek mellett ott sorakoznak a korszak ismert lexikonjai, szótárak, nyelvészeti munkák, az ókori klasszikusok latin nyelvű művei, sok történelmi tárgyú könyv. Figyelemre méltó a magyar nyelvű könyvek jelentős száma: *Magyar Fűvész, Országokat ösmertető gyűjtemény, Magyar Phisika, Magyar Országnak Leírása, Utasítás fák gyógyításáról, Magyar könyv ház, Az erdélyi Székely Nemzet képe*, stb.⁷

Első ismert, nyomtatásban megjelent munkáját marosvásárhelyi káplánként tette közzé: *A haza' szeretete egy beszédben mellyet a' m.*

*vásárhelyi piatzi r. k. nagytemplomban pünköszt hava 22-dikén 1809-ben el-mondott 'Sombori József M. Vásárhelyi Káplány.*⁸

Világi dolgok hangzanak itt a szószékről az ifjú káplán szájából, ami az ő esetében nem ritka, hiszen későbbi beszédeiben is gyakran és hangsúlyosan jelen van az erkölcsi- és polgári nevelés szándéka. A Napóleon ellen vívandó háború fenyegető közelsége viszont ekkor még időszerűbbé teszi a hon szeretetéről és védelméről való elmélkedést. Terminológiája a kor polgári nacionalizmusának szóképzéséből táplálkozik, igazolva a szónok olvasottságát és tájékozottságát: „A' Haza szeretetet, mint Természeti hajlandóságot, a' Polgári életnek szeretete nemesíti-meg. Az első köz az állatokkal, a' másik fejti-ki az embernek méltóságát. Minekutánna senki sem kételkedik arról, hogy az ember természetinél fogva társasági állat lévén, tzélját és boldogságát nem a' vad erdőkben, és sivatag pusztákon érheti-el, hanem a' szövetséges életben, már akkor a' Haza szeretete nem lehet egyéb; hanem földünknek, Törvényünknek, Jussainknak, Rendtartásainknak, Igazgatóinknak és Polgár társainknak szeretete.”⁹

A felvilágosult szellemiségű diskurzust itt a rendi konzervativizmus hangja váltja fel, de szépen fogalmazott és meggyőző érveléssel: „A' mű Hazánk földje a' Természetnek sok ajándékaival-is ékeskedik, de ha egyéb nem volna, elég betses lehet azért-is; hogy vitéz Atyáinknak drága vérével szereztetett.

Polgári Alkotványunknak Törvényei, mind bölts, mind hasznos voltakra nézve fel tésznek akármellyik Század Törvényhozóinak Szüleményeivel, Főképpen azért; mert alkalmaztava vannak Nemzetünknek, Tartományunknak természetéhez. [...] A' mű függetlenségünk és szabadságunk minden jó téteményeivel együtt Polgári alkotványunk gyümöltse. Ha szeretjük a' gyümöltst; szeressük és védelmezzük a' fáját-is.”¹⁰

Megszólal a kor nemesi köreiben éledező magyar „hazafiúság” hangja is, melyre jellemző a jelenbe átnyúló közelmúlt idegen-kultuszának szigorú dorgálása: „A' Férfiak ne engedjék magokat elpuhulni, és Méltóságokat Asszonyi gyengére változni. – Az Asszonyi Nem vegyen részt magának a' Nemzeti Lélekből! – Légyen fel-támasztója azon hajdoni szép időnek, mikor Hazánkban az idegen Anyák Magyarokat szültek, és

törölje-le azt a gyalázatot mostani időnknek homlokáról; hogy sok Magyar anyák idegeneket nevelnek.”¹¹

Az „Alkotvány” tiszteletétől viszont elválaszthatatlannak tartja a „szentséges Trónus” megbecsülését: „A’ Nemzeti Egyesség kívánja [...], hogy a’ Társaság tagjai az ő Fejekhez, a’ Haza fiai az ő Attyokhoz, a’ Fejedelemhez álhatatos Hívsséggel viseltessenek.”¹² És ez a kitűnő alkalom, amikor az idegen hatalom által fenyegetett „fejedelemmel” szembeni elvárásokat is summázni lehet, mégpedig Rousseau *Társadalmi szerződése* szellemében: „A’ jó Fejedelem Polgár a’ Királyi széken-is; a’ Törvények és esküvések szentségeinek fejet hajt a Koronával-is. Ditsőségét mint a’ fényeskedő nap a’ másokkal való jó-tételben helyezteti, tudván azt, hogy a’ Fejedelem nem magáé; hanem a’ köz-jóé: hogy a’ Gondviseléstől nem a’ Társaság adatott nekie; hanem ő a’ Társaságnak.”¹³

Végül lendületes szónoki hévvel hívja harcra hallgatóit a „telhetetlen” betolakodó ellen, akivel kötelességük szembeszállni, „ha mindjárt Olympiától született is.”¹⁴

Alig telik több három hónapnál, és már Dicsőszentmártonban kell szóljon „a’ fel-kelő magyar nemességhez, T[ekintetes] N[emes] Küküllő vármegye’ zászlóinak fel-szentelése alkalmatosságával...”¹⁵ A hadba indulókat már hangsúlyosabban hatásvadász retorikával szólítja meg: „... Valamikor írva volt a’ Magyarok Zászlóira: *Szabadság vagy Halál!* Ha azon boldogító törvényes Polgári Alkotványt, melyet vitéz Atyáink építettek, s nekünk örökség gyanánt hagytak, nem akarjátok magatok előtt öszve omlani látni: Ha azon nemzeti halhatatlan ditsőséget, melyet győzelmes fegyverekkel szerettek, nem tsak meg nem homályotani; hanem új fénnel-is kívánjátok díszesíteni, legyen írva szíveitekbe: *Szabadság vagy Halál!*”¹⁶

Ellenségképet is rajzol: egy tehetséges, ám nagyravágyó és erkölcstelen Napóleon portréját, az előző írásban vázolt, a Rousseau-i elvek szellemében országló felvilágosult monarcha ellentétét: „Kitsoda a’ mű Ellenségünk? Egy ugyan ő a’ Világtól tsudáltatott leg-nagyobb Bajnokok közül; de egy azoknak sorából, és sorsából is, kik midőn a’ Világot el-akarták nyelni, megnyuvadtak. [...] És vallyon nem vétkes-é az, ki az Esküvések szentségét meg-tapodja; Ki a’ Barátság szent köteleit elszag-

gatja: ki tulajdon Barátit vér özönében úsztatja: ki maga rokonyait, és vér szopó tzimborássait az ártatlanul agyon vert Haza védelmezőknek holt testeken vezeti az elnyomott népek kormány Székire?”¹⁷

A szószékről végzett agitáció nem maradt visszhangtalan a marosmenti szabad királyi városban: 1809. október 8-án, amikor Küküllő vármegye hadba induló „Felkelő Nemes Serege” Marosvásárhelyre érkezett, „... mind Férfi, mind Asszonyi Nemünk nagy hazafiúi érzéssel nézte ezen Haza védelmére kikelő Nemességet.” A város egyik derék polgárasszonya, Máté Jánosné, „nemének díszére”, verssel búcsúztatja a távozókat:

„Meleg a’ Haza öle
Nehéz meg válni tőle
Édes a’ Kis Küküllő
Boldog a’ partján üllő
De mikor a’ közhaszon
Kezd keseregni
Nem szokott a’ magyar
Petyeregni

Felöltözött Fegyverrel
Áldozatra kész vérrel
Kedvesét megtsókolja
Hogy ember, nem titkolja
Indulj! Így kiált vissza
Most próbálok:
Vagy borostyánt hozok haza
Vagy meghalok.”¹⁸

E matrónai buzgósággal rótt verssorokból visszaköszönnek Zsombori szószékről hirdetett gondolatai. Pedig Marosszéken és Küküllő vármegyében is sokan vonták ki magukat a hadi összeírás alól, valójában egy erőteljes engedetlenségi mozgalom volt kibontakozóban Erdély-szerte, a kisnemesség és szabad székelység körében.¹⁹ Ez viszont egy másik történet...

Egy 1817-ben megjelent írásában „egy nemzeti jeles író” pályakezdő lépteit próbálja irányítani. A haza szeretetére való nevelés itt is nagy szerepet kap: „A’ ki nem kíván eltévedni útjában, ’s nem akarja magát megcsalni, jegyezze-meg, hogy a’ jeles író előtt csak egyetlen egy lehet a’ legtisztességesebb cél, t. i. a’ köz jó’ előmozdítása. – Ennek pedig különböző nemei nincsenek, hanem csak lépcsői vannak: a’ Haza, Nemzet és emberiség’ közjava.”²⁰ A honszeretetre való neveléshez viszont elengedhetetlennek tartja a haza ismeretét: „Láttam, és mosolyogva hallgattam egy gyermeket Afrikáról, Amerikáról csacsogni, ki születte földjét nem ismerte. Valójában nagy hiba; – de nem a’ szegény gyermek hibája! Nemzetem’ Szülöttei! Tegyük szívünkre kezünket, ’s vallyuk-meg, sokakban idegenek, járatlanok vagyunk tulajdon Hazánkban. A’ régi nagy világ’ omladékai közt mászkálunk, Pannónia, Dácia és Hunnia omladékai közt, ’s a’ vastag tudatlanság a’ tündérek országáról beszélget. Sok helyeken a’ hajdani Róma’ dicsőségét lábunkkal tapodjuk, de a’ mi több, megilletődés nélkül megyünk-el azon halmok mellett, hol sok dicsőséggel befedezett Bajnokaink, Hazavédelmzőink, Atyáink’ porai, mohos gyeppel és bokros erdőkkel béborítva nyugsznak! [...] A’ münket bástyák, és minden Kínai falnál erősebb kerítés gyanánt körülvevő hegyek, mellyek belől az ásványok temérdek kincseivel, kívül a’ növények számtalan sokaságával bővölködnek, melly igen kevésé ismeretesek, és használatosak előttünk. Egyéb tekintetben is úgy látszik, hogy még eddigelé csak a’ külföldieknek csudálói, drága áron kedvellő majmai voltunk. Nincsen-é közelebb a’ nemzeti nyelv, melly nélkül nincsen nemzet? Áldott földünk ismereti, melly táplál bennünket, Hérosainknak, nagy embereinknek emlékezete, kiknek szabadságunkat, dicsőségünket; ezen vérekkal szerzett és megtartott örökségeinket, mellyek nélkül nincsen polgári élet, köszönhetjük! Mennyit nem tehetne minden Pap, Professor, minden tisztviselő a’ maga kerületében? Ha t. i. a’ szép, hasznos és tudni való dolgokat feljegyezné: ha a’ moj és penészette írásokat ládájából ’s más szegletekből kihúzná, ’s vagy maga, vagy más által a’ közönség oltárára bényújtaná. Tudományos Időszaki Írásaink; politikai Újságleveleink azokat készséggel közrebocsátanák.”²¹

A magyar nyelv művelés ügyének külön írást is szentel, melyben kora nyelvtudományának szintjén, és egyben a közép-európai népek sajátos

nemzeti színezetű felvilágosodása jegyében fogalmaz: „A’ Tudomány és virágzó nemzeti nyelv Hazánk boldogságának talpkövei. [...] Ez a’ köz ügy nemzetünknek legnemesebb ügye, szollít és hí mindnyájunkot, hogy azt Ésszel, Szívvel, Értékkel, a’ kitől lehet, elősegéljük!”²² Költőies hasonlattal próbálja definiálni a magyar nyelv korabeli fejlettségi szintjét: „... Nyelvünk még csak tavaszi korban vagyon, ’s nem sokára a’ fog történni vele, a’ mi egy virágos fával. Majd a’ felesleg való virágok le hullanak és míg a’ termés’ ideje elközelít, a’ hasztalan fatty jövősek kiasznak. Ha a’ gyümölcsözés’ idejét maga útján siettetjük, igen jó; de soha a’ dolgot ne erőltessük, mert így többet fogunk ártani, mint használni.”²³ A nyelv művelés helyes módjának a józan és mértékletes gazdagítást, „csinosítást” tekinti: „Vannak már több olyan munkácskák, melyekben a’ Nyelv művelés rontássá vált, és a’ melyek magyarosan, de nem magyarul vannak írva. [...] Jó, igen jó volna minden Magyar Írónak, előre meggondolni azt, hogy a’ Nyelv nem az enyim, sem nem a’ tied, hanem édes miénk. És ha valaki bátorságot venne magának, ’s Tudósaink előtt így szóllana: A’ Nyelv egy Nemzetnek nem csak köz birtokú kincse, hanem egyszersmind frigy szekrénye is, melly által egyesül és fennáll. Nem szabad azt senkinek vakmerően illetni. Csinosítani, tökéletesíteni azt, igen is jussa vagyon kinek kinek; de nem a’ maga ínye és kedve’ mentire, hanem a’ Nyelvnek természete és a’ Nemzetnek közönséges helybe-hagyása szerént. És mivel a’ Nemzet’ Nyelvét csinosítani, ’s az által gondolkodása’ és érzése’ módját csinosítani nagy dolog, ahhoz készületlenül ne fogjon senki.”²⁴ A nyelv művelésére három utat jelöl ki: ezek a „bővítés”, a „csinosítás” és az „ismeretek gyarapítása”. Példákat hoz fel a helyes és helytelen archaizálásra, újításra, idegen szavak honosítására, és mindehhez megszabja a mértéket: kéri az újító buzgóságukban túlfutott „nemzetifjakat”, hogy a nyelv „állapotjának fontos voltáról és a szép mértékletességről meg ne feledkezzenek.”²⁵

Érdekes elmélkedéseit a szószékről osztotta meg híveivel, majd ezek bekerültek a prédikációit tartalmazó kötetekbe. Idézzük néhány, a kor szellemét híven tükröző gondolatát: „A’ Házasságról. Szülők, és tú, a’ kiknek hatalmotokban vagyon boldogítani a’ házasulandókat! Ne áldozatok fel képzelődéseiteknek, kívánságaitoknak és intézeteiteknek azon ártatlanokat, kik a’ szeretet’ határain kívül boldogok nem lehetnek!

Szájjal azt kiáltjátok, hogy őket boldogítani kívánjátok: de cselekedettel talán magatokat.”²⁶ „A’ nevelésről. A’ polgári társaság hasonló a’ testhez; melynek tagjai, ha egészségtelenek, vagy sebesek, az egész testnek alkalmatlanságára, sőt néha veszedelmére vannak. A’ rosszul nevelt emberek a’ társaságnak terhei, nyavalyái és sebei; sőt gyakorta halált okozó mirigyei; ha t. i. olyan helyen állanak, a’ hol nemes szívnek kellene uralkodni, és a’ tudományoknak és jó erkölcsnek kellene fényeskedni. Mennyire megcsalatkozik tehát a’ polgári társaság, a’ nemzet, a’ haza a’ gondtalan és rossz szülők gyermekeiben, kikből egy egy jó és hasznos tagot reménylett.”²⁷ Ugyancsak a nevelésről: „Én a’ nevelés mesterségében a’ lábak rendes mozgásait a’ tánczra, az ujjak’ könnyű hajlását a’ musikára, a’ szónak elragadó kedves mérséklését az énekekre és a’ jó ízlésű öltözködést a’ kellemetességre nem kárhoztatom ugyan: de arról igen sokat nem is tartok. Tudniillik csak annyit, mint egy fényes vendégségben az asztal’ ékesítésére felrakott, különb különbféle édességekről; színes, színtelen, édes, keserű süteményekről, melyek nem gyomor táplálni, hanem a’ tudatlanok megjátszodtatására, vagy a’ gyermek ízlésűek’ ínyekre valók. Fő dolog itten az erkölcsi nevelés.”²⁸

Olykor viszont mintha önmagával vitázna, mintha a nagy tekintélyű klerikus megintén az enciklopédisták nyomában csapongó fiatalembert: „A’ múlt század volt a’ Hitvallásra nézve azon egyik boldogtalan időszak, melyben sok szép elmék, kiket inkább szánni, mintsem csudálni lehetne, nemes tehetségeiket nem hogy arra fordították volna, hogy a’ vakok szemeiket felnyissák, hanem inkább arra, hogy a’ kik látnak, azokat is megvakítsák. Csak azért töltették meg fejeket világi bölcsességgel, hogy annak gyenge fényénél megláthassák a’ veszedelem ösvényét, melybe magokat is, másokat is bébuktassanak. Azért éleztették írótolleikat, hogy ama győzhetetlen kösziklát, melyre építette Krisztus a’ maga anyaszentegyházát, ha képes volna, tövéből kiáshassák.”²⁹

Zsombori elméleti jellegű írásaiban – különösképpen az *Egy nemzeti jeles író’ készülétére* írt tanulmánya *A’ megvizsgálás* című fejezetében – figyelemre méltóan, de nem hivatkozón sok az antik példázat és idézet, ami – könyvtára mellett – bizonyítja klasszikus műveltségét.³⁰

Amint előláróban említettem, a címzetes kanonokká emelkedett zetelaki székely ifjú szellemi pályájának alakulását – a nemzeti színezetű

felvilágosodás-eszmék mellett – erőteljesen meghatározta az a tény, hogy gyermekéveit egy valaha szilárd kiváltságokkal felruházott és azokat folyamatosan féltve vigyázó, elvesztésükbe bele nem nyugvó közösség tagjaként élte. Ennek a lelki és szellemi kötődésnek az egyik bizonyítéka *A' Hajdani Nemes Székely Nemzet Áldozó Poharáról*, 13 évvel halála után megjelent írása.³¹ Érdekes ennek kezdősoraiban vázolt elmélkedése a népek őstörténetéről: „Egy váslott régi Könyvet felnyitván, annak első levelét egyáltalában, vagy kiszakadva, vagy legalább íratlanul találjuk. Szinte így vagy on sorsa nem csak a' kisebb, hanem a' nagyobb Nemzetek történeteinek is. Ha írva voltak azok, a' mostoha üdök vad kezei kiszaggatták azokat az emlékezet könyvéből; vagy, ha feljegyezve nem voltak, a' mesés hagyományok sűrű homályában, az üsmeretlenség és képzelet alakos köntöseibe burkolva állanak előttünk. A' mi szinte annyit térszen egy vizsgálódó Tudós előtt, *min íratlan levél valamely régi könyvnek kezdetén*. Légyen bár úgy, de mégis édes annak nemzeti tündéres képzelete, ami volt!”³² E ködbe burkolózó múlt világ iránti érdeklődése terelte figyelmét „ama sokféle hibákkal teli kézirat” felé, „melyet a' közelebb múlt esztendőben [1818-ban – H.G.M.] Udvari Tanácsos Kilyéni Mélt. Úr [...] közönségesített...”.³³

Természetesen a korban nagy port kavart, és olykor azóta is kavaró nevezetes hamisítványról, a csíki székely krónikáról van szó, melyet kezdetben maga is – kora több tudósához hasonlóan – kétkedve szemlélte: „Megvallom, abban magam is előre sokat mesének, költeménynek véltem, míg nem tudakozásaim után Tsík Sz. Domokosi Sándor Ignázt Úr özvegyénél, Tek. Dindár Jozéfa Asszonytól, a' Poharat megtaláltam, kezemben forgattam, 's Képét le is vettem.”³⁴ Ez a titokzatos pohár a krónikában ősréginek feltüntetett kókuszdió serleg, melynek eredetiségét már a koholt írás felbukkanása után hamarosan, 1797-ben komolyan megkérdőjelezték³⁵, és melyről Nagy Géza régész-történész 1886-ban megállapította, hogy „renaissance-kori, tehát épp a krónika szerkesztésének állítólagos ideje körül készült”.³⁶ Épp ezért, amit *Az áldozó pohár alkattya*, illetve *Régisége, és nevezetesebb történetei* című fejezetekben elmond róla, nem bír különösebb tudományos jelentőséggel. Érdekeseek viszont a szöveghez fűzött magyarázó jegyzetei, mint például amit a székelyek eredetéről írt. Nem mellőzi a székely eredetké-

dés kapcsán addig megjelent különféle elméleteket: Timon Sámuel, Fassching Ferenc, Pray György véleményét, a jászoktól, kunoktól, „pacinaciták”-tól (besenyőktől) való származás lehetőségeit, de úgy véli, erről „senki még olly tudományos és Diplomatikai készüllettel nem írt, mint Tud. Benkő József Hazánk Fija...”. Ennek megfelelően maga is – mint egyébként kora történészeinek többsége – úgy véli, hogy „Tiszteleltre méltó Íróink, Thuróczy János, Oláh Miklós, Heltai Gáspár nem írtak meséket a’ Székely nemzet eredetéről.”³⁷

A székelyek eredetéről, korai történetéről alkotott véleményét Zsom-bori a következőképpen foglalja össze:

„A’ Székely nevezetet pedig nem annyira a’ Grammatica, mint a’ Historia fejt meg. – Havasalföldéről, mint szállásokból kimozdulván a’ Hunnuszok, a’ régi Dáciának azon hegyes, völgyes, erdős, havasos részében, mely a’ mai Székely föld, telepedtek meg. Barmaikat, az hadba nem mehetőket és egyéb vagyonaikat szükséges őrizet alatt itten hagyták, ’s ezen szállásról hódoltatták Pannóniát. És, hogy illy idegen járatlan tartományokban mindenkor tévelygés nélkül a’ szükséges esteben vissza tudnának térni, a’ Kárpát hegyével egybe lánczolt nagy hegyek és bércek allyán, melly délszaknak kanyarodik, az Oláh Országból ki ’s bójáró úttól kezdvén (hol a’ Székely föld határa vagyon), nagy árokkal mellékezett jegyes utat készítettek Pannónia felső részeibe fel. Melly árok ma is, majd Tsösz, majd Hon árkának neveztetik; és nem tsak itt a’ Hargita déli bértei alatt egész mér földre látszható ma is, hanem felső Magyar Országban is helyeken. [...]

Volt é valaha Attilának Székely földön szállása? Hihető ugyan, de nem lévén bizonyos, nem erősítem; de volt Budának, az ő Testvéreinek, a’ mit ő tőle épített várnak nevezete, és omladékai ma is bizonyítanak. Kétségen kívül való dolog tehát az, hogy a’ Hunnuszoknak ezen a’ földön szállások, székek, ülések, telepedések volt, a’ mi mind tsak egyet téssen; ’s ennél fogva ezt a’ tartományt Székelynek neveztek. Üdő jártával pedig Attila birodalmának romlása után vissza vonult Hunnuszok Székelyeinek mon-dották magokat. Ebből deákul *Szekelius*, könnyebb hangon *Siculus*, Németül *Zechel*, Oláhul pedig *Szekuj* lett: Siculia pedig máj napig a’ nemzet nyelven *Székely föld*; ennek pedig ősi nemes birtokos lakóssa *Székely*...”³⁸

Arról is tudunk, hogy Zsomborinak „egy munkát szándékozván ki dolgozni, hogy a Székely Nemzetnek eredetét, a Székely Nemzet ellen szólló más ellenkező írónak meg táfolására a Pallérozott Világ előtt világosságra hozhassa”, felkérte Udvarhelyszék 1821 február 1-én üléselőrendjeit, hogy „akár eredetiben [...], akár maga hiteles párjában” bocsássák rendelkezésére „a Székely Nemzetnek eredeti Történetit, Elöljáróit, Úri Nemzettségeit, egy szóval akár minémű környül állásait tárgyazó leveleket”, melyek a birtokukban volnának.³⁹ Sajnos e munka megírásában korai halála megakadályozta.

Zsomborinak a székely történelem, egyszersmind a székely kiváltságok védelme iránti elkötelezettségét igazolja azon bejelentése is, melyet az említett közgyűlésen tett, miszerint „amint értésére eshetett, Anya Székünköt illető több régi off[iciális] leveleink a szomszéd Nemes Szász Segesvárszékbéli Levél Tárbá volnának be helyeztetve”.⁴⁰ E bejelentés nyomán kezdődő eredménytelen kutakodás – az udvarhelyi előljárók részéről – feszült hangulatot teremtett a két szomszédos törvényhatóság között, mely csupán 1848 után csitult, és tükrözte azt a közhangulatot, mely még mindig jórészt az akkor már elavult kiváltságok igazolásától várta a problémák megoldását.⁴¹

Érdekes volna többet tudni arról, hogy Udvarhelyen, a székely iskola városban alakult-e ki valamilyen kapcsolat a felvilágosodás eszméinek két jeles terjesztője, a katolikus főesperes Zsombori József és református kollégiumbeli tanártársa, Szigethi Gyula Mihály között. Munkásságukban, érdeklődési körükben több párhuzamosságot találunk: az új eszmék iránti nyitottság, a magyar nyelv ápolása és művelése, a székely őstörténelem forrásainak kutatása. Mindenestre az ő korukban már, a XVI–XVII. század heves egyházvitái után, a városban – épp Szigethi megjegyzését idézve – „a’ két vallásbeliek Szép egyetértésben élnek egymással.”⁴² Erről ennél többet – jelen tudásunk szerint – nem mondhatunk.

Befejezésképpen elmondhatjuk, hogy Zsombori József személyében a XIX. század erdélyi tudományos- és közművelődési életének egy érdekes alakját ismerhettük meg, aki vidéki paptanárként elnyerte Kazinczy Ferenc elismerését. 1816 júliusában, az udvarhelyszéki Oláhandrásfalváról, a Gyulai grófok udvarházából keltezett levelében Kazinczy így ír: „Váránk ide az udvarhelyi plébánia adminisztrátorát, mostani kanonok

és esperes *Zsombori József* urat is, kit látni nagyon óhajtottam, de azt plébánosának, *Vizi Ferenc* úrnak, ki utolsónak marada az erdélyi jezsuiták közt, haldoklása hozzánk kijönni tilalmazá. Ez az úr 1811-ben egy kötet prédikációkat ereszte ki s ezeket a református és unitárius deákok megtanulják és elmondják, mely mint *Zsombori* úr dolgozásainak, mint az Erdély ifjainak s professzorainak becsületére vált; [...]. Noha nagy veszteségnek fogom mindig nézni, hogy a lelkes embert nem láthattam, meg nem ölelhettem, barátságát meg nem nyerhettem.”⁴³

JEGYZETEK

- ¹ Orbán Balázs: *Székegyföld leírása*. I. Pest, 1868. 65. (A továbbiakban: Orbán, I. 1868.) Az eredeti latin szöveg: *Székegy Oklevéltár*. VII. Kolozsvár, 1898. 79–83. Kivonatos fordításban még közli Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története*. Bp., 1901. 346–347.
- ² Orbán, I. 1868. 66.
- ³ Fogarasi János: *Utazás a' Nagy Küküllő mellett*. In: Nemzeti Társalkodó 1836. 260.
- ⁴ Az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár. Udvarhelyszék Levéltára (a továbbiakban USzL). Közgyűlési Jegyzőkönyvek. I/16.
- ⁵ Szigethi Gyula Mihály: *Udvarhely-Szék' Statisztikai leírása*. In: Nemzeti Társalkodó 1831. 47–48.
- ⁶ Varga Júlia: *A kolozsvári királyi liceum hallgatósága. 1784–1848*. Bp., 2000. 82.
- ⁷ Albert Dávid: *400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium*. Székelyudvarhely, 1993. 23. A könyvek jegyzéke: székelyudvarhelyi Római Katolikus Főesperesség Levéltára. 16. sz. csomag (1828–1830).
- ⁸ M. Vásárhelyen, 1809.
- ⁹ *A haza' szeretete egy beszédben melyet a' m. vásárhelyi piatzi r. k. nagytemplomban pünköst hava 22-dikén 1809-ben el-mondott 'Sombori József M. Vásárhelyi Káplány*. M. Vásárhelyen, 1809. 7–8.
- ¹⁰ Uo. 8–9.
- ¹¹ Uo. 13.
- ¹² Uo. 14.
- ¹³ Uo. 15.
- ¹⁴ Uo. 19.
- ¹⁵ Sombori József: *Egy szó a' fel-kelő magyar nemességhez, T. N. Küküllő vármegye' zászlóinak fel-szentelése alkalmatosságával. Sz. Mihály Hav. 1-ső*

- napján, 1809-ben D. Sz. Mártonban. Imprimatur Claudiopoli, 16. Septemb. 1809.
- ¹⁶ Uo. 5.
- ¹⁷ Uo. 11–12.
- ¹⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1809. november 15. 40. sz.
- ¹⁹ Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós: *Egy forró nyár Udvarhelyszéken (Az udvarhelyszéki szabad székelyek és kismesek 1809. évi engedetlenségi mozgalma)*. Székelyudvarhely, 1995.
- ²⁰ Zsombori József: *Jegyzetek. Egy nemzeti jeles író készülétére*. In: Erdélyi Múzeum 1817. VIII. füzet. 164.
- ²¹ Uo. 166–167.
- ²² Zsombori József: *Egy két észrevétel a' magyar nyelv' mostani állapotjáról*. In: Erdélyi Múzeum 1815. III. füzet. 153–154.
- ²³ Uo. 154–155.
- ²⁴ Uo. 155–156.
- ²⁵ Uo. 157–170.
- ²⁶ *Nagyemlékezetű néhai 'Sombori József úrnak egyházi beszédei. Másodszori megjobbított kiadás*. II. Kolozsvár, 1828. 194.
- ²⁷ Uo. 223.
- ²⁸ Uo. 232.
- ²⁹ Uo. I. 169–170.
- ³⁰ Zsombori József: *Jegyzetek. Egy nemzeti jeles író' készülétére*. In: Erdélyi Múzeum 1817. VIII. füzet. 171–179.
- ³¹ *Tudományos Gyűjtemény* XIX (1835) III. kötet. 3–18.
- ³² Uo. 3.
- ³³ Uo. 4.
- ³⁴ Uo.
- ³⁵ Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 247, 250, 272.
- ³⁶ Nagy Géza: *A Székely Krónika bírálata*. In: Székely Nemzet 1886. 169. sz.
- ³⁷ 'Sombori József: *A' Hajdani Nemes Székely Nemzet Áldozó Poharáról*. In: *Tudományos Gyűjtemény* XIX (1835) III. kötet. 5.
- ³⁸ Uo. 5–6.
- ³⁹ USzL Közgyűlési Jegyzőkönyvek. I/38 b. 14.
- ⁴⁰ Uo.
- ⁴¹ Orbán, I. 1868. 42.
- ⁴² Szigethi Gyula Mihály: *Székely-Udvarhelynek, a' Nemes Székely Nemzet Anya-Városának leírása*. In: Felső Magyar-Országi Minerva 1828. 1753.
- ⁴³ Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek*. I. Kolozsvár, 1944. 120.

FORRÓ ALBERT

Templomi ülésrend a XVIII. századi udvarhelyi református egyházmegyében

A hagyományos rendi világ, amelyben az egyház fontos szerepet játszott, a XVIII. század elején még biztos alapokon állt. Székelyföld, s ezen belül Udvarhelyszék társadalma rendkívül összetett, színes volt. Ez a feudális társadalom kis részegységekből szerveződött, amelyek a maguk során önállóak és zártak voltak, de más, egymást kiegészítő entitásokkal összefonódva alkották az egységes társadalmi struktúrát. Egy ilyen részegész volt a XVIII. századi Erdély társadalmi életében a református egyház, illetve annak helyi struktúrái, az egyházközségek a faluközségek keretében.

Az egyházközségek, az eklézsiák a faluközségeken belül olyan külön szervezettséggel bíró egységek, amelyek választott vezetőséggel (lelkész, illetve presbitérium), saját maguk által is ellenőrzött vagyonnal rendelkeznek. Tagjaik (hívek és egyházi alkalmazottak) életmódját és tevékenységét a parciális és generális zsinati szabályok és törvények határozzák meg. A két közösségi szint viszonyát az határozta meg, hogy az egyház a faluközség tagjait segítette az erkölcsi normák, követelmények megvalósításában, úgy, hogy viselkedési mintát kínált, amely befolyásolta az emberek magatartását, egymás közötti viszonyát.¹ A rendi világban az egyházi rendtartásokba, törvényekbe foglalt társadalmi erkölcsi elvárások és értékrend a társadalom szükségleteit szolgálták, mintegy kiegészítve a világi törvényeket és együttélési normákat.

A feudalizmus századaiban az egyház központi jelentősége a társadalom egyfajta megszervezésében és a felette gyakorolt erkölcsi ellenőrzésben jutott kifejezésre. Mindaddig, amíg a világi hatalom és annak képviselői a hatalom gyakorlásában „az isteni akarat dicsőségére” törekedtek, annak megvalósítását tekintették kötelességüknek, az államhatalom nemcsak elismerte az egyházi vizitációknak a társadalom, az egyházközség tagjai feletti ellenőrzésének szükségességét, hanem hatalmá-

nál fogva biztosította eredményességét is. Már az 1614. évi országgyűlés biztosította a bevett vallások előjáróinak az eklézsiák és a vallásukon lévők vizitációját, hogy „a fogyatkozásokat reformálhassák, a jókat is jobbitani és a vétkeket érdemeik szerint való büntetéssel, minden erejekkel hasznos, jóságos és dicséretes cselekedetekre indítsák.”² Az erdélyi fejedelmek a bevett vallások püspökeit és espereseit a törvény biztosítékán kívül esetenként külön védlevéllel is ellátták vizitáció alkalmával. Az eklézsiák anyagi és szellemi állapotát vizsgáló vizitációt, az országos törvények előírásainak megfelelően, a törvényhatóságok – megyék, székely székek – által biztosított karhatalom (*brachium seculare*) kísérte, amelynek feladata az egyházi rendtartásokat és társadalomerkölcsi posztulátumokat megszegők ellen hozott ítéletek végrehajtása, illetve az egyházi hátralékok felhajtásához nyújtott segítség és az egyházi vagyon kezelésével megbízott kurátorok és presbiterek pontos elszámoltatása volt.³

A XVIII. században az esperesi vizitáció, a református egyházfegyelem eszköze a közösségi, társadalmi élet legerősebb szabályozója volt, s a lelkészek és tanítók hivatalviselésére és életvitelére vonatkozó ellenőrzésre, az egyházi vagyon felügyeletére és a hívek erkölcsi élete felett gyakorolt ellenőrzésre terjedt ki. Ez utóbbi, mint az igazi keresztyén egyház életének elengedhetetlen feltétele, magába foglalta a hívek istentisztelet- és templomlátogatását, a sakramentumokkal való helyes élést, a vasárnap és az ünnepnapok megtartását, a cégéres bűnök (paráznság, házasságtörés, káromkodás stb.) elleni küzdelmet, valamint a templomi székek és ülésrend körüli harcokat.

A feudalizmus szellemiségének megfelelően és a szigorú egyházfegyelemnek tudhatóan az istentisztelet a falvak és városok társadalmának központi jelentőségű mozzanata volt. Mivel a templom a falu gyülekezőhelyének számított, a közösségen belül felgyűlt nézeteltéréseket, viszálykodásokat, vetélkedéseket, irigységeket a hívek egymás közt a templomban, az istentiszteletek alatt rendezték, ami sok helyen az egyház belső békéjét is megbontotta. A szegény, alacsonyabb rendű emberek nehezen tudták elfogadni, hogy a templomi székek is a társadalom hierarchiája szerint osztódjanak fel, ezért sokszor elsőbbségűzéshez folyamodtak, vagyis olyan személy helyére ültek, aki a társadalmi ranglétra

magasabb fokán állt. A rendiség évszázadaiban az Isten háza számított azon egyetlen helynek, ahol a jobbágy a rajta esett sérelmek miatt az urakat, az előkelőbb családok tagjait meglökdöshette, mivel a templomban mindenki, születési helyzetétől függetlenül egyenlőnek számított. A templomi lökdösődés kezdeményezéséért nemest és parasztot egyaránt megbírságot a vizitáció, csupán a kiszabott büntetés mértéke változott a társadalmi állapot függvényében.⁴ A faluközösség és az eklézsia belsőleg igen tagolt volt, a különböző társadalmi csoportok, rendek közt éles, nagyon is számon tartott válaszfalak húzódtak. Mindenki, még a parasztok is nagyon ragaszkodtak az őket megillető, társadalmi helyzetüket jelképező üléshelyeikhez. A templomban elfoglalt helyet a vizitáció határozta meg a társadalmi státusnak megfelelően. Mivel a korabeli templomok kicsik voltak, kevés ember fért el bennük, így az egyház előljárói döntöttek arról is, hogy ki hol, milyen helyen állhat a falak mellett. Legtöbb helyen csak a nemeseknek, a kántori teendőket is ellátó tanítóknak, a papnénak, a mesternének és a gyülekezet előjáróinak, a megyebírónak és a presbitereknek volt üléshelyük a templomban. A református egyházközségek vonatkozó adatai is arra engednek következtetni, hogy a templomi ülésrend hűen tükrözte a települések társadalmának rétegződését. Rendszerint az első sorokban rendi állapotukból következően a patrónus úr(ak), a primorok vagy a nagyobb földesurak helyezkedtek el, a következőkben az armális kispapok, szabad székelek, gyalogok kaptak helyet, leghátul a szolgálónépek álltak vagy ültek. Külön jellegzetessége volt a templomi ülőhelyeknek az, hogy használóik az erdőkhöz, földekhez, rétekhez hasonlóan családi vagyonnak tekintették, ami örökösen hagyható, áruba bocsátható vagy zálog útján is megszerzhető. Egyes eklézsiák esetében – miként 1694-ben a marosi egyházmegyéhez tartozó Gegesen – a templomi székeket annak függvényében osztották fel, hogy a templom építéskor, nagyobb renoválások alkalmával ki milyen nagyságú pénzüsszeggel járult hozzá a munkálatok költségeihez. Természetesen, az anyagilag tehetősebb nemesek előnyben voltak a szolgálónépek kategóriájába tartozó, szűkösebb körülmények közt élő jobbágyokkal és zsellérekkel szemben. Azok azonban, akik kivonták magukat építkezéskor az adományozók közül, de később helyet akartak szerezni maguk és családjuk számára, az építési költségek nagyságának

megfelelő, az egyház által meghatározott összeget kellett fizessenek. Más helyen az első padokat pénzért adták el, így a sóvidéki Parajdon még 1764-ben is szokásban volt a padok, székek adása-vétele.⁵

A templomi ülésrendet a társadalmi státusz mellett az életkor és a nem szerinti megoszlás is meghatározta. A református templomok hosszanti oldalán az egymással szemben lévő padsorok tükrözték egymást. A házaspárok a két félen azonos sorban ültek. Az iskoláskorú gyermekek a templomot középen megosztó piactól, térséget szegélyező gyalogpadokon kaptak helyet. A fiatal férfiaknak, legényeknek a legtöbb helyen a karzat volt kijelölve. Ha valaki az egyház előljárói által meghatározott helyét megváltoztatta, megbotránkoztatta a gyülekezetet, tettét a vizitáció döntésének megvetéseként értelmezték az egyházvezetők. A XVII. század második felében Erdély-szerte már napirenden volt a templomi székek kérdése. 1697-ben Kézdivásárhelyen a Veszprémi István püspök által vezetett generális vizitáció fáradozott a templomi ülés helyek rendezésén, amit újílag az esperesek és a vizitátorok hatáskörébe utalt, megtiltva ugyanakkor a székek adását-vételét.⁶

Ezzel a határozattal kapcsolatos az udvarhelyi református egyházmegyéből származó, a templomi ülésrendre vonatkozó első adatunk. A székelyudvarhelyi kálvinista gyülekezet 1697. február 17. napi egyházlátogatásakor a vizitátorok a kézdivásárhelyi határozatokra hivatkozva megtiltották az ülés helyek áruba bocsátását, valamint a templombeli székek feletti sok villongásokat, ellenségeskedéseket nehezményezték, „holott a Keresztyeni szeretetet ha valahol kellene gyakorolni az földön, ott (a templomban – F.A. megj.) kellene azt cselekedni.”⁷ Szenterszében 1710 tavaszán a vizitáció „sok illetlen dolgokat és botránkozásokat látott” az ülés helyek körül. Ezért elrendelte, hogy a külön darabokból álló és sok helyet foglaló székek „rakassanak ki a Templomból, és újabb dispositio szerint egyvégben hosszszan bé a falig új Székek csináltassanak.” Ugyanakkor megtiltották, hogy az egyvégbe berakott padokban „senki magának bizonyi helyet ne vendikáljon, elég lévén, ha megtudhattya, melyik rendben lészen ülő helye, úgy, hogy az ki elébb érkezik s ül be az Székbe, ne kívül az Szék végén üljön le, hanem mennyen egyenest szintén az falig, és így, míg bételik az Szék, üljenek egymás után.” Az egyházatyák ezzel az intézkedésükkel kívánták elkerülni azt,

hogy a templomba később érkezők egymás hátán, széken másszanak át, valamint kiküszöbölni a lökdösődéseket és a rendbontásokat. A vizitáció határozata ellen „bosszúságból vagy maga nagyzásából” cselekedőket a megyebíró első alkalommal egy, másodszor két, harmadszor három forintba büntette.⁸

Az udvarhelyi református egyházmegye második, 1718-ban keletkezett jegyzőkönyvében megsokasodnak a témára utaló írott adatok. Feltehetően a vizitátoroknak, az egyházi előjáróknak ekkorra sikerült többé-kevésbé megnyugtatóan rendezni a legtöbb eklézsiában a templomi székek körüli, hosszú ideje húzódó vitákat, s határozatukat, amelyet véglegesnek és megváltoztathatatatlannak tekintettek, beírták az egyházmegyei jegyzőkönyvbe is. Úgy tűnik, hogy ez a folyamat Erdély-szerzte azonos időben ment végbe. 1717-ben egy egyházfegyelmi szabályzat pontokba foglalta a templombajárás követelményeit és az istentiszteleten való viselkedés módját, kitérve a kialakult rendtartás megszegőinek büntetésére is. Ennek a szabályzatnak a szellemében 1718 áprilisában a vizitáció a sófalvi gyülekezetben a templomból való kimenésről rendelkezett: „Nagy rendtelenség lévén a Sófalvi Ecclesiába[n] az Asz[szonyi] rend között a Templomból való kimenés alkalmatosságával, elegyesen menvén ki az Asz[szonyo]k a Férfiakkal: azért a modo imposterium végeztetett[t], hogy az Asz[sz]onyi rendek míg a férfiak székükből ki nem mozdulnak, meg ne mozduljanak, annál is inkább a férfiakkal elegyesen ki ne mennyenek, hogy az Ap[osto]l szava szerint az Ecc[esiá]kba[n] mindenek rendesen és ékesen légyenek. Ha kinek pedig olyan gongya vagyon, hogy kintelen, eresszék kimenni valami okra nézve, míg a férfiak ki nem indulnak addig mennyen ki. Ha pedig valaki ellenkezőt cselekeszik, toties quoties cselekszi, 24 pénzre büntetessék érette.”⁹ Három évvel később Bágyban az „Aszszonyok között azon egy egy széken külső, belső és középső résznek praetendálása és e miatt egymás hátán járás, tolyongozás és taszigálódás nem keresztyéni szeretetnek jele. Végeztetett azért a Sz[ent] Visitatiótól, hogy a modo imposterum, amellyik Aszszonyember első[b]en érkezik be a Templomba, nyomullon belől a Székbe, úgy azután a többi is per seriem, mert valaki ezután tolyongást csinál, vagy a későbben érkező előtt be nem nyomul, observályák az Egyházfiai vagy Egyházbírája az Esküttekkel, a

Predikátor s Mester Uramékkal edgyütt és, toties quoties, egy egy forintig megbüntettessék az Eccl[esi]a Eskütteitől, mely büntetés fordíttassék a Templom szükségére. Így szintén ennek utánna az olyan Asszonyemberek is egy egy forintig büntettessenek meg, akik a Templom eleibe érkezvén, vagy a Toronyhoz, az ajtón kívül megállanak és mind eddig is ott tanácskoz[na]k, míg az éneklést is elvégezik.”¹⁰ 1793-ban Felsőfőlván hasonló jellegű, az istentiszteletek alatti magatartásra vonatkozó, a fiatalok viselkedéséből fakadó határozat hozatalára kényszerült a presbitérium, melynek következtében lényegesen megváltozott a templomi ülésrend. A megyebíró által „úgy adatott fel, hogy az Alvégen, a karban házasemberek ültek, alattuk pedig az asszonyokkal szemben az ifjúság, kik körül némelyek az asszonyokra és a leányokra vigyorognak, röhögnek, vihognak, kacagnak, hunyorgatnak, taszigálódnak, játszódnak, virágokat dobálnak, mely illetlen és rendetlen cselekedetekkel bordélyházra teszik az Istennek házáat ... A megyebíró megértette, hogy jóllehet sehol nem szokás, hogy a házas emberek alatt, az ifjak pedig a karban üljenek, de mivel az ifjak cselekedeteinek véget kell vetni (mégis végrehajjták az ülésceserét). Ha valaki azután akármi rendetlenséget elkövet 4 pénzig büntetődik. Ha még ezután sem vetnek véget rendetlenségüknek, a templomban kell ekléziát követniük.”¹¹

A templomi székek és padok elrendezésében az egyház hivatalosan nem a társadalmi rangot követte. Az ülésrendnél kijelölt különböző „classisok” a gyülekezet természetes, nem és kor szerinti – nők-férfiak, legények-házasemberek, stb. – tagozódását követték. Ez nem azt jelentette, hogy a templomi székek rendezésénél ezt az elvet be is tartották. A kialakult ellentétek arra engednek következtetni, hogy a vizitációnak, súlyosabb esetekben pedig, az egyházi bíróságoknak éppen ezért kellett ezzel a kérdéssel foglalkozniuk, mert a hívek nem fogadták el, hogy a templomi ülésrendben is ne juttassák kifejezésre a társadalomban betöltött helyüket, rangjukat. Sokszor a gyülekezetek előkelői között is ellenségeskedések dúltak a székek kapcsán. A közigazgatásilag vármegyei területen fekvő, de egyházkormányzati szempontból az udvarhelyi református egyházmegye esperesének felügyelete alá tartozó Mohán 1718-ban a vizitátorok „Tek[intetes] Pávai Úr[na]k, mint mohai Possessor[na]k és Andrási Sigmond[na]k, magok[na]k és Posteritások[na]k Férfi

Székhelyet mutattunk a mohai Templomba[n] a legelső seriesbe[n] dél felől az ablak felől, melyre az Urak széki mennek véggel illy formán, hogy ő k[egye]lmeke légyen, fele pedig szabad széke légyen mind addig, míg disponalunk fölöle.”¹² Voldorfon a vizitáció az Apáti testvérek ügyében határozott, akik apjuk halála után a megüresedett üléshegyek felett vitáztak: „Tek[intetes] Nemz[e]t[e]s Apati Uramék között a templombéli Székek felett való Controversia így dirimáltatott, hogy ő k[e]g[ye]lmeke hárman lévén Testvér Atyafiak, mind az Új Székben, mind az édes Annyok része szerint valóba[n] a külső rész Apáti Péterné Aszszonyomé, a középső Apáti Györgyné Aszszonyomé, az fal felől pedig Apáti Boldisárné Aszszonyomé, hogy pedig ezután is veszekedés ne származzék az ő k[e]g[ye]lmeke Feleségeik között, az Apáti Boldisárné Aszszonyom része excindáltatik, akár deszkával rekeszszék el, akár a Széket vágják el. Leányi just pedig a templombéli Székekben senki ne keresse, mert egynek annyit foglalni szükségtelenül meg nem engedtetik. A férfi Székekről pedig ez a Sz[ent] Visitatio dispositiója: hogy az édes Attyok részéről való Székben maradgyon Apáti Péter Úr Apáti Boldisár Urammal, az Jánosfalvi Uramékkal való Székbéli rész pedig maradgyon Apáti György Uram[na]k.”¹³ Hogy a templomi székeket gazdáik saját tulajdonuknak tekintették, jól bizonyítja a szenterzsébeti eset is, ahol a falu birtokosának, Gyulai Ferenc, udvarhelyszéki királybírának halála után a hozzátartozók az elhunyt székeit a templomból eltávolították, ami által fennakadást okoztak az ülésrendben: „Néhai boldog emlékezetű Úr, Gyulai Úr ő N[agysá]ga temettetése alkalmatosságával a férfi Székek közül vagy kettő kivágattván és amiatt szorosság lévén, mind az Úrasztalának, mind a Tisz[tele]t[e]s Predikátor Székinek elébb kellett mozdíttatni, és az Egyházbírájának ez okon injungáltatott, hogy azon két Széket helyekbe bétettesse, hogy pedig az Iffjúság ezután a férfi Székekben szorulást ne csinállyon, imponáltatik, hogy a modo imposterium minden Iffjú Legény a karba járjon, melyre az Egyházbírája tartozzék serio vigyázni, és ha kik az Iffiak közül ezt nem observálnák s a karba nem ülnének, toties quoties az Egyházbírája egy egy forintig megbüntethesse, mely büntetésbéli proventus fordíttassék Templom szükségére s építtetésére.”¹⁴ Az egyházlátogatásnak ezzel az 1721 januárjában hozott intézkedésével függ össze, hogy „Fejérvári János Uram[na]k nem lévén

bizonyos Székhelye, deputalt a Sz[ent] Visitatio egy három ülés Székhelyet ő keg[ye]lm[éne]k a Predikáló Szék ellenibe[n] való három Székek előtt, úgy, hogy egész hosszan Széket építtetvén az három ülésen kívül való rész szabadon maradjon; erről Egyházbírája Uram[na]k is vagyon parancsolattya, hogy ennek a Szék[ne]k építtetését, a többit megszoríttatván, procurállya.”¹⁵

A lelkipásztor és a tanító feleségének rendszerint az első sorokban volt ülőhelye. Azokban a gyülekezetekben, ahol ez a szokás nem alakult ki, ott a vizitátorok mutattak helyet ezeknek az asszonyoknak. Rugonfalván a „Predikátornénak nem lévén Székhelye, az Kádár Andrásné Aszszony Széki után való Szék végiben, belül a köfal felül”¹⁶ jelölik ki ülés helyét 1721 januárjában. Később „Minthogy a Bikafalvi Templomban az Predikátorné és Mesterné Székek[ne]k előltétettetése az Eccl[esi]a nagyobb részének megedgyezéséből lett, a Sz[ent] Visitatio is azt helyben hadgya, és két, három ember contentiojára nézve el nem bontya...”¹⁷

A nők helyzete sajátos volt. Amennyiben társadalmilag alacsonyabb vagy magasabb rangúhoz mentek férjhez, örököelve házastársuk rangját, előkelőbb ülés helyet követelhettek a templomban, vagy a hátsó sorok egyikébe szorulhattak. Úgy tűnik, hogy a templomi ülésrend nemcsak az illető személyek társadalmi rendjével volt szoros kapcsolatban, hanem megpróbálták azt kiterjeszteni a faluban birtokolt fundusra is. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek számos olyan adatot őriznek, amelyekből kitűnik, hogy egyes személyek öröklés vagy vásárlás útján megszerzett falubeli ház, telek után templomi széket is követeltek maguknak. Itt megemlíthetjük az 1718. évi vizitáció azon határozatát, amely szerint „a Sz[ent] Ersébethi lakosok ah[h]oz tarcsák magokat, imponaltatik, ha lakóhelyeket valakik változtatnák is, de a Templombéli ülés helye csak a Deliberatumban való rendelés szerint marad, mert a Templom Isten háza, és ott az örökség Istené, nem falubeli Ház vagy örökség után jár, azért bízta az Isten és az Eccl[esi]a a Székek iránt való dispositiot a Tiszt[e]l[e]t[es] Esperestekre, hogy az Eccl[esi]ákba[n] való jó rendelés mindenkor megmaradgyon és a Hal[l]gatók között való czivódás eltávoztatassék.”¹⁸ Szentlászlón az egyház előjáróinak szentenciája így hangzott: „...mert ha jószágot vérségre kettőt s hármat bír is valaki, de

hogy azok után a Templomban külön külön Széket bírjon, meg nem engedtetik.”¹⁹

Máshelyen a templomi üléseket nemcsak a társadalmi rang alapján osztották fel, hanem a híveket a falu tízesei és a parochiális épületek, a templom, az iskola, valamint a temető körüli kerítések építésében és javításában vállalt áldozat szerint különítették el. 1721-ben „Látván a Sz[ent] Visitatio, hogy a Bágyi Eccl[esi]ában a Templombéli Székek iránt való Controversia[t], melly sok időktől fogva fennforgott, emiatt nem igazíttathatott el ezideig, hogy kiki amennyi kertet csinál a Parochia és Schola ház körül[i] jószág után annyi Széket akar bírni a Templomban is; szoros és kicsiny lévén penig a Templom, annyi Szék ki nem telik, amennyi darabokba a kerteket osztották, innen vagyon, hogy némely[ekne]k nincsen egy ülés helye is a Templomban. Tettzett azért a Sz[ent] Visitationak, hogy a Sz[ent] Egyházbírája és az hét Hútesek a Templombéli Székeket újjabban és szorosabban egy rendben és egy folyásban csináltassák, mivel az sok dirib darab Szék több helyet foglal el, és tízedekre oszszák az ülés helyeket, úgy a kerteket is, és úgy osztassék, de hogy akárki is akármely benn lévő pusztá jószág után Széket praetendálljon a Templomban, meg nem engedtetik, mert ott a Szék nem külső jószág után jár, és senkinek ott nincsen tulajdon öröksége, hanem minthogy Isten háza, Istené ott a jus[s] és az örökség is, azért rendeltettek I[ste]ntől az ő Felsége Szolgái és a Tiszt[e]l[e]t[e]s Esperestek a Székek iránt való dispositura is, hogy azok mutassanak helyet az Hal[l]gatóknak, mint szokott lenni a külső Hatalmasságok[na]k házokban is.”²⁰ Bikafalván a vizitáció néhány ember kérésére sem az ülésrendet, „sem a kerteknek rendit meg nem változtattya, hanem akik eddig hol csinálták, ezután is azok csinállyák, ha kik penig ezen Sz[ent] Visitatio Deliberatumanak engedni nem akarnának, azok a Sz[ent] Generalis Synodusra evocaltatnak.”²¹ A voldorfi Szóts János-nának 1721-ben a vizitáció Végh Sámuelné székét jelölte ki, de úgy, hogy „a Szepesi ház helyit pénze után bírván, azután járandó kerteket is mindenütt építse s procurallya, és az Eccl[esi]ához Predicator bére iránt is az ... proportio szerént contribuálljon.”²²

A templomi ülés helyek kérdése az anya- és a leányegyházközségek közötti kapcsolatot is meghatározták. A csekefalvi filiális gyülekezet

hívei a keresztúri mátere klézsia templomában csak azután kaptak székeket, miután 1721. január elején a vizitáció előtt „kézbeadással” évente egy-egy szekér fát, vesszőt vagy szalmát ígértek a parochiális épületek csinálásához és javításához.²³ A jogosnak vélt templomi ülőhelynek vizitáció általi elvétele miatt érzett sérelemből vallásváltoztatásra is sor került Nagysolymoson, ahol Philep István „egész Ház népestől egy Templobéli Szék miatt, mellyet Feleségétől elvettenek, apostatalván s Unitariusok közé által” ment.²⁴

Az egyház által kiosztott, pontosan személyhez kötött helyeket időnként újra kellett osztani. Egyes családok megnövekedtek, mások elköltöztek a faluból vagy kihaltak, az utódok pedig, egymással veszekedtek a megüresedett székek felett. A sóvidéki falvakban íratlan törvény volt, hogy a lakodalom utáni első vasárnapon az új asszonyt az anyósa, az új embert az apósa kísérte a templomba és maga mellé ültette, mintegy ezzel fejezve ki a gyülekezet előtt, hogy a családba fogadták.²⁵ Az ülőhelyek szűke miatt ez természetesen nézeteltérésekhez, vitákhoz vezethetett. A fiatal házas szabadon dönthetett az új helyen maradásról, de ha akart, vissza is ültetett a régi helyére. Sokkal gyakoribb volt, amikor az elhunytak székeit rendelte a vizitáció az örökösöknek. Rugonfalván a Csáni György két széke „post mortem” adatott Csészár Jánosnak és Bedő Mártonnak, „úgy, hogy azután járandó kerteket ezután ők csinállyák.”²⁶ Szentlászlón Gál Ferencnének az egyházfiak és az eklézsia mutatott ülőhelyet, „azok közül, amellyek[ne]k bírójí elholtak.”²⁷ Végül pedig, míg a bányai templomban az ülőhelyek a vizitáció által újabban „rendben vétetnek, juxta Deliberatum”, addig „T[ekintetes] Nemzetes” Bacsoni Mihály úr a „maga jóakarattýából” a Hodgyai Péter telke után járó széket Doka Istvánnak, a néhai Pál Mihály székét pedig Kicsiny Jánosnak engedte át.²⁸

Az udvarhelyi református egyházmegye későbbi vizitációs jegyzőkönyveiben az ülésrendre utaló bejegyzések megfigyatzkoznak, ami nem jelenti azt, hogy a templomi székek birtoklása körül teljesen megszűntek volna a civódások. A megritkult adatok jelzésértékűek lehetnek arra vonatkozóan, hogy a gyülekezetek tagjai többé-kevésbé elfogadták az egyházi eljárók ítéleteit, rendeleteit. Az előbbi állítás bizonyítására az 1743-as küküllői generális zsinat határozatát említhetjük, amely 50 pén-

zig való büntetést helyezett kilátásba a templomi székek fölötti vitázóknak. Egy negyedszázad múltán a Gubernium parancsára a Főkonzisztórium újabb rendelet útján sietett orvosolni a református eklézsiákban még mindig gyakorlatban lévő botránkoztató versengéseket: „Ne légyenek a templomban senkinek külön helyei, üljön kiki ahová lehet, mert akárhol üljön, Isten házában leszen, melyben Istené a dicsőség ... nagy eszköz leszen pedig erre, ha az úri rendek is közre hagyják a magok székeket és üléseket s ottan-ottan változtatván, az elsőségen nem kapdosásra másokat is oktatják.”²⁹ Az erdélyi református egyház kormányzatában fontos szerepet játszó Főkonzisztóriumnak eme példaadó rendeletét követően a zsinatok még számtalan alkalommal kényszerültek a templomi ülésrendről határozni. 1771-ben a boroskrakkói zsinat utasítja a főnemeseket, hogy a templomi ülésrendek és az úri szent vacsorához való járulások terén ne éljenek vissza, hanem „a főrendek is az istentisztelet helyén, az Úr színe előtt alázatosan járjanak.”³⁰ A XVIII. század utolsó két évtizedében, mint legfelsőbb egyházi törvényszéknek, a generális zsinatoknak munkálatain még számos alkalommal napirenden volt a templomi üléshelyek kérdése, azonban egyetlen alkalommal sem tárgyaltak az udvarhelyi egyházmegye gyülekezeteit érintő pereket.³¹ Ez is arra enged következtetni, hogy Udvarhely vidékén a XVIII. század végéhez közeledve az eklézsiákat megbotránkoztató harcok és vetélkedések elcsendesedtek. Siklódon és Felsősfalván 1780-ban (ez utóbbi gyülekezetben Csejdi Tamás Miklós papsága idején) megszűnt a templomi székek árusítása, „mert Isten előtt nincsen személyválogatás.”³² A Gubernium 1785-ben II. József felszólítására még egyszer beavatkozott az üléshelyek körüli vitákba, világi büntetéssel fenyegetve meg az ellenkező híveket.

A templomi üléshelyek, székek ügyében teljes megoldás, megnyugvás tulajdonképpen még hosszú ideig nem következett be. E téren a harcok megcsendesedését a fokozódó liberális eszmékben fogant világi törvények előtti egyenlőség eredményezte, amely viszont együtt járt az egyháztól és a templomba-járástól való fokozatos eltávolodással is. A hagyományokhoz inkább ragaszkodó, konzervatív, falusi közösségekben, eklézsiákban még ma is él, ha nem is mindig tudatosan, az idők során kialakult ülésrend, a családi székekbe ülés szokásának formájában.

JEGYZETEK

- ¹ Imreh István: *Székelyek a múltó időben*. Bp., 1987. 210–211.
- ² *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. VI. 413.
- ³ Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyéek*. Kolozsvár, 1947. 84. (A továbbiakban: Juhász, 1947.)
- ⁴ Szöcsné Gazda Enikő: *Erkölc és közösség. Orbai széki erkölcsirányítás a XVII–XIX. században*. Csíkszereda, 2001. 111.
- ⁵ Madar Ilona: *A Sóvidék vallásosságáról*. Marosvásárhely, 1998. 39. (A továbbiakban: Madar, 1998.)
- ⁶ Juhász, 1947. 100.
- ⁷ Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára (a továbbiakban UREL). Egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyv. I. 52.
- ⁸ Uo. 185.
- ⁹ UREL Egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyv. II. 210.
- ¹⁰ Uo. 228.
- ¹¹ Madar, 1998. 139.
- ¹² UREL Egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyv. II. 189.
- ¹³ Uo. 224.
- ¹⁴ Uo. 218.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Uo. 216.
- ¹⁷ Uo. 231.
- ¹⁸ Uo. 218.
- ¹⁹ Uo. 227.
- ²⁰ Uo. 228.
- ²¹ Uo. 231.
- ²² Uo. 224.
- ²³ Uo. 217.
- ²⁴ Uo. 219.
- ²⁵ Madar, 1998. 39–40.
- ²⁶ UREL Egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyv. II. 216.
- ²⁷ Uo. 227.
- ²⁸ Uo. 228.
- ²⁹ Juhász, 1947. 101.
- ³⁰ *Erdélyi református zsinatok iratai. Erdélyi református egyháztörténeti adatok (1771–1789)*. III. Kolozsvár, 2001. 8.
- ³¹ Lásd bővebben a már említett *Erdélyi református zsinatok iratai* című egyháztörténeti forráskiadvány III. (1771–1789) és IV. (1790–1800) kötetét.
- ³² Madar, 1998. 40.

TÓTH LEVENTE

Reformkori adatok Udvarhelyszék református népoktatásáról

A XIX. század elején, a reformáció három évszázados ünnepén tartott beszédében Szilágyi Ferenc, kolozsvári református kollégiumi tanár a következőképpen szólt az iskolákról: „*Oskoláitokat ... nézzétek az emberiség seminariuminak, melyekből való által plántálással, és csak az által, templomotok, curiátok, parochiátok egyaránt gyümölcsözők, különben kietlenek és terméketlenek lesznek. A világ alkotmányának élesztői és ékesítői a nap, hold és a csillagok, e földi országoké az oskolák, azon különbséggel, hogy azokban a teremő maga állandó fényt öntött, az oskolákban nektek kell öntenetek, ha akarjátok, hogy hazátok és házatok által fényesedjenek.*”¹ Szilágyi szavai arra próbálják felhívni a figyelmet, hogy a XIX. század elejének társadalomfejlődésében alapvető fontosságú az oktatás kérdése. Tulajdonképpen arra világít rá, hogy az egyház által vezetett, az egyház irányítása alatt működő intézményes oktatás szervezői felelősségteljes munkát vállalnak és végeznek. Valójában a minden szintű oktatás kérdése ebben a korban – egészen a XIX. század második harmadáig –, szinte kizárólagosan egyházi ügy. A legnagyobb és leghíresebb kollégiumok és gimnáziumok mind egyházi igazgatással és felügyelettel működnek. A vidéki, falusi oktatás szervezői, az iskolafenntartók szintén az egyházak.

Az évszázadok során kifejlődött és fokozatosan bővülő rendszert először a felvilágosult abszolutizmus szellemében fogant intézkedések érintik.² A meghirdetett általános reformelképzelések az egyház számára is kötelezővé teszik az oktatási rendszer, az oktatási elvek és módszerek felülvizsgálatát és annak olyanformán való átalakítását, hogy megfeleljen a kor igényeinek. Az erdélyi református egyház, mint önálló iskolaszervező és fenntartó intézmény, mindvégig saját tanítási rendszerének önállóságát hangoztatja. A megváltozott viszonyok közepette először az 1780-as években kerül sor intézkedésekre az új igényeknek és elképzeléseknek megfelelő, korszerűbb iskolarendszer megszervezésének, fel-

ügyeletének megvalósítása érdekében. Ekkor jelentkezik hangsúlyosabban a falusi oktatás kérdése. Az erre vonatkozó elképzelések és reformintézkedések kidolgozója az udvarhelyi gimnázium tanára, Backamadarasi Kiss Gergely. A Főkonzisztórium őt bízta meg 1786-ban a falusi iskolák felügyeletével. A Backamadarasi hathatós közreműködésével megalkotott főkonzisztóriumai rendelkezés-csomag részletesen tárgyalta a kurátorok, iskola-felügyelők, iskolamesterek és lelkészek feladatait a falusi oktatással, annak felügyeletével kapcsolatosan. A tervezet összeállítói igyekeztek minden területen bevezetni a szükséges változtatásokat, a próbálkozás azonban mégsem volt sikeres.³ Egyrészt Backamadarasi korai, 1787-ben történt halála miatt nem volt lehetőség, hogy meggyökerezhessen, másrészt pedig a reformpróbálkozást túlságosan szorosan összekapcsolták II. József reformrendeleteivel, majd az uralkodó halálát követően ennek alkalmazásáról is lemondtak.⁴

Az ezt követő majdnem fél évszázadra vonatkozóan nincsen tudomásunk arról, hogy a falusi oktatás kérdése fontos napirendi pontja lett volna valamely felső egyházi fórum tanácskozásának. A Főkonzisztórium csak a XIX. század első felében veszi elő a falusi iskolák kérdését. 1828-ban a korábbi – Backamadarasi-féle – elképzelések felhasználásával iskolai felügyeletet szerveztek, minden falusi iskolára kiterjedően. Ennek érdekében létrehozták a *centrális deputáció*-t (központi bizottság) Kolozsvár központtal, amelynek feladata a falusi oktatás felügyeletének megszervezése és a folyamatos ellenőrzés lebonyolítása volt. Munkáját öt területi bizottság (filiális deputációk: Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Székelyudvarhely, Zilah) segítette. Tagjai világi és egyházi személyek voltak. A területi bizottságok feladata volt minden egyházmegye eszterésétől az évi iskolai jelentéseket begyűjteni, és azt a központi bizottságnak elküldeni.⁵ A Székelyudvarhely központú filiális deputáció hatáskörébe a Sepsí, Kézdi, Orbai, erdővidéki és udvarhelyi egyházmegyék iskoláinak ellenőrzése tartozott. A területi bizottságok minden évben összefoglaló jelentéseket küldtek a központi bizottsághoz vidékük iskolai állapotairól, statisztikai táblázat formájában. Innen az adatok a Főkonzisztóriumhoz kerültek, amely így évente világos képet kap(hat)ott az erdélyi iskolai állapotokról, összesítő statisztikai adatok formájában. Az udvarhelyi bizottság munkájáról fennmaradt iratok rávilágítanak a

korabeli falusi oktatás körülményeire. A *filiális deputáció* tagjai 1830-ban jelentéseket, észrevételeket, javaslatokat küldenek beadvány formájában, amelyekben arra próbálnak választ keresni, hogy milyen okokra vezethető vissza a falusi oktatás hatékonyságának alacsony szintje és, hogy ezért kit, kiket terhel felelősség.

A beérkezett észrevételek és javaslatok az 1830. január 31-én tartott filiális deputáció gyűlésében kerültek tárgyalásra. A gyűlés a Főkonzisztórium 1829. április 27-én kelt levelében foglaltak tudomásul vételével kezdődött (egy 200 forintos könyvpályázat olyan munka megírására, amely a falusi iskolák állapotának javítására konkrét megoldásokat javasol, iskolai felvigyázat és gyerekek iskolába kötelezése). Ezután került sor az iskolák állapotának javításával kapcsolatos beadványok ismertetésére. A kérdéssel kapcsolatos írások Beke János agyagfalvi paptól, Pálffy Dénes udvarhelyi esperestől, valamint Jantsó Áron kézdi református esperestől származtak. Az agyagfalvi lelkész beadványában részletesen írja le a fennálló állapotokat, majd megfogalmazza észrevételeit: javítani kell a szülők hozzáállásán, a tanítók felkészültségén és a tananyagon. A másik két írás is többnyire hasonló okokban látja a falusi oktatás gyengeségét: a szülők szegénysége, az iskola felszerelése, a tankönyvek hiánya, az iskolához hiánya, a tanító személye. A jobbításra szánt javaslatokat a filiális deputáció elfogadta, és véleményezés céljából felküldte a centrális deputációhoz.

Az udvarhelyi filiális deputáció iratai között találhatóak azok a statisztikai kimutatások, amelyeket a bizottság évente készített az egyházmegyei iskolákról, az iskolák látogatottságáról. Az egyházmegye levéltárában 1830, 1832⁶, 1839, 1841, 1842, 1844 és 1845. évről maradt fenn ilyen statisztikai kimutatás (lásd mellékletek). A továbbiakban a mellékletben közölt hat táblázat adatait felhasználva próbálunk pontosabb képet adni az udvarhelyszéki református falusi oktatás állapotáról, az 1830–1845 közötti időszakra vonatkozóan. Habár nem maradtak fenn táblázatok az említett időszak mindenik évéről, mégis úgy gondoljuk, hogy a meglévő adatok szemléletesen mutatják a református falusi oktatás körülményeit, állapotát a reformkori Udvarhelyszékre vonatkozóan. A táblázatok értelmezése, magyarázása, a változások követése a népoktatás

fejlődéséről, hatékonyságának emelkedéséről szolgálatat értékelhető adatokat.

Az 1830. évi táblázat (1. melléklet) – a többitől eltérően – tartalmazza a tanított tantárgyakat is: olvasás, vallás, szent história, haza ismerete, hazai história, természeti-, erkölcsi tudomány, aritmetika, írás stb. Ez a kimutatás 55 települést említ, amelyből 43-ban tanító (egynek nincs osztályterme), 5-ben lévita és 7-ben a pap tanít (egynek nincs osztályterme). 1839-ben (2. melléklet) már 57 település szerepel, amelyből 52-ben a tanító (háromnak nincs osztályterme), 5-ben a pap tanít (háromnak nincs osztályterme). 1841-ben (3. melléklet) a következő helyzetet találjuk: 57 település, amelyből 52-ben tanító (négynek nincs osztályterme), 4-ben a pap tanít (háromnak nincs osztályterme). A további évekre vonatkozóan szinte ugyanazokkal az adatokkal találkozunk. 1842-ben (4. melléklet) 57 település van említve, amelyből 52-ben tanító (hatnak nincs osztályterme), 5-ben a pap tanít (háromnak nincs osztályterme). 1844-ben (5. melléklet) ugyanez a helyzet tapasztalható, azzal a különbséggel, hogy a tanító papok közül négynek nincs osztályterme. Végül 1845-ben (6. melléklet) szintén 57 település van felsorolva, amelyből 52-ben tanító tanít (ötnek nincs osztályterme), 5-ben nem folyik semmiféle oktatás és nincs is osztályterem. Az alábbi táblázatban (1. sz. táblázat) ezek az adatok szerepelnek összesítve. A tanítókkal kapcsolatos adatokat kiegészítettük az iskolaépületekre vonatkozó adatokkal és feltüntettük azon települések számát, ahol nem járnak iskolába.

1. sz. táblázat

A falusi iskolarendszer alakulása 1830–1845 között az udvarhelyi református egyházmegyében

Év	Települések száma	Tanító (%)	Iskolaépület			Nem járnak iskolába (%)
			Közből	Fából	Nincs	
1830	55	48 (87,27)	n. a.	n. a.	2	5 (9,09)
1839	57	52 (91,22)	5	46	6	5 (8,57)
1841	57	52 (91,22)	4	45	8	6 (10,52)

Év	Települések száma	Tanító (%)	Iskolaépület			Nem járnak iskolába (%)
			Kőből	Fából	Nincs	
1842	57	52 (91,22)	4	44	9	12 (21,05)
1844	57	52 (91,22)	3	44	10	5 (8,57)
1845	57	52 (91,22)	3	44	10	7 (12,28)

A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a XIX. század '30-as '40-es éveiben a tanítóval rendelkező települések száma, ha nem is mutat folyamatos növekedést, egy elég magas szinten állapodik meg. Amint látjuk 90% körül mozog azon települések száma, amelyekben tanító (vagy lévita) tevékenykedik. Ez azonban nem adhat túlzott optimizmusra okot, hiszen az adatok arról árulkodnak, hogy a falvak több mint 10-12%-ában valamiért állandóan szünetel a tanítás. Ennek különböző okai vannak: nincs megfelelő iskolahelyiség (leggyakoribb), nincs tanító, a gyerekek nem járnak iskolába stb. 1842-ben például, amikor kiugróan magas arányú a tanítás szünetelése, akkor több helyen is a himlőjárvány kitörése miatt nem adják iskolába gyerekeiket a szülők. Az első táblázat adatai tehát arra világítanak rá, hogy a tanítók megléte a falvakban még nem jelenti azt is, hogy ott oktatás folyik⁷, illetve, hogy nem minden tanítónak adatik meg az a szerencse, hogy külön iskolaépületben, osztályteremben tanítson. Kijelenthetjük tehát, hogy az oktatás nem csak a tanító meglététől függ, más körülmények is szükségeltetnek. Elsősorban – és itt látszik a legnagyobb lemaradás – megfelelő iskolaépületre⁸, vagy legalább osztályteremre lenne szükség. Hiába fenyegetőzik a vizitáció évente az eklézsia megbüntetésével, hiába kényszerítik különböző módon az egyházközségeket iskola, vagy osztályterem kialakítására és felszerelésére, a tényleges megvalósulásig sokszor évekig, néha évtizedekig várni kellett. A táblázat alapján nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, de annyit mindenképp leszögezhetünk, hogy az oktatás hatékonysága messze elmaradt a kívánatostól, az ideálistól (ezen még az sem változtat semmit, hogy legtöbb helyen a tanítók munkáját vagy *jó*, vagy *dicséretes* jelzővel illetik). Sok helyen még mindig esetlegesen működik az iskola, néha tanító, néha gyerek nincs. Ilyenkor leáll a tanítási

folyamat, amelyet majd évek múlva, ismét nehézségekkel lehet újjászervezni. A legjobb esetben is legalább két-három évre „bezáródó” iskolákat néhol egy-egy generáció írni-olvasni tudása bánta.

2. sz. táblázat

*Az iskolátogatás alakulása 1830–1845 között
az udvarhelyi református egyházmegyében*

Év	Tankötelesek száma	Iskolába járók száma	%
1830	n. a.	1559	-
1839	2320	1506	64,91
1841	1932	1467	75,93
1842	1971	1456	73,87
1844	2075	1836	88,48
1845	1968	1685	85,61

A 2. sz. táblázat 15 év iskolaköteles és iskolába járó 6–12 év közötti gyerekek létszámának alakulását mutatja. A beiskolázottság aránya évről-évre magasabb. Ezt csak az 1842-es himlőjárvány miatti kiesés töri meg. A változások érzékeltetése céljából egyetlen adatot tudunk említeni, az 1788-ban készült, a Főkonzisztóriumnak felküldött egyházmegyei összeírásban szereplőt. Eszerint bő ötven évvel korábban 1012 iskolába járó gyerek volt az egyházmegyében.⁹ Habár ezt az adatot sem tekinthetjük pontosnak, mégis durván 50% körüli emelkedést látunk az iskolátogatást illetően egy fél évszázad alatt. Ha csupán a számadatokat vesszük figyelembe, ez egyértelműen a fejlődés jeleként értelmezhető. Talán az említett adat mutatja a legjobban, hogy a Főkonzisztórium évenkénti rendeletei, utasításai nem maradtak teljesen visszhangtalanul, a nemegyszer büntetéssel is való fenyegetőzés megtette hatását.¹⁰ Ugyanakkor alátámasztja, hogy az az intézkedéssorozat, amelyet a '20-as évek végétől kezdve dolgoztak ki, eredményt hozott. Ebben a központi bizottság és az öt vidéki bizottságának munkáját kell látnunk, amelyek célja a falusi iskolák hatékony felügyeletének megoldása volt. Az évenként

vizsgált falusi iskolák és az azokról beküldött statisztikai táblázatok végeredményben pozitív irányba való elmozdulást mutatnak: nő az iskolába járó gyerekek száma, egyre több faluban van tanító. Nem tudjuk a számszerű adatokból megállapítani, hogy a tanítás minősége, hatékonysága hogyan alakult ebben az időszakban. Okunk van sejtteni, hogy ezen a téren is volt fejlődés, hiszen ebben az időben már igyekeznek különválasztani a papi és a tanítói pályára készülő fiatalok oktatását, mintegy a tanítóképzés első jeleként. Ezenkívül, szintén az oktatás hatékonyságának növekedését jelenthette az a kezdeményezés is, amely a falusi iskolák tankönyvellátásának javítását, segédeszközökkel való felszerelését tűzte ki célul.¹¹

Összegzőként elmondható, hogy a vidéki bizottság munkájának eredményességét, tulajdonképpen a felügyeleti rendszer hatékonyságát látjuk az egyre nagyobb beiskolázási számok mögött. A statisztikai kimutatások erről győznek meg minket, de ugyanakkor arra is felhívják a figyelmünket, hogy mennyire óvatosan kell bánnunk az efféle adatokkal. Az a tény, hogy egy településen iskolát vagy netalán tanítót említenek, még nem jelenti törvényszerűen, hogy ott tanítás is folyik. Ennek ellenére a fejlődés ténye világosan tetten érhető, legyen az többszöri megszorító és kényszerítő intézkedések eredménye is akár. A református egyház iskolafenntartóként megpróbált lépést tartani a modernizációval, igyekezett a hatékonyság növelésére. Próbálkozásai, elképzelései azonban nem mindig tudtak megfelelő mértékben érvényre jutni. Ebben viszont már más, külső tényezők is közrejátszottak, többnyire a vidéki, székelyföldi falusi társadalom gazdasági állapota.

JEGYZETEK

- ¹ Szilágyi Ferencz: *A reformátzió harmadik századjának innepén tartott beszéd...* Kolozsvár, 1818.
- ² A Ratio Educationis-ról és a Norma Regia-ról van szó, ezek a felsőbb fokú oktatást érintették. A falusi oktatás szervezésével kapcsolatosan az 1784-ben megjelent népiskolai rendtartás foglalkozott.
- ³ Erről bővebben lásd Tóth Levente: *Református népiskolai reformok nyomai Udvarhelyszéken (1780–1848)*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. IV. Csíkszereda – Székelyudvarhely, 2004. 91–92. (A továbbiakban: Tóth, 2004.)

- ⁴ Backamadarasi életútjára és működésére vonatkozóan legújabbán lásd: Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár, 2005.
- ⁵ Az iskolai jelentéseket egy 1832-ben kiadott minta szerint kellett összeállítani. Ebben fel kellett tüntetni sorban a következőket: a helység neve, a pap neve, fiú- vagy leányiskola, tanító neve, jövedelme, iskolaköteles gyerekek száma, iskolába járó gyerekek száma, (külön a fiúk és a lányok), ill. megjegyzések. Lásd Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára. Régi ügyiratok. 52/3.
- ⁶ Az 1832-es statisztika nem tartalmazza a tanköteles gyerekek számát, így az összesítő statisztikákban sem szerepeltetjük ezt az évet.
- ⁷ Lásd pl. az 1842. vagy 1845. évi adatokat, amelyek szerint a falvak 92%-ában található tanító, de ennek ellenére 21, illetve 12%-ukban nem folyik semmi-féle nevelő munka.
- ⁸ Ezzel kapcsolatosan sokatmondóak a táblázat adatai, hiszen mindvégig elég magas a tanteremmel nem rendelkező falvak száma. A megélvők többsége is faépület és csak elvétve akad egy-egy kőből készült iskola.
- ⁹ A Főkonisztórium Levéltára a Kolozsvári Református Gyűjtőlevéltárban. 1788/135. Az összesítő adatból hiányzik Kányád, Moha, Szentersébet, Homoródszentmárton, Homoródszentpál, Sárpaták, Csekefalva, Héjjasfalva, Sándorfalva, Újszékely és Dobófalva települések iskolába járó gyerekeinek száma. Az első kettőt leszámítva többnyire olyan falvak, ahol nincs, vagy csak ritkán található tanító, leginkább a kevés fizetés vagy a kevés gyerekszám miatt.
- ¹⁰ Az évek során a tanítás hatékonyságának javítására hozott főkonisztóriummi illetve püspöki intézkedések sorát lásd Tóth, 2004. 96–97.
- ¹¹ A „Garasos Intézet” működéséről van szó, mely önkéntes adományokból próbált pénzalapokat gyűjteni tanfelszerelések előteremtésére.

*1. Falusi iskolák összeírása 1830-ból.
Udvarhelyi református Egyházmegye Levéltára (a továbbiakban UREL) Régi ügyiratok. 123/11.*

Sz.	Ekléziák nevei	Tanítók nevei	Tanulók száma		Tanulás tárgyai	Examen ideje	Oskola calculusa	Reflexiók
			Fü	Össz.				
1.	Agyagfalva	Zsigmond Ferentz	33	15	48	febr. 7.	1 ^o classis	
2.	Bögöz	László István	32	12	44	febr. 6.	2 ^{ab} classis	
3.	Bikafalva	Némethi József	16	9	25	febr. 6.	1 ^o classis	Az olvasásban s erkölcsi regulákban emíns
4.	Hodgya	Lázár János	10	4	14	jan. 27	2 ^{ab} classis	Az iskola mester öreg, classis nincs
5.	Farcád	Fenyédi János	15	5	20	jan. 22	2 ^{ab} classis	Az iskola mester megintett.
6.	Stükő	Árus János	8	3	11	jan. 21.	1 ^o classis	
7.	Kecset	Kalmán Mózes	11	4	15	jan. 21.	1 ^o classis	
8.	Felsőőfalva	Horváth József	57	33	90	jan. 19.	2 ^{ab} classis	
9.	Alsósőfalva	Bakó Dániel	31	22	53	jan. 18.	Eminens	
10.	Parajd	Miklós Dániel	32	14	46	jan. 19.	2 ^{ab} classis	Az iskola mester öreg.
11.	Siklód	Demeter József	21	5	26	jan. 17.	Eminens	
12.	Szolokma	Móritz László	17	11	28	jan. 16.	1 ^o classis	
13.	Küsmöd	Gellérd Mózes	18	13	31	jan. 16.	1 ^o classis	
14.	Eiéd	Kováts János	65	34	99	jan. 15.	Eminens	Az iskola mester tanításibeli szorgalmatosságának jutalmul assigált eszen-donkent 8 nitot az ecclia.

Sz.	Ekleziák nevei	Tanítók nevei	Tanulók száma		Tanulási tárgyai	Examen ideje	Oskola calculussa	Reflexiók
			Fü	Leány / Össz.				
15.	Köröspatak	Kuti János	25	15 40	Detto	jan. 14.	1 ^o classis	Az iskola mester nagyon beteges.
16.	Bözöd	Császár Mózes	20	6 26	Detto	jan. 15.	1 ^o classis	
17.	Nagysolymos	Székel János	18	14 32	Detto	jan. 12.	1 ^o classis	
18.	Kissolymos	Fazakas István	10	7 17	Detto	jan. 13.	1 ^o classis	
19.	Szenterzsébet	Simen József	52	16 68	Detto	jan. 11.	1 ^o classis	
20.	Újszékel	Nagy Ábrahám	29	13 42	Detto	jan. 9.	1 ^o classis	
21.	Fiafalva	Török János	9	5 14				Az iskola mester beteg lévén examen nem tartott.
22.	Székelkeresztúr	Kádár András	57	35 92	Detto	jan. 7.	Eminens	Az iskola ház rossz lévén, meghagyatott újításai.
23.	Csekefalva	Magyar József	20	17 37	Detto	jan. 8.	1 ^o classis	
24.	Rugonfalva	Berkó László	16	14 30	Mindenből Exament adtak	jan. 6.	1 ^o classis	
25.	Betfalva	Batzoni György	8	6 14	Detto	jan. 6.	1 ^o classis	
26.	Kisgalambfalva	László Miklós	31	9 40	Detto	jan. 5.	1 ^o classis	
27.	Nagygalambfalva	Barabás Pál	22	5 27	Detto	jan. 5.	1 ^o classis	
28.	Mátisfalva	A tiszteletes pap	8	3 11	Detto	febr. 7.	1 ^o classis	
29.	Muzsna	Gábor Elek	20	7 27	Detto	jan. 27.	1 ^o classis	
30.	Felsőboldogfalva	Koltza Lajos	20	10 30	Detto	febr. 1.	1 ^o classis	
31.	Patakfalva	Györke István	20	16 36	Detto	febr. 2.	1 ^o classis	
32.	Telekfalva	Sándor Balázs	17	8 25	Detto	febr. 2.	2 ^o classis	Az iskola mester igen öreg.
33.	Homoródszentmárton	Verecs Dániel	12	6 18	Detto	febr. 3.	Eminens	
34.	Homoródszentpál	A tiszteletes pap						Gyermekek nem lévén iskola nem tartott.
35.	Dálya	Szabó József	24	6 30	Detto	febr. 4.	1 ^o classis	
36.	Sándorfalva	A tiszteletes pap	14	5 19				A t. pap honn nem lévén examen nem tartott.
37.	Bágy	Nagy Pál	15	9 24	Detto	febr. 3.	1 ^o classis	
38.	Szentlászló	Nagy Ferencz	6	7 13	Detto	febr. 6.	1 ^o classis	

Sz.	Ekleziák nevei	Tanítók nevei	Tanulók száma		Tanulási tárgyai	Examen ideje	Oskola calculussa	Reflexiók
			Füü	Leány Ösz.				
39.	Kányád	Kis János	31	10 41	Detto	febr. 6.	1 ^o classis	
40.	Ége	Szabó Lajos	22	11 33	Detto	febr. 5.	Eminens	
41.	Alsódobófalva	A tiszteletes pap						Gyermekek nem lévén, iskola nem tartott.
42.	Alsósímnfalva	A tiszteletes pap						Gyermekek nem lévén, iskola nem tartott.
Filiák								
1.	Árvátfalva	Dobos Mihály lévita	16	14 30	Detto	febr. 1.	1 ^o classis	
2.	Ocfalva	Kováts György lévita	8	6 14	Detto	febr. 7.	Eminens	
3.	Magyaros	Bardotzi Simon lévita						Lévita nem lévén jelen, examen nem tartott.
4.	Alsóboldogfalva							A lévita azzal menti magát, hogy a szülők nem adták fel.
A Felső-Fehér vármegyében lévő ekleziák								
1.	Petek	Nagy Sándor	34	6 40	Mindent tanultak	jan. 23.	Eminens	
2.	Alsórákos	Ferentz István	27	23 50	Detto	jan. 24.	1 ^o classis	
3.	Hévíz	Imreh Pál	21	4 25	Detto	jan. 21.	2 ^o classis	Az iskola mester igen öreg.
4.	Voldorf	Bójtse Péter	1	– 1	Olvasni tanul	jan. 25.		6 oláh gyermek magyarul tanul
5.	Moha	Olosz József	25	6 31	Detto	jan. 26.	1 ^o classis	
6.	Héjjasfalva	A tiszteletes pap						Iskola ház vagy classis nem lévén a t. pap nem tanított, kötelezték az ekleziára, hogy classist építsen.
7.	Fehéregyháza	A tiszteletes pap						
	Filia Sárpatok	Simon Ferentz lévita						
8.	Szedertes	Kállai Mihály	26	– 26		febr. 8.	1 ^o classis	
		A székelyek summája	926	460 1386				
		Egész	1060	499 1559				

2. A székegyudvarhelyi református egyházi kerületbe tebelezett fűi és leány iskolák állásának kimutatása az 1839. évről. UREL Régi ügyiratok. 123/23.

Sz.	Eklézsia neve	Népeség	Iskolába						Tanító	Jöve- delme		Megjézés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjézés
			Járható			Jár				Rf.	Kr.				
			F	L	Ö	F	L	Ö							
1.	Székeltyudvarhely	1 619	32	34	66	24	23	47	Demeter János	37	36	Jó tanító	Fából, jó állapotban	Nincs	48 kr/tanuló
2.	Agyagfalva	713	50	27	77	34	17	51	Nagy Lajos			kitünő	Detto	Nincs	1 szekér fa
3.	Magyaros filia	174	11	2	13	11		11	Batzoni György	2	12	Jól tanít	Detto	Nincs	12 kr/tanuló
4.	Bögöz	630	24	26	50	14	11	25	László István	5		Közepes	Detto	Nincs	Detto
5.	Ocfalva	185	18	6	24	18	2	20	Gábrí Ferentz	4		Jó tanító	Fából, gyenge	Nincs	Detto
6.	Bikafalva	292	24	15	39	24	15	39	Csomor Sándor	7	48	Jó tanító	Detto	Nincs	Detto
7.	Hodgya	395	22	4	26	22	4	26	Molnár Dániel	5	12	Jó tanító	Fából, jó	Nincs	Detto
8.	Sükő	193	10	6	16	10	4	14	Jakab János	2	48	Közepes	Detto	Nincs	Detto
9.	Farcád	468	29	5	34	29	5	34	Fenyédi János	6	48	Legjobb	Detto	Nincs	Detto
10.	Kecset	686	30	21	51	18	8	26	Kálmán Mózes	5	12	Közepes	Detto	Nincs	Detto
11.	Felsősfalva	1 262	67	39	106	36	20	56	Demeter József	11	12	Közepes	Detto	Nincs	Detto
12.	Alsósfalva	1 180	64	40	104	32	28	60	Bakó Dániel	12		Dicséretes	Detto	Nincs	Detto
13.	Parajd	760	25	18	43	21	8	29	Pál Mózes	5	48	Közepes	Fából, gyenge	Nincs	Detto
14.	Siklód	972	65	31	96	43	6	52	Demeter József	10	24	Szorgalmas	Fából, jó	Nincs	Detto
15.	Szolokma	436	26	14	40	26	8	34	Kováts György	6	48	Detto	Detto	Nincs	Detto
16.	Küsmöd	545	31	15	46	21	9	30	Gellérd Mózes	6		Jól tanít	Detto	Nincs	Detto
17.	Étéd	1 241	61	39	100	61	20	81	Kováts János	22	52	Kütszö, erdemes	Detto	Nincs	Detto

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jövedelme		Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés
			Járható			Jár				Rf.	Kr.				
			F	L	Ö	F	L	Ö							
18.	Kőrispatak	750	60	29	89	43	11	54	Szentgyörgyi János	10	48	Dicséretes	Detto	Nincs	12/kr/tanuló
19.	Bózód	331	17	10	27	16	8	24	Benkő Mihály	4	48	Detto	Detto	Nincs	Detto
20.	Nagysolyomos	745	55	38	93	32	6	38	Székely János	7	36	Jól tanít	Fából, jó	Nincs	Detto
21.	Kissolyomos	225	8	5	13	6	4	10	Simó Ferencz	2		Közepes	Fából, gyenge	Mélt. gr. Gyulai Lajos úr	Detto
22.	Szenterzsébet	760	34	22	56	34	16	50	Bartha Sámuel			Közepes	Köböl, jó	Nincs	1 veder must/ tanuló
23.	Újszékely	286	20	10	30	15	6	21	Bálint József	4	12	Jól tanít	Fából, jó	Nincs	12/kr/tanuló
24.	Alsóbaldogfalva	124	6	5	11	4	3	7	Arus János	1	24	Jól tanít	Nincs	Nincs	Detto
25.	Fiafalva	308	19	9	28	14	5	19	Szentgyörgyi József			Közepes	Fából, gyenge	Mélt. gr. Mikó udvar	Iszékér fa/ tanuló
26.	Székelykeresztúr	1 381	67	62	129	42	32	74	Kádár András	14	48	Legjobb	Fából, jó	Nincs	12 kr/tanuló 7 kéve/gazda
27.	Csekefalva	582	35	21	56	20	4	24	Magyar József	4	48	Jól tanít	Fából, jó	Nincs	12/kr/tanuló
28.	Rugonfalva	556	34	25	59	24	6	30	Makai András	6		Jól tanít	Detto	Nincs	Detto
29.	Bettfalva	291	15	13	28	10	4	14	Albu Diénes	2	48	Jól tanít	Fából, jó	Nincs	Detto
30.	Kisgalambfalva	487	21	11	32	18	8	26	László Miklós	5	12	Detto	Köböl, jó	Nincs	Detto
31.	Nagygalambfalva	552	34	34	68	30	18	48	Benedek Ferencz	9	36	Legjobb	Detto	Nincs	Detto
32.	Mátisfalva	301	20	13	33	12	4	16	Németi József	3	12	Közepes	Fából, jó	Nincs	Detto
33.	Muzsna	575	25	18	43	17	13	30	Gábor Elek	6		Jól tanít	Detto	Nincs	Detto
34.	Felsőbaldogfalva	285	16	9	25	10	5	15	Költze Lajos	3		Detto	Detto	Nincs	Detto

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jövedelm		Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés
			Járható			Jár				Rt.	Kr.				
			F	L	Ö	F	L	Ö							
35.	Árvátfalva filia	159	15	7	22	15	7	22	Dobos Mihály	4	24	Detto	Detto	Nincs	Detto
36.	Patakfalva	293	12	9	21				Györke István				Nincs	Nincs	
37.	Telekfalva	375	30	26	56	30	26	56	Balás Sámuel	11	12	Érdemes	Fából, jó	Nincs	Detto
38.	Homoródszentmárton	342	8	6	14	8	6	14	Véres Dániel	2	48	Jól tanít	Fából, gyenge	Nincs	Detto
39.	Homoródszentpál	54	4	3	7				A tiszteletes pap				Nincs		
40.	Dálya	679	26	14	40	26	14	40	Kató Sándor	8		Jól tanít	Fából, jó	Nincs	12/kr/tanuló
41.	Sándorfalva	94	5	4	9				A tiszteletes pap				Nincs		
42.	Bágy	379	13	8	21	13	8	21	Nagy Pál	4	12	Jól tanít	Fából, jó	Nincs	Detto
43.	Szentlázsló	128	10	5	15	7	3	10	Nagy Ferencz	2		Közepes	Gyenge	Nincs	Detto
44.	Miklósfalva	86	17	3	20	17	3	20	Bardotzi Simion	4		Jól tanít	Gyenge	Nincs	1 szekér fa/tanuló
45.	Kányád	529	30	18	48	27	2	29	Kis János	5	48	Legjobb	Fából, jó	Nincs	12/kr/tanuló
46.	Ége	233	13	9	22	7	8	15	Szabó Lajos	3		Legjobb	Detto	Nincs	Detto
47.	Alsósímenfalva	370	11	8	19				A tiszteletes pap				Nincs	Nincs	
48.	Dobófalva	92	6	4	10		4	4	A tiszteletes pap		48		Gyenge	Nincs	Detto
49.	Petek	675	19	15	34	19	7	26	Nagy Sándor	5	12	Kitűnő	Fából, jó	Nincs	Detto
50.	Alsórákos	643	22	25	47	22	25	47	Ferencti József	9	24	Jól tanít	Köböl, jó	Mélt. gr. Bethlen Ádám	Detto
51.	Hévíz	386	19	7	26	19	7	26	Fazakas István	5	12	Jól tanít	Detto	N. mélt. gr. Bethlen Káta	Detto
52.	Moha	747	45	20	65	8		8	Olosz József	1	36	Közepes	Fából, jó	Nincs	Detto
53.	Voldorf	93	5	3	8	2		2	Bőjte Péter		24	Közepes	Gyenge	Nincs	Detto
54.	Héjjasfalva	331	6	5	11	4	2	6	A tiszteletes pap	1	12		Detto	Nincs	Detto

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jöve- detme		Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés
			Járható			Jár				Rf.	Kr.				
			F	L	Ö	F	L	Ö							
	Fehérgyháza + Sárpataák		8	4	12	8	4	12	Imreh Pál	2	24	Közepes		Nincs	Detto
55.	Szederjes	360	14	9	23	9	4	13	Szabó József	2	36	Detto	Fából, jó	Nincs	Detto
56.	Szederjes	360	14	9	23	9	4	13	Szabó József	2	36	Detto	Fából, jó	Nincs	Detto
57.	Nagy- és Kishűn	225	11	8	19				Székely István				Nincs	Mélt. gr. Betűlen udvarok	Nincs iskola

3. A székelyudvarhelyi református egyházi kerületbe kebelezett fűi és leány iskolák állásának kimutatása az 1841. évről. UREL Régi ügyiratok. 123/25.

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jöve- detme		Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés
			Járható			Jár				Rf.	Kr.				
			F	L	Ö	F	L	Ö							
1.	Székelyudvarhely	1 624	30	31	61	25	24	49	Demeter János	39	12	Jól tanít	Fából, jó	Nincs	48 kr/tanuló
2.	Agyagfalva	715	40	26	66	40	13	53	Nagy Lajos			Kitűnő	Detto	Nincs	1 szeker fa
3.	Magyaros filia	174	10	9	19	9	3	12	Batzoni György	2	24	Jól tanít	Detto	Nincs	12 kr/tanuló
4.	Bögöz	631	20	21	41	15	15	30	László István	6		Detto	Detto	Nincs	Detto
5.	Ocfalva	184	16	9	25	16	3	19	Gábr Ferentz	3	48	Detto	Fából, gyenge	Nincs	Detto
6.	Bikafalva	293	11	9	20	9	8	17	Csomor Sándor	3	24	Detto	Fából, gyenge	Nincs	Detto
7.	Hodgya	392	16	9	25	16		16	Molnár Dániel	3	12	Detto	Fából, jó	Nincs	Detto
8.	Sütkő	192	10	7	17	10	6	16	Jakab János	3	12	Közepes	Gyenge	Nincs	Detto
9.	Farcád	470	26	11	37	26	5	31	Fenyédi János	6	12	Kitűnő	Fából, jó	Nincs	Detto
10.	Kecset	685	20	15	35	9	10	19	Kálmán Mózes	3	48	Közepes	Gyenge	Nincs	Detto

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jöve- delme	Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés	
			Járható			Jár									
			F	L	Ö	F	L	Ö							
11.	Felsőősfalva	1 261	47	25	72	47	25	72	Demeter István	14	24	Jól tanít	Fából, jó	Nincs	Detto
12.	Alsóősfalva	1 184	35	30	65	28	25	53	Bakó Dániel	10	36	Dicséretes	Detto	Nincs	Detto
13.	Parajd	762	25	15	40	25	11	36	Pál Mózes	7	12	Közepes	Detto	Nincs	Detto
14.	Siklód	973	34	20	54	34	4	38	Demeter József	7	36	Szorgalmas	Detto	Nincs	Detto
15.	Szolokma	435	23	12	35	23	4	27	Kováts György	5	24	Detto	Detto	Nincs	Detto
16.	Küsmőd	542	25	12	37	25	10	35	Gellérd Mózes	7		Detto	Detto	Nincs	Detto
17.	Étéd	1 243	50	25	75	50	21	71	Kováts János	14	12	Kitűnő	Detto	Nincs	Detto + 6 Rf. 40kr
18.	Kórispatak	751	8	20	58	38	15	53	Szentgyörgyi János			Detto	Detto	Nincs	12/kr/tanuló
19.	Bőzöd	330	17	11	28	16	5	21	Benkő Mihály	10	36	Dicséretes	Detto	Nincs	Detto
20.	Nagysolymos	747	31	16	47	31	4	35	Székelty János	4	12	Jól tanít	Detto	Nincs	Detto
21.	Kissolymos	225	15	9	24	Iskola elégett			Simó Ferencz	7		Közepes	Elegendő	Mélt. gr. Gyulai Lajos úr	Detto
22.	Szenterzsébet	765	30	16	46	30	9	39	Bartha Sámuel			Detto	Köböl, jó	Nincs	1 veder must/ tanuló
23.	Újszékelty	286	18	9	27	18	6	24	Bálint József	4	48	Jól tanít	Fából, jó	Nincs	12/kr/tanuló
24.	Alsóboldogfalva	124	9	5	14	5	3	8	Arus János	1	36	Közepes	Nincs	Nincs	Detto
25.	Fiatfalva	308	15	10	25	14	6	20	Szentgyörgyi József			Detto	Fából, gyenge	Mélt. gr. Mikó udvar	Iszokár fa/ tanuló
26.	Székeltykeresztúr	1 390	60	40	100	55	35	90	Kádár András	18		Kitűnő	Fából, jó	Mélt. Pataki udvar	12 kr/tanuló 7 kéve/gazda
27.	Csekefalva	585	19	12	31	17	5	22	Magyar József	4	24	Közepes	Fából, gyenge	Detto	12/kr/tanuló
28.	Rugonfalva	559	23	11	34	22	10	32	Makai András	6	24	Jól tanít	Fából, jó	Nincs	Detto
29.	Befalva	291	12	9	21	11	6	17	Albu Diénes	3	24	Detto	Detto	Nincs	Detto
30.	Kisgalambfalva	488	20	10	30	15	9	24	László Miklós	4	48	Detto	Köböl, jó	Nincs	Detto

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jöve- delme	Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés	
			Járható			Jár									
			F	L	Ö	F	L	Ö							
31.	Nagygalambfalva	555	28	22	50	26	19	45	Benedek Ferencz	9	Kitűnő	Detto	Nincs	Detto	
32.	Mátisfalva	304	15	9	24	7	3	10	Németh József	2	Közepes	Fából, jó	Nincs	Detto	
33.	Muzsna	577	25	15	40	20	11	31	Gábor Elek	6	Jól tanít	Detto	Nincs	Detto	
34.	Felsőboldogfalva	287	15	9	24	14	5	19	Költze Lajos	3	48	Detto	Nincs	Detto	
35	Árvátfalva filia	159	14	8	22	14	4	18	Dobos Mihály	3	36	Detto	Nincs	Detto	
36.	Patakfalva	293	19	9	28	19	5	24	Györke István	4	48	Detto	Nincs	Detto	
37.	Telekfalva	376	24	16	40	24	16	40	Balás Sámuel	8	Detto	Fából, jó	Nincs	Detto	
38.	Homoródszentmárton	342	15	8	23	11	2	13	Véres Dániel	2	36	Jól tanít	Fából, gyenge	Nincs	Detto
39.	Homoródszentpál	54										Nincs	Nincs	Detto	
40.	Dálya	681	30	21	51	20	8	28	Kató Sándor	5	36	Jól tanít	Fából, jó	Nincs	Detto
41.	Sándorfalva	94	4	3	7				A tiszteletes pap tanít				Nincs	Nincs	Detto
42.	Bágy	380	20	12	32	19	10	29	Nagy Pál	5	48	Jól tanít	Fából, jó	Nincs	Detto
43.	Szentlászló	128	13	9	22	13		13	Nagy Ferencz	2	36	Közepes	Fából, gyenge	Nincs	Detto
44.	Miklósfalva	86	8	5	13	8		8	Bardozsi Simion	1	36	Közepes	Detto	Nincs	1 székér fa/ tanuló
45.	Kányád	529	20	15	35	12	10	22	Kis János	4	24	Kitűnő	Fából, jó	Nincs	12/kr/tanuló
46.	Ége	235	15	12	27	7	12	19	Szabó Lajos	3	48	Kitűnő	Detto	Nincs	Detto
47.	Alsósímenfalva	370	12	10	22				A tiszteletes pap tanítana				Nincs	Nincs	Detto
48.	Dobófalva	92							A tiszteletes pap tanítana				Nincs	Nincs	Detto
49.	Petek	678	33	15	48	33	11	44	Nagy Sándor	8	48	Kitűnő	Fából, jó	Nincs	Detto
50.	Alsórákos	646	24	24	48	22	24	46	Ferencz József	9	24	Kitűnő	Köböl, jó	Mélt. gr. Bethlen Ádám	Detto

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jöve- delme		Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés
			Járható			Jár									
			F	L	Ö	F	L	Ö							
51.	Hévíz	388	15	15	30	12	10	22	Fazakas István	4	24	Jól tanít	Detto	N. mélt. gr. Bethlen Kálmán	Detto
52.	Moha	749	35	21	56	15	8	23	Csomor Sándor	4	36	Közepes	Fából, gyenge	Nincs	Detto
53.	Voldorf	93	5	4	9				Böjte Péter			Közepes	Nincs	Nincs	Detto
54.	Hejjasfalva	331	6	5	11	4	2	6	A. tiszteletes pap	1	24		Fából, gyenge	Nincs	Detto
55	Fehéregyháza + Sárpatlak	189	9	5	14	5	3	8	Imreh Pál	1	36	Közepes	Detto	Nincs	Detto
56.	Szederjes	364	16	11	27	14	6	20	Szabó József	4		Jól tanít	Fából, jó	Mélt. Frónius Imre úr	Detto
57.	Nagy- és Kisbűn	225	11	9	20				Székely István			Nem tanít	Nincs	Mélt. gr. Bethlen udvarnok	

4. A székegyudvarhelyi református egyházi kerületbe kebelezett fiú és leány iskolák állásának kimutatása az 1842. évről. UREL Régi ügyiratok. 123/26.

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító		Jövedelmek	Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés
			Járható			Jár									
			F	L	Ö	F	L	Ö	Rt.	Kr.					
1.	Székegyudvarhely	1 621	25	24	49	25	24	49	Demeter János	39	12	Jó tanító	Fából, jó	Nincs	48 kr/tanuló
2.	Nagygalambfalva	726	28	17	45	25	13	53	Benedek Ferentz	7	36	Kitűnő	Kőből, jó	Nincs	12 kr/tanuló
3.	Kiagalambfalva	491	25	15	40	Himlő miatt nem járnak			Péter István				Detto	Nincs	Detto
4.	Agyagfalva	721	52	26	78	52	20	72	Nagy Lajos			Kitűnő	Fából, jó	Nincs	1 szeker fára/gyerek
5.	Magyaros filia	178	10	7	17	10	4	14	Bazoni György	2	48	Jó tanító	Detto	Nincs	Detto
6.	Bögöz	642	34	30	64	34	30	64	László István	12	48	Detto	Detto	Nincs	Detto
7.	Ocfalva	177	14	7	21	14	4	18	Gábor Ferencz	3	36	Detto	Fából, gyenge	Nincs	Detto
8.	Bikafalva	294	10	6	16	9	5	14	Molnár Dániel	2	48	Detto	Fából, jó	Nincs	Detto
9.	Felsőboldogfalva	287	15	14	29	12	11	23	Költze Lajos	4	36	Detto	Detto	Nincs	Detto
10.	Árvátfalva	159	12	7	19	12	5	17	Dobos Mihály	3	24	Detto	Detto	Nincs	Detto

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jöve- delme		Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés
			Járható			Jár				Rf.	Kr.				
			F	L	Ö	F	L	Ö							
11.	Patakfalva	295	23	12	35	23	12	35	Szöke István	7		Detto	Nincs	Nincs	Detto
12.	Hodgya	386	24	10	34	24	8	32	Bontz József	6	24	Detto	Fából, jó	Nincs	Detto
13.	Dobófalva	96							A tiszteletes pap					Nincs	
14.	Farcád	466	24	15	39	24	4	28	Fenyédi János	5	36	Kitűnő	Detto	Nincs	Detto
15.	Sikló	186	6	5	11	Himlő miatt nem járnak			Jakab János			Detto	Fából, meglehető	Nincs	Detto
16.	Kecset	695	25	18	43	13	13	26	Kálmán Mózes	5	12	Detto	Detto	Nincs	Detto
17.	Felsősfalva	1 283	40	30	70	40	20	60	Demeter István	12		Jó tanító	Fából, jó	Nincs	Detto
18.	Parajd	765	21	11	32	21	6	27	Pál Mózes	5	24	Közepes	Detto	Nincs	Detto
19.	Alsósófalva	1 190	34	30	64	29	19	48	Bálint József	9	36	Jó tanító	Detto	Nincs	Detto
20.	Siklód	978	39	22	61	39	12	51	Demeter József	10	12	Detto	Detto	Nincs	Detto
21.	Szolokma	441	26	21	47	25	19	44	Kovács György	8	48	Detto	Detto	Nincs	Detto
22.	Küsmőd	555	20	11	31	20	8	28	Gellérd Mózes	5	36	Detto	Detto	Nincs	Detto
23.	Éteád	1 261	58	40	98	58	37	95	Kovács János	25	40	Kitűnő	Detto	Nincs	12 kr/tanuló + 6 Rf. 40 kr.
24.	Kőrispatak	757	38	20	58	38	19	57	Szentgyörgyi János	11	24	Detto	Detto	Nincs	12/kr/tanuló
25.	Bözöd	325	21	15	36	21	7	28	Benkő Mihály	5	36	Detto	Detto	Nincs	Detto
26.	Nagysolymos	750	25	15	40	25	5	30	Székely János	6		Jó tanító	Detto	Nincs	Detto
27.	Kissolymos	241	6	5	4	4		4	Simó Ferenc		48	Közepes	Elégett	Mélt. gr. Gyula Lajos úr	Detto
28.	Szenterzsébet	759	30	20	50	Himlő miatt nem járnak			Bartha Sámuel				Kőből, jó	Nincs	1 veder must/ gyermek
29.	Székelykeresztúr	1 389	43	42	85	43	42	85	Kádár András	17		Kitűnő	Fából, jó	Mélt. Pataki udvar	12 kr/tanuló 7 keze/gazda
30.	Csekefalva	582	14	10	24	7	5	12	Magyarai	2	24	Jó tanító	Fából, gyenge	Mélt. Pataki udvar	12/kr/tanuló

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába					Tanító	Jövedelme	Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés	
			Járható		Jár									
			F	L	Ö	F	L							Ö
31.	Rugonfalva	560	22	12	34	Himlő miatt nem járnak			Makai András			Fából, jó	Nincs	
32.	Alsósímenfalva	372	11	8	19	Ua.			A tiszteletes pap			Nincs	Nincs	
33.	Betfalva	284	15	9	24	15	5	20	Albu Diénes	4		Fából, jó	Nincs	Detto
34.	Fiatfalva	302	15	14	29	14	12	26	Szentgyörgyi József			Fából, gyenge	Mélt. gr. Mikó utának	Detto
35	Újszékely	289	18	9	27	17	7	24	Olosz József	4	48	Fából, jó	Nincs	12 kr/tanuló
36.	Alsóboldogfalva	126	9	5	14	5	3	8	Arus János	1	36	Nincs	Nincs	Detto
37.	Homoródszentpál	56							A tiszteletes pap			Nincs	Nincs	
38.	Homoródszentmárton	343	15	8	23	Himlő miatt nem járnak			Veres Dániel			Nincs	Nincs	
39.	Bágy	369	20	12	32	19	10	29	Nagy Pál	5	48	Fából meglehetősen	Nincs	Detto
40.	Telekfalva	303	26	14	40	26	14	40	Balás Sámuel	8		Fából, jó	Nincs	Detto
41.	Sándorfalva	89	4	3	7	Himlő miatt nem járnak			A tiszteletes pap tanít			Gyenge	Nincs	
42.	Szentlászló	131	6	5	11	5	3	8	Nagy Ferencz	1	36	Közepes	Nincs	Detto
43.	Miklósfalva	88	8	4	12	8		8	Bardotzi Simion	1	36	Detto	Nincs	12 kr/tanuló+1 szeker fa
44.	Dálya	666	30	21	51	20	8	28	Kató Sándor	5	36	Fából, jó	Nincs	Detto
45.	Ége	230	15	12	27	7	12	19	Szabó Lajos	3	48	Detto	Nincs	Detto
46.	Kányád	530	23	15	38	23	6	29	Kis János	5	48	Detto	Nincs	Detto
47.	Muzsna	591	29	21	50	29	21	50	Gábor Elek	11		Köböl új	Nincs	Detto
48.	Mátisfalva	309	15	9	24	Himlő miatt nem járnak			Némethi József			Fából, jó	Nincs	
49.	Fehéregyháza+ Sárpatak	186	5	4	9	Ua.			Imreh Pál			Nincs	Nincs	
50.	Héjjasfalva	309	8	4	12	6	1	7	A tiszteletes pap	1	24	Fából, jó	Nincs	Detto

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jöve- delme		Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés
			Járható			Jár				Rf.	Kr.				
			F	L	Ö	F	L	Ö							
51.	Szedéres	362	16	10	26	14	3	17	Szabó József	3	24	Jó tanító	Detto	Mélt. Fronius Imre úr	12 kr/tanuló
52.	Moha	763	35	15	50	30	3	33	Csomor Sándor	6	36	Detto	Detto	Nincs	Detto
53.	Voldorf	93	6	5	11	5		5	Böjte Péter	10		Közepes	Nincs	Nincs	Detto
54.	Hévíz	394	15	10	25	13	6	19	Fazakas István	3	48	Jó tanító	Köböl, jó	N mélt. gr. Behlen Káro	Detto
55	Alsórákos	657	28	28	56	28	28	56	Ferentz József	11	12	Detto	Detto	N mélt. gr. Behlen Kádm	Detto
56.	Petek	667	33	15	48	29	2	31	Nagy Sándor	6	12	Kitűnő	Fából, jó	Nincs	Detto
57.	Nagybún	232	15	10	25				Székely István				Nincs	Mélt. gr. Behlen udvarok	
	Summa							19							
	Udvarhelyszék	24 391	1023	686	1709	835	453	1288		264	4				
	Felső-Fehér vm.	3 431	146	91	237	125	43	168		34	36				
	Küküllő vm.	232	15	10	25										
	Összesen	28 054	1184	787	1971	960	496	1456		298	40				

5. A székelyudvarhelyi református egyházi kerületbe betelezett fiú és leány iskolák állásának kimutatása az 1844. évről. UREL Régi úgyiratok. 123/27.

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jöve- delme		Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés
			Járható			Jár				Rf.	Kr.				
			F	L	Ö	F	L	Ö							
1.	Székelyudvarhely	1 638	10	41	51	10	41	51	Demeter János	40	48	Jó tanító	Fából, jó	Nincs	48 kr/tanuló
2.	Nagygalambfalva	764	25	20	45	15	7	22	Benedek Ferentz	4	24	Detto	Kőből, jó	Nincs	12 kr/tanuló
3.	Kisgalambfalva	497	29	9	38	29	9	38	Péter István	7	36	Detto	Detto	Nincs	Detto
4.	Agyagfalva	749	40	21	61	40	12	52	Nagy Lajos	10	24	Kitűnő	Fából, jó	Nincs	1 székér
5.	Magyaros filia	187	8	5	13	8	5	13	Batzoni György	2	36	Jó tanító	Detto	Nincs	12 kr/tanuló
6.	Bögöz	666	34	20	54	34	15	49	László István	9	48	Detto	Detto	Nincs	Detto
7.	Ocfalva	181	11	8	19	11	8	19	Gábor Ferentz	3	48	Detto	Fából, gyenge	Nincs	Detto
8.	Bikafalva	296	10	11	21	7	11	18	Molnár Dániel	3	36	Detto	Detto	Nincs	Detto
9.	Felsősófalva	292	17	8	25	17	8	25	Költze Lajos	5		Detto	Detto	Nincs	Detto
10.	Árvátfalva	160	13	8	21	13	8	21	Dobos Mihály	4	12	Detto	Fából, jó	Nincs	Detto
11.	Patakfalva	307	18	14	32	18	14	32	Györke István	6	24	Detto	Nincs	Nincs	Detto
12.	Hodgya	394	20	8	28	20	8	28	Bontz József	5	36	Kitűnő	Fából, jó	Nincs	Detto
13.	Dobófalva	97							A tiszteletes pap					Nincs	A pap tanítana, de a hulladék kevesen tudták volna vinnak és szedniük
14.	Farcád	447	23	20	43	23	20	43	Fenyédi János	8	36	Kitűnő	Detto	Nincs	12 kr/tanuló
15.	Sükő	185	10	2	12	10	2	12	Jakab János	2	24	Közepes	Fából, gyenge	Nincs	Detto
16.	Kecset	705	20	20	40	12	16	28	Kálmán Mózes	5	36	Detto	Detto	Nincs	Detto
17.	Felsősófalva	1 349	40	30	70	40	30	70	Demeter István	14		Detto	Fából, jó	Nincs	Detto

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jövedelme		Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés
			Járható			Jár				Rf.	Kr.				
			F	L	Ö	F	L	Ö							
18.	Parajd	776	26	15	41	26	12	38	Némethi József	7	36	Közepes	Fából, gyenge	Nincs	Detto
19.	Alsósőfalva	1 241	50	25	75	50	19	69	Bálint József	13	48	Jó tanító	Fából, jó	Nincs	Detto
20.	Siklód	1 007	42	25	67	42	10	52	Demeter József	10	24	Detto	Detto	Nincs	Detto
21.	Szolokma	441	32	31	63	32	31	63	Kováts György	12	36	Detto	Detto	Nincs	Detto
22.	Küsmőd	575	21	12	33	21	6	27	Gellérd Mózes	5	24	Detto	Detto	Nincs	Detto
23.	Étéd	1 291	60	46	106	60	46	106	Kovács János	27	52	Kiűnő	Detto	Nincs	12 kr/tanuló + 6Rf. 40 kr
24.	Köröspatak	757	46	30	76	46	29	75	Szentgyörgyi János	15		Detto	Detto	Nincs	12 kr/tanuló
25.	Bözöd	328	14	9	23	14	5	19	Benkő Mihály	3	48	Detto	Fából, gyenge	Nincs	Detto
26.	Nagysolymos	782	41	25	66	41	25	66	Székely János	13	12	Jó tanító	Fából, jó	Nincs	Detto
27.	Kissolymos	240	5	6	11	3	6	9	Simó Ferencz	1	48	Gyenge	Nincs	Mélt. gr. Gyulai Lajos úr	Detto
28.	Szenterzsébet	791	38	25	63	38	17	55	Bartha Sámuel			Jó tanító	Fából, jó ellátva	Nincs	1 veder must/ tanuló
29.	Székelykeresztúr	1 434	60	50	110	55	45	100	Kádár András Kádár Mózes	20		Detto	Fából, jó	Nincs	12 kr/tanuló + 7 keve gazda
30.	Csekefalva	592	8	10	18	8	10	18	Fülöp József	3	36	Jó tanító	Fából, gyenge udvar	Mélt. Pataki	12 kr/tanuló
31.	Rugonfalva	575	15	12	27	12	9	21	Makai András	4	12	Detto	Fából, jó	Nincs	Detto
32.	Alsósímenfalva	389							A tiszteletes pap				Nincs	Nincs	A halás, több fiaból lakó, van nem járható tel. gy.-ket
33.	Bertfalva	289	10	5	15	10		10	Albu Diénes	2		Detto	Fából, gyenge	Nincs	Detto
34.	Fiatfalva	305	15	10	25	15	7	32	Szentgyörgyi József	4	24	Detto	Fából, gyenge	Mélt. gr. Mikó udvarok	Iszeker fa/ tanuló
35.	Újszékely	297	15	7	22	13	5	18	Olosz József	3	36	Detto	Fából, jó	Nincs	12 kr/tanuló
36.	Alsóboldogfalva	132	12	5	17	11	3	14	Arus János	2	48	Közepes	Nincs	Nincs	Detto
37.	Homoródszentpál	61							A tiszteletes pap				Nincs		

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jövedelme		Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés
			Járható			Jár				Rf.	Kr.				
			F	L	Ö	F	L	Ö							
38.	Homoródszentmárton	346	15	10	25	12	8	20	Veress Dániel	4		Jó tanító	Nincs	Nincs	Detto
39.	Bágy	390	37	31	68	37	31	68	Nagy Pál Páfrí Diénes	13	36	Detto	Fából, jó	Nincs	Detto
40.	Telekfalva	373	26	18	44	26	12	38	Balás Sámuel	7	36	Jó tanító	Fából, jó	Nincs	Detto
41.	Sándorfalva	91							A tiszteletes pap						A hallgatók nem adják fel gyermekeiket
42.	Szentlászló	139	8	7	15	6	7	13	Nagy Ferentz	2	36	Közepes	Nincs	Nincs	12/kr/tanuló
43.	Miklósfalva	95	10	3	13	10	3	13	Tóti József	2	36	Gyenge	Detto	Nincs	12/kr/tanuló
44.	Dálya	680	30	24	54	26	18	44	Kató Sándor Szabó József	8	48	Jó tanító	Fából, jó	Nincs	Detto
45.	Ége	232	12	12	24	8	12	20	Szabó Lajos	4		Detto	Fából, gyenge	Nincs	Detto
46.	Kányád	553	26	18	44	26	10	36	Kis János	7	12	Detto	Detto	Nincs	Detto
47.	Muzsna	607	34	20	54	34	10	44	Gábos Elek	8	48	Jó tanító	Kőből, jó	Nincs	Detto
48.	Mátisfalva	319	15	12	27	4	9	13	Pál Mózes	2	36	Közepes	Fából, jó	Nincs	Detto
49.	Fehérgyőháza+ Sápatlak	190	5	4	9	5	4	9	Imreh Pál	1	48	Detto	Fából, gyenge	Nincs	Detto
50.	Héjjasfalva	318							A tiszteletes pap				Detto	Nincs	A hallgatók nem adják fel gyermekeiket
51.	Szederjes	328	21	12	33	21	9	30	Szabó József	6		Jó tanító	Detto	Nincs	12/kr/tanuló
52.	Moha	872	36	30	66	30	3	33	Csomor Sándor	6	36	Detto	Detto	Nincs	Detto
53.	Voldorf	91	4	4	8	2	1	3	Bőjthe Péter		36	Közepes	Detto	Nincs	A hallgatók nem adják fel gyermekeiket
54.	Hévíz	398	15	10	25	9	5	14	Fazakas Sándor	2	48	Jó tanító	Kőből, jó	N. mélt. gr. Bethlen Káta	12/kr/tanuló
55.	Alsórákos	675	38	23	61	38	23	61	Ferentz József	12	12	Beteges	Detto	Mélt. gr. Bethlen Ádám	Detto
56.	Petek	693	49	25	74	49	25	74	Nagy Sándor	14	48	Kitűnő	Fából, jó	Nincs	Detto
57.	Nagybún		A hallgatók nem adják fel gyermekeiket az iskolába.						Székely István			Közepes	Nincs	Mélt. gr. Bethlen utolsó	A tanítóknőri fizetésből áll.

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jöve- delme	Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés
			Járható			Jár				Rf.	Kr.			
			F	L	Ö	F	L	Ö						
	Summa							19						
	Udvarhelyszék	25 042	1051	748	1799	993	619	1612		264	4			
	Felső-Fehér vm.	3 559	168	108	276	154	70	224		34	36			
	Küküllő vm.	237	A hallgatók nem adják fel gyermeküket az iskolába.											
	Összesen	28 838	1219	856	2075	1147	689	1836		393	28			

6. A székelvudvarhelyi református egyházi kerületbe bebezett fűű és leány iskolák állásának kimutatása az 1845. évről. UREL Régi ügyiratok. 123/28.

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jöve- delme		Megjegyzés	Iskola támogatói	Megjegyzés	
			Járható			Jár				Rf.	Kr.				
			F	L	Ö	F	L	Ö							
1.	Székelvudvarhely	1 655	9	42	51	9	42	51	Demeter János	40	48	Jó tanító	Fából, jó	Nincs	48 kr/tanuló
2.	Nagygalambfalva	780	25	14	39	24	8	32	Benedek Ferentz	6	24	Detto	Detto	Nincs	12 kr/tanuló
3.	Kisgalambfalva	507	20	10	30	20	6	26	Péter István	5	12	Detto	Köszöl, jó	Nincs	Detto
4.	Agyagfalva	951	38	20	58	38	10	48	Nagy Lajos	9	36	Detto	Fából, jó	Nincs	Detto
5.	Magyaros filia	191	6	4	53	37	15	52	Batzoni György	2		Jó tanító	Detto	Nincs	Detto
6.	Bögöz	696	37	16	14	2	7	9	László István	10	24	Közepes	Detto	Nincs	Detto
7.	Ocfaiva	184	7	7	21	14	4	18	Gábrí Ferencz	1	48	Detto	Fából, gyenge	Nincs	Detto
8.	Bikafalva	299	10	9	16	8	5	13	Molnár Dániel	2	36	Jó tanító	Fából, jó	Nincs	Detto
9.	Felsőboldogfalva	297	18	10	29	12	4	20	Költze Lajos	4		Közepes	Detto	Nincs	Detto
10.	Árvátfalva	164	10	10	19	12	6	15	Dobos Mihály	3		Jó tanító	Detto	Nincs	Detto

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jöve- delme		Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés
			Járható			Jár				Rf.	Kr.				
			F	L	Ö	F	L	Ö							
11.	Putakfalva	312	20	19	39	20	19	39	Györke István	7	48	Detto	Detto	Nincs	Detto
12.	Hodgya	400	21	13	34	16	9	25	Bonz József	5		Kitűnő	Fából, jó	Nincs	Detto
13.	Dobófalva	401	101						Nincsen					Nincs	
14.	Farcád	450	21	17	38	19	17	36	Fenyédi János	7	12	Jó tanító	Detto, szűk	Nincs	Detto
15.	Sükő	186	12	8	20	12	2	14	Jakab János	2	48	Közepes	Fából, meglehető	Nincs	Detto
16.	Kecset	713	12	10	22	6	1	7	Kálmán Mózes	1	24	Detto	Detto	Nincs	Detto
17.	Felsősfalva	1 394	41	36	77	41	36	77	Demeter István	15	24	Detto	Fából, jó	Nincs	Detto
18.	Parajd	800	24	16	40	23	6	29	Némethi József	5	48	Közepes	Gyenge	Nincs	Detto
19.	Alsósófalva	1 249	46	20	66	46	9	55	Bálint József	11		Kitűnő	Fából, jó	Nincs	Detto
20.	Siklód	1 030	30	25	55	25	5	30	Demeter József	6		Jó tanító	Detto	Nincs	Detto
21.	Szolokma	458	28	23	51	28	23	51	Kováts György	10	12	Detto	Detto	Nincs	Detto
22.	Küsmőd	585	18	10	28	16	4	20	Gellérd Mózes	4		Közepes	Fából, gyenge	Nincs	Detto +6Rf. 40kr.
23.	Étéd	1 309	58	39	97	58	39	97	Kováts János	27	4	Kitűnő	Fából, jó	Nincs	12/kr/tanuló
24.	Köröspatak	762	29	20	49	26	11	37	Szengyörgyi János	7	24	Detto	Detto	Nincs	12/kr/tanuló
25.	Bözöd	334	15	10	25	15	4	19	Benkő Mihály	3	36	Szorgalmas	Gyenge	Nincs	Detto
26.	Nagysolymos	781	28	18	46	26	11	37	Székely János	7	24	Jó tanító	Fából, jó	Nincs	Detto
27.	Kissolymos	239	12	12	24	10	8	18	Simó Ferencz	4		Közepes	Gyenge	Nincs	Detto
28.	Szenterzsébet	806	37	18	55	37	2	39	Bartha Sámuel			Jó tanító	Fából, jó	Nincs	1 veder must/ gyermek
29.	Székelykeresztúr	1 449	97	62	159	97	62	159	Kádár András Kádár Mózes	31	48	Kitűnő	Fából, jó	Nincs	12 kr/tanuló 7 keve/gazda
30.	Csekefalva	595	15	10	25	9	11	20	Fülöp Dániel	4		Közepes	Fából, gyenge	Mélt. Pataki udvar	12/kr/tanuló

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába						Tanító	Jövedelme	Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés	
			Járható			Jár									
			F	L	Ö	F	L	Ö							
31.	Rugonfalva	584	18	11	29	18	7	25	Makai András	5		Jó tanító	Fából, jó	Nincs	
32.	Alsósímenfalva	395							Nincsen				Nincs	Nincs	
33.	Betfalva	284	20	10	30	20	5	25	Albu Diénes			Kitűnő	Gyenge	Nincs	Detto
34.	Fiatfalva	303	15	8	23	15	4	19	Szentgyörgyi József	3	48	Jó tanító	Detto	Nincs	1 székér falgymek
35	Újszékely	303	17	9	26	17	4	21	Olosz József	4	12	Detto	Fából, jó	Nincs	12 kr/tanuló
36.	Alsóboldogfalva	142							Arus János			Közepes	Nincs	Nincs	Detto
37.	Homoródszentpál	64							Nincsen				Nincs	Nincs	
38.	Homoródszentmárton	356	15	10	25	11	5	16	Véres Dániel	3	12	Jó tanító	Gyenge	Nincs	
39.	Bágy	406	25	25	50	25	25	50	Pálfi Diénes	10		Detto	Fából szűk	Nincs	Detto
40.	Telekfalva	371	24	12	36	21	3	24	Balás Sámuel	4	48	Jó tanító	Fából, jó	Nincs	Detto
41.	Sándorfalva	95							Nincsen					Nincs	
42.	Szentlászló	141	6	4	10	4	3	7	Nagy Ferentz	1	24	Közepes	Gyenge	Nincs	Detto
43.	Miklósfalva	96	5	4	9	5	4	9	Tot József	1	48	Detto	Nincs	Nincs	12 kr/tanuló
44.	Dálya	684	38	20	58	38	17	55	Kató Sándor	11		Kitűnő	Fából, jó	Nincs	Detto
45.	Ége	235	11	10	21	9	9	18	Szabó Lajos	3	36	Detto	Detto	Nincs	Detto
46.	Kányád	563	24	13	37	24	3	27	Kis János	5	24	Kitűnő	Detto	Nincs	Detto
47.	Muzsna	615	30	18	48	29	11	40	Gábor Elek	8		Jó tanító	Kőből új	Nincs	Detto
48.	Mátisfalva	331	17	12	29	17	12	29	Pál Mózes	5	48	Közepes	Fából, jó	Nincs	
49.	Fehéregyháza+ Sátpatak	198	6	4	10	4	3	7	Imreh Pál	1	24	Közepes	Nincs	Nincs	
50.	Héjjasfalva	328							Nincsen					Nincs	Detto

Sz.	Eklézsia neve	Népesség	Iskolába					Tanító	Jövedelme		Megjegyzés	Iskola állapota	Iskola támogatói	Megjegyzés	
			Járható			Jár			Rf.	Kr.					
			F	L	Ö	F	L	Ö							
51.	Szederjes	394	18	12	30	17	10	27	Szabó József	5	24	Jó tanító	Fából, jó	Nincs	12 kr/tanuló
52.	Moha	816	25	20	45	15	1	16	Csomor Sándor	3	12	Detto	Detto	Nincs	Detto
53.	Voldorf	91	6	2	8	4		4	Böjte Péter		48	Közepes	Nincs	Nincs	Detto
54.	Hévíz	403	20	15	35	16	4	20	Fazakas István	4		Jó tanító	Kőből, jó	N. mélt. gr. Behlen Káta	Detto
55	Alsórákos	684	48	30	78	48	27	75	Gábor Sándor	15		Detto	Detto	N. mélt. gr. Behlen Káta	Detto
56.	Petek	711	50	29	79	50	26	76	Nagy Sándor	15	12	Kitűnő	Fából, jó	Nincs	Detto
57.	Nagybún	244							Székelty István				Nincs		
	Summa							19							
	Udvarhelyszék	25 951	1009	694	1703	952	508	1460		264	4				
	Felső-Fehér vm.	3 625	173	112	285	154	71	225		34	36				
	Küküllő vm.	244													
	Összesen	29 820	1182	806	1988	1106	578	1685		298	40				

KOLUMBÁN ZSUZSÁNNÁ

Az erdélyi református egyházalkotmányi megújulás, különös tekintettel az 1868. évi, egyházmegyékre vonatkozó törvényre

A XIX. század, „a modernizáció százada” nem kizárólag a gazdaság fejlődését, az életszínvonal növekedését, a demográfiai szerkezet átalakulását stb. jelentette. Ez volt az a korszak, amely elhozta az erdélyi református egyház már hosszú ideje szinte változatlan szerkezetének átalakulását. Jelen tanulmány célja a XIX. századi református egyházi megújulás folyamatának jellemzése, az „új egyházalkotmány” problematikáját helyezve az elemzés középpontjába.

Ahhoz, hogy a református egyház kebelében végbement változásokat megértsük, kicsit vissza kell lépünk az időben, röviden áttekintve a politikai események sorozatát, valamint azoknak a református egyház politikájára, a társadalom mentalitására tett hatását. Amint tudjuk, a XVII. század végén létrejött európai keresztény koalíció a török uralmat visszaszorította a Duna vonalára. 1687–1691 között az erdélyi rendek behódoltak a Habsburgoknak. Az uralomváltás, a Habsburgok katolikus egyház és vallás felé hajló politikája következtében felvetette az erdélyi nem katolikus egyházak sorsát.¹ A különböző korlátozó jellegű rendelkezésekkel szemben az erdélyi protestáns vallásúak hosszú ideig védelem nélkül álltak.

A Habsburg birodalom valláspolitikájában csak a felvilágosodás hozott változást a XVIII. század utolsó negyedében. 1781-ben II. József kiadta türelmi rendeletét, amely bizonyos mértékű enyhülést eredményezett. A sérelmek azonban nem szűntek meg mind, sőt újak is keletkeztek, amelyek sértették az erdélyi egyházak önállóságát. Példaként említhetjük II. József 1786. március 6-án kiadott rendeletét, amely a házasságot polgári szerződésnek minősítette.² A református papság a Székelyudvarhelyen összegyűlt zsinaton fogadta el a házassági problémák kizárólag állami törvények által való rendezését.³ Az egyházi házassági bíráskodás

így 1791-ig szünetelt, amikor József halálát követően az erdélyi Főkezmányszék hatályon kívül helyezte az említett rendeletet.

A XIX. század elejére, a Habsburg „elnyomás” elleni küzdelem során, átalakult a társadalom és egyház közötti viszony. Ekkor jelentkeztek az egyház és vallás iránti közömbösség első jelei: az egyházzal szembeni általános áldozatkészség apadt, a perselyek tartalma csekélyebb lett, miközben az egyházközösséget látogató szuperintendens fogadását pazarlással rendezték meg.⁴ Az egyre mélyebb közömbösség oka a társadalom mentalitásának átalakulásában keresendő. A változás az egyház vezetőinek gondolkodásában is megnyilvánult. A bibliai kegyesség, a szigorú egyházfegyelem visszaszorult, a racionalizmus szellemében átalakult igehirdetés egyre távolabb vitte a híveket a bibliától.

Az 1848. évi forradalom, az azt követő szabadságharc és főként annak bukása nagyban befolyásolták a református egyház életét. A polgárháborús események nagy pusztulást okoztak az egyházi épületekben és jövedelmekben. Fontosabb viszont a társadalom mentalitására tett hatásuk. A szabadságharc bukása után egyre erőteljesebben jelentkeztek a racionalizmus hatása alatt álló gondolkodás kedvezőtlen következményei.⁵ A református egyházfegyelem hanyatlott, nem csak Erdély területén, de a magyar területeken általában.

A forradalmat követő neoabszolutizmus időszaka újabb nehézségeket jelentett. A kormány protestánsokat korlátozó törekvései a helyzet változtatására sarkallták a református egyház tagjait. A református egyház első válságának okait sokan felismerték. Az 1860-as években egyre gyakrabban jelentek meg, az eseményekkel korabeli protestáns lapokban, az egyházfegyelem hanyatlását tárgyaló cikkek, amelyek részben az események hátterét kutatták, másrészt módszereket dolgoztak ki a helyzet megoldására.⁶ Találkozhatunk a büntetések módszerének átalakítását ajánlókkal, akik a feddést, dorgálást részesítették előnyben az egyház által oly sok ideig használt nyilvánosan megszégyenítő büntetésekkel szemben. De a hangsúly leginkább a megelőzésre esett a tanítás különböző formái által. Következésképpen terítékre került az egyházi oktatás kérdése, a protestáns nevelési rendszer hiányosságai, a tanítók alacsony bérezése és ezzel kapcsolatban az egyháziak mellékfoglalkozásai, a lelkes és a közösség közötti kommunikáció hiánya, a rideg prédikációk

stb. A nagy reformátorok alapelveit elemezgetve egyháziak és világiak egyaránt egyetértettek abban, hogy az 1850-es években a csaknem öntudatlanságra hanyatlott egyházigazgatásnak gyökeres átalakulásra, újjászületésre van szüksége.

Az 1860-as évek végére tehát határozottan érződött a megújulás igénye, nem csak a társadalom, hanem az egyháziak körében is. A református egyházi élet megújítása érdekében választott utak egyike a vallási liberalizmus vagy szabadelvűség volt. Az említett irányzat erdélyi képviselője Kovács Ödön, akinek nevéhez kötődik az erdélyi református teológiai megújulás. Hollandia református egyetemén nevelkedve, a református egyház harmadik nagy teológusa Apáczai Csere János és Bod Péter mellett, Leyden egyetemének liberális teológusai hatása alá került. A nagyenyedi Teológián tevékenykedve a sikertelenség okát a meggyőződésen alapuló vallásosság hiányában látta, munkái által erre hívta fel egyháziak és világiak figyelmét egyaránt. A megoldás fele vezető út első állomását a vallástudomány életrekeltésében látta, a teológiai munkásság újraindításához két kötetes vallásbölcseleti kézikönyvével járult hozzá.⁷

Az erdélyi református egyház megújulását a XIX. század végén Szász Domokos püspök nagyarányú építómunkája tetőzte. A XIX. század végén indult Erdélyben a modern ipari-kereskedelmi igény szerint az út, vasút, iskola és városépítés. Ezen építő korszak lehetőségeinek hasznosítása által, az említett püspök idejében tíz év leforgása alatt több mint 70 templom és 80 iskola épült, valamint létrejött a Kolozsvári Református Teológiai Fakultás.

A teológiai megújulással párhuzamosan egyházalkotmányi megújulás is végbement. Az erdélyi református egyházi szervezet átalakításának vágya néhány reformkori sikertelen kísérletre vezethető vissza. Így az 1850-es évek közepén, amikor a szervezeti kérdések ismét terítékre kerültek, az esetleges korlátozó törekvések elkerülése végett az új egyházszervezet fokozatos kiépítésére esett a választás.⁸ Az átalakulás tehát három lépésben történt, az 1861 és 1871 között bevezetésre került három egyházi törvény által, amelyekből az 1861. évi a községekre, az 1868. évi az egyházmegyékre, az 1871. évi a teljes egyházkerületre vonatkozott.

Ahhoz, hogy az említett törvények által bevezetett újításokat és azok jelentőségét megértsük, érdemes egy átfogó pillantást vetnünk az erdélyi református egyház korábbi felépítésére, fontosabb intézményeire. A század elején az erdélyi református egyház a generális zsinat által választott püspök igazgatása alatt állt. Az egyház igazgatásának legnagyobb hatalommal bíró intézménye az Apafi Mihály idejében létrejött Főkonzisztórium. Megalakítását követően, egy kezdeti ideiglenes jellegűnek tűnő tevékenység után, a Habsburg befolyás erősödésével állandóvá vált, majd átvette az egyház irányítását. Mivel tagjai a társadalmi státus alapján kerültek megválasztásra, léte az egyházvezetésben határozottan a patriarchális kapcsolatok megkövesedését segítette.⁹

Az erdélyi református egyház területi-közigazgatási szempontból eszerek által vezetett egyházmegyékre tagolódott. Az egyházmegye több egyházközség egy „felsőbb hatósággá való egyesülését” jelentette a közigazgatás, rend és vezetés biztosítása érdekében. Az egyházmegye és következésképpen minden egyes község vezetése az esperest illette, akit a különböző problémák megoldásában az egyházmegye legfőbb kormányzati szerve, a lelkészek által alkotott parciális zsinat segített. Az esperest élete végéig választották, csak súlyos bűnök, illetve egészségügyi okokra hivatkozva távozhattak tisztéből lemondás által. Az esperes választása az egyházmegye lelkészei által a parciális zsinat keretében történt, de a határozatot a püspök akarata nagyban befolyásolta. Ezt a tényt támasztja alá az 1599. évi vásárhelyi generális zsinat határozata. Ennek megfelelően az esperes választását a püspök jóváhagyása előzte meg, a választást a választott jóváhagyása, majd a zsinat előtti eskütétel követte. A Geleji kánonok¹⁰ (50. és 56.) szerint az újonnan választott esperest az eszerek közössége is el kellett fogadja. A választott fontos hatalom birtokába jutott: elsősorban a hívők, pásztorok, rektorok mentora és ítélőbírója. Az 1633. évi enyedi zsinat határozata szerint az esperes a parciális zsinaton készülségük felől vizsgáztatta a pásztorjelölteket. Beleegyezése nélkül lelkészi szolgálatra senki nem volt alkalmazható, döntött a lelkészek áthelyezéséről is. Megbüntethette azt a lelkészt, aki tudtán kívül új közösség után nézett. A gyülekezetek papmarasztási jogát tehát korlátozta az esperes hatásköre. Ellenőrizte a papok tevékenységét, az istentisztelet megfelelő zajlását, a lelkészek fizetését a közösség által.

Felügyelt a gyülekezetek vagyonára és kezelésére, vizsgálta az egyházi ingatlanokat stb.¹¹

A parciális zsinat, az egyházmegyei kormányzás alapintézménye, az egyházmegye összes lelkészeiből állott, tehát az egyházmegye legteljesebb képviselőjének minősíthető. A zsinat különböző helységeken ült össze, évente általában három alkalommal, az esperes hívására. Kezdetben tagjai saját költségükön vettek részt, később a helyet adó helység lakossága, illetve a problémákkal jelentkezők tartoztak a tagok fenntartását biztosítani. Az intézmény hatáskörébe tartoztak többek közt a generális zsinat határozatainak kihirdetése, magyarázata és alkalmazása, a lelkész-választások körüli ügyek megoldása, a lelkészek tevékenységének ellenőrzése, az esperes választása, különböző peres ügyek megoldása, valamint helyi szabályok alkotása. A zsinat tevékenysége leginkább bírói jellegű volt. A bírósági ügyekben az egyházmegye tulajdonképpeni bíróságát alkotó esperes, mint a parciális zsinat elnöke, 8–10 választott esküdt ülnök és a jegyző együtt ítéltek, de az egyház közügyeit tárgyaló tanácskozásokon minden lelkésznek érvényes szavazata volt.¹²

Az egyházmegye anyagi javainak, valamint a hívek erkölcsi életének felügyelete, irányítása nagyrészt az egyházmegyei vizitációk keretében történt. Ez minden egyes község évenkénti látogatását jelentette egy, az esperes által vezetett bizottság által, amely a község anyagi javai mellett, erkölcsi szempontból vizsgálta mind a közösség tagjait, mind az egyházi alkalmazottakat. A vizitációk így általában a jegyző, egy esküdt ülnök, a lelkész, a tanító, a nemesség és a közrendű gyülekezeti tagok képviselői jelenlétében zajlottak. A résztvevők nevei lejegyzésre kerültek a vizitációs jegyzőkönyvekbe. Az ellenőrzés előre meghatározott kérdések alapján történt, amelyek a lelkész, a tanító és a közösség tagjainak erkölcsös-ségét és tevékenységét tartották szem előtt. A vizitációk adtak lehetőséget az egyház vagyonának felmérésére és gyarapodásának követésére, a lelkészek és tanítók tevékenységének ellenőrzésére, valamint a deviáns viselkedésű egyének kiszűrésére, megbüntetésére. Az eredményeket lejegyezték, a parciális zsinatok munkálataik során új, a „valós” helyzetnek megfelelő szabályok létrehozására használták föl. Ezek a helyi jellegű, a parciális zsinatok keretében alkotott szabályok kiegészítették a generális zsinat, valamint a világi jellegű törvények határozatait. Szabályozták a

hívek mindennapi életét, kapcsolatukat a község egyházi vezetőivel, a közösségek közötti kapcsolatokat, a deviánsok büntetését. A vizitációk tehát az esperes tevékenységének fontos részét, az egyházmegye vezetésének eszközét képezték. A természetes szaporulat miatt azonban a vizitációk szabályszerű lezajlása a XIX. század közepére lehetetlenné vált. Így a vizitátorok főként az anyagiakat kezdték vizsgálni, a legfontosabb, az erkölcsi ellenőrzés időhiánya miatt elmaradt. A kiadások túlszárnyalták az eredményeket.¹³

Az egyházmegyek községekből tevődtek össze, amelyek bizonyos fokú önkormányzattal rendelkeztek. Itt említhetjük a presbiterek, a lelkész választását, a helyi vagyoni ügyek rendezését. Az egyházközségek élén a lelkipásztort és a presbitériumot találjuk, ezen utóbbit elég szűkre szabott hatáskörrel. A lelkész tehát a gyülekezet vezetője, aki azonban minden téren az esperes felügyelete alatt áll.

Ha végigtekintünk a fentebb vázoltakon mind egyházmegyei, mind a teljes erdélyi református egyház szintjén, a vezetés patriarchális, erősen centralizált jellegét figyelhetjük meg. Mindez ellentétben állt a református vallás alapelveivel. A helyzet megoldását az 1861–1871 között bevezetett új egyházalkotmánynak kellett biztosítani.

Elemelve az említett törvények által hozott újításokat, az egyházközségek szintjén az 1861. évi törvény elsősorban a presbitériumok problémájával foglalkozott, hiszen annak ellenére, hogy a református egyház vezetésének alapja a hatalom megosztása kellett volna legyen, e probléma megoldatlan volt. Az első presbitérium létrehozására tett kísérlet 1660-ra tehető, amikor Nagyváradon próbálkoztak ezzel. A siker korlátozott volt és maradt a politikai konfliktusok, a török háborúk, majd az osztrák megszállás és egyházpolitika miatt.

Az 1861. évi törvény tehát a presbitériumokat erősítette. A presbitereket a község teljes jogú tagjai választották, a hívek számának megfelelően legtöbb 30 számban, három évre. Minden évben a presbiterek egy harmadát újraválasztották. A választás alapkritériuma a 24. életév betöltése volt, valamint, hogy az illető személynek ne legyen rokona az egyházvezetésben. A presbitérium feladata a lelkész irányítása alatt a község vagyonának ellenőrzése, a zsinati határozatok magyarázata, közléte, az egyház fenntartásának biztosítása, a hívek magatartásának

ellenőrzése, a gyerekek iskoláztatásának biztosítása, a békepróbák végrehajtása stb.¹⁴

Az egyházmegyek szintjén az 1868. évi törvény szintén az egyházi vezetés decentralizálására törekedett, a meglévő intézmények feladatkörének pontosabb meghatározása, valamint új intézmények létrehozása által. Az újítások értelmében a vizitációk háromévente zajlottak az esperes és az igazgató vezetése alatt. A fő cél a hívek és egyházi alkalmazottak erkölcsi ellenőrzése lett, az anyagi ügyek figyelemmel kísérésére új intézmények alakultak.

Az esperest segítő legfontosabb fórum, a már említett parciális zsinat, továbbra is fennmaradt egyházmegyei közgyűlés címen. Az ülések az esperes elnöklete alatt zajlottak. Hiányában a legidősebb ülnök, vagy a jegyző vette át helyét. Tagjai közül fele világi személy volt – elsősorban a tanítók képviselői –, mivel megváltozott az intézmény hatásköre.

1868-at követően új intézmények is alakultak. Itt említjük az egyházmegyei tanács létrejöttét. A jegyző, közügyigazgató, fő- és aligondnok, valamint ülnökök által alkotott fórum háromhavonta ült össze a zsinat határozatainak érvényesítése érdekében. Célja tulajdonképpen az egyházmegye vezetésének biztosítása volt azokban az időszakokban, amelyekben a zsinat szünetelt.

Az újonnan alakított intézmények sorában kell megemlítenünk a köztörvényszéket, illetve a házassági törvényszéket, amelyek átvették a parciális zsinat által orvosolt peres ügyek megoldását. Az egyházmegyei köztörvényszék – amelynek feladata ítélni az egyházi tisztviselők tisztán egyházi ügyeiben – tagjai egyenlő számban egyháziak és világiak voltak, számuk 4–4 és 10–10 között változott. A tagokat az egyházmegyei közgyűlés választotta. Az egyháziak sorában helyet foglalt az esperes, jegyző és igazgató, a világiak sorában a fő- és aligondnok. A házassági törvényszék szervezete annyiban különbözött, hogy tagjai közt a lelkészek többséget alkottak, világi tagjai csak a fő- és aligondnok voltak. Mindkét intézmény elnöke az esperes.¹⁵

Az egyházkerület szintjén, a patriarchális viszonyok felszámolása érdekében, a konzisztórium felszámolására volt szükség. Az alkotmány tehát felszámolta a klerikális zsinatot és a konzisztóriumot, lehetővé téve a képviseleti elv érvényesülését az „egyházkerületi közgyűlés” létreho-

zása által. Természetesen továbbra is felfedezhető néhány, a régi egyházszervezetre utaló vonás, például a zsinatok tiszta jogi jellegű tevékenysége, az esperesek és a püspökök előjogai stb.¹⁶

Az új egyházalkotmányt alkotó törvények célja tulajdonképpen ugyanaz volt: az egyházi vezetés decentralizálása a különböző egyházi intézmények feladatainak pontos meghatározása, valamint új intézmények létrehozása által. Feltevődik a kérdés, hogy az egyház megújulását szolgáló törvények mennyire feleltek meg az elvárásoknak, mennyire voltak célravezetők, melyek voltak a közvetlen hatásaik. Az 1861–71 közötti egyházalkotmány közvetlenül bevezetése után már vita tárgyát képezte, amely rendkívül jól tükröződik a korabeli protestáns sajtóban.¹⁷ A vélemények nagyrészt negatív jellegűek, az egyház kebelében tapasztalt gondok fennmaradásáról tudósítanak. Az 1877. évi egyházkerületi közgyűlésen Kemény Gábor elnök a megnyitó beszédében például a következőket mondta: „... Fájdalommal kell tapasztalnunk, hogy meglazult az összetartás, bomlásnak indult az az egyetértés és kialudni készül az az ügybuzgalom, amely a protestáns egyházat alapította, és eddig fenntartotta...”.¹⁸

De lássuk melyek is voltak a tárgyalta törvények „hiányosságai”. Az 1861. évi törvénnyel kapcsolatosan megfogalmazott vélemények leginkább a lelkész, presbiterek és a tanító választásának módszerét tárgyalták. Az említett törvény ugyanis a kisebb községek számára (legtöbb 200 tag) megadta a lehetőséget a lelkész, presbiterek és a tanító közvetlen megválasztására. A nagyobb községek esetében azonban másodfokú választást vezetett be, vagyis a hívek által választott képviselőtestületnek volt lehetősége közvetlen választásra. A presbiterek, papok és tanítók megválasztásának jogától fosztottak meg tehát nagy számú hívőt. Ez lényeges kérdés, mivel a lelkész és tanító kinevezése nem ideiglenes, fenntartásuk az egész közösséget terhelte. A gyakorlati élet is igazolta a határozat elvetését: Székelyudvarhelyen a törvény alkalmazását elvetették és a Geleji kánon, illetve a százados gyakorlat alapján a község papját általánosan közvetlen szavazással választották. Az 1861. évi törvény tárgyalta határozatát néhányan akár visszalépésnek is minősítették, mivel a lelkészválasztásra a Geleji kánon óta minden teljes jogú tagja jogosult a közösségnek.¹⁹

A megyei rendszerrel kapcsolatosan leginkább a megyei közgyűlési tagok választásának módszerét tartották kevésbé kidolgozottnak. Ugyanis csak a tagok fele esett választás alá, másik fele a paritás elve alapján, a papi tisztség által került a gyűlésbe. A választás ebben az esetben sem közvetlen. Mindez ellentétekhez vezethetett a világi és egyházi felek között, esetleg az ún. „papuralomhoz” való visszatéréssel fenyegetett. Ráadásul, a protestáns szabadság szerint, rendek nem létezhetnek az egyház kebelében. Az 1868. évi törvény előírásai tehát ellenkeztek a már Geleji által megfogalmazott elvvel, amely száműzte a hierarchiát a református egyházszervezetből: „hyerrarchiam, anti christianam damnamus”.

Ugyancsak egyházmegyei szinten merült fel, hogy a házassági törvényszékek esetében nem szabályozták megfelelően az ülnökök választásának módját, mindössze, hogy időnként újraválasztandóak. Az események elemzői szerint minden évben a tagok egy harmadának újraválasztására lett volna szükség, hogy ez által biztosítva legyen a már tapasztalattal rendelkezők jelenléte az ülnökök között. Nem biztosítottak helyet ugyanakkor az egyházat támogatóknak az egyházi vezetésben, így felmerült a lehetősége annak, hogy a támogató személyek elveszítik érdekeltységüket, az amúgy is rossz anyagi állapotban lévő református egyház pedig támogatások nélkül marad.

Az 1871. évi törvény hiányossága, hogy a kerület szintjén nem sikerült biztosítania a törvényhozó hatalom elválasztását a végrehajtótól. A generális zsinat tagjai közt jelen voltak a végrehajtó hatalom képviselői. A főtanács feladatköre nem választódott el a zsinat hatáskörétől.

Összegezve az új egyházalkotmány „hiányosságait” elsősorban széteső jellegét említhetnénk meg. Az alkotmányt alkotó három törvény nagy időbeli eltérésekkel került kidolgozásra és bevezetésre. A törvények elemzői legteltelesebbnek az 1861. évit, a községekre vonatkozót tartották, amely által sikerült bár a községek szintjén érvényesíteni a képviseleti elvet a presbitériumok megerősítése által. Az alkotmányt alkotó másik két törvény kidolgozását azonban már politikai események, valamint a világi törvényhozás befolyásolta. Az 1868. évi egyházmegyékre vonatkozó törvényt megelőzte a kiegyezés, Erdély egyesítése Magyarországgal. Az egyesülés következtében megkezdődött az erdélyi református

egyház egyházkerületté való alakítása, a magyarországi egyházi szervezettel való egységesítés folyamata, amely az 1881. évi debreceni unió által teljesedett ki.²⁰ A magyar törvényhozás az 1868-as egyházi törvénnyel egy időben alkotta meg az 1868. évi XLIII. törvénycikkelyt²¹, amely megerősítette az erdélyi vallásügyi törvények érvénybe maradását. Így az említett törvény 14. cikkulusa szerint Erdély mindazon törvényei, amelyek az erdélyi területen a bevett vallásfelekezetek, egyházak és egyházi hatóságok vallásgyakorlati s önkormányzati szabadságát, jog-egyenlőségét, egymásközi viszonyait s illetőleg hatáskörét biztosítják, nem csak sértetlenül fennmaradnak, hanem egyszersmind a görög és örmény katolikus és keleti görög szertartású egyházakra is kiterjesztettek. Ugyanakkor a 48. törvénycikkely orvosolta a református házassági bíráskodás azon régi sérelmét, hogy a vegyes házasságok házassági pereit – ha az egyik fél katolikus volt – kötelezően a katolikus házassági törvényszék előtt zajlottak. A törvény értelmében az alperes hatóságánál kezdődő per az alperesre vonatkozó ítélet meghozatala után átkerült a felperes ügyében intézkedő fórumhoz.²² Az 1868. évi LIII. törvénycikkely szerint pedig, a vegyes házasságok bármely felekezet papja előtt megköthetővé váltak.²³

Bővebb elemzés céljával az 1868. évi törvény által létrehozott intézmény, a házassági törvényszék esetét ragadtuk ki.²⁴ Választásunkat az említett intézmény működésének rövid tartama, illetve létjogosultságának vitatott jellege határozta meg. Az egyházmegyei házassági törvényszék, az 1791. évi XXXIV. és 1868. évi XLVIII. országos törvénycikkek alapján az illetékességi körébe tartozó evangélikus református hívek házassági kötelékének érvénye vagy érvénytelensége, a házasság ideiglenes vagy végleges felbontása (separatio és divortium) ügyében első fokon ítéltetett. Minden ítélet, amely a házassági kötelék semmisségét vagy végleges felbontását mondja ki, az egyházmegyei igazgató által hivatalból fellebbezendő az egyházkerületi házassági főtörvényszéknél.

Az 1888-ban Kolozsváron kiadásra került erdélyi református egyházkerületi törvények²⁵ a házassági törvényszékről a következőket statuálták: az egyházmegyei bíráskodást házassági perekben gyakorolja a házassági törvényszék. Ennek elnöke az esperes, jegyzője az egyházmegyei jegyző, szükség esetén törvényes helyetteseik. Tagjai az egyházmegyei

közügy-igazgató (direktor), aki egyszersmind házasságvédő, az egyházmegyei gondnokok és a közgyűlés által hat évre választott papi ülnökök, akiknek száma négynél kevesebb és tíznél több nem lehetett. Ítélethozatalra, az elnökkel együtt, legalább hét tag jelenléte szükséges. Ha az ülésen a tagok páros számmal vannak jelen, hivatalára nézve a legifjabb ülnök részt vesz ugyan a tanácskozáson, de nem fog szavazni.

Egy határozottan klerikális intézményről van tehát szó, amelynek feladatköre egy nagy fontossággal bíró problémára, a családbomlásra terjedt ki. A XIX. században a család a társadalom alapintézménye, a párkapcsolat egyedüli törvényes formája volt. A társadalomban betöltött szerepe által, mint a gyereknemzés és nevelés, a szexuális kapcsolat törvényesítése, a gazdasági biztonság megteremtése stb., mind a világi, mind az egyházi kormányzás figyelmének középpontjában állt. A közösség a földi boldogság és biztonság létrehozásának lehetőségét, a világi és egyházi vezetés a népesség, valamint a hívek szaporításának eszközét látta benne. A család által betöltött funkciók fontossága által magyarázható az ellenőrzése feletti „versengés”, amely bizonyos szempontból megmutatkozott II. József törvényhozásában is.

Míg a világi hatalom részéről egyre határozottabban mutatkozott meg a család intézményének ellenőrzésére irányuló törekvés, a református egyház nem feltétlenül ragaszkodott ennek megtartásához. Ez nem jelentette, hogy a református egyház közömbösen tekintett volna a hívők házasságára, vagy a családbomlásra, sőt keményen büntették az egyházi esküvő nélküli együttélést, a család felbontását okozó bűnöst. A protestáns teológiai szemlélet szerint azonban a házasság, mint jogintézmény, a világi jogrendre tartozik. Az, hogy 1868-ban mégis létrejött a házassági törvényszék, inkább a katolikus egyháznak a hívek házasságának ellenőrzéséhez való ragaszkodásának tudható be, amelynek következtében a különböző egyházak közötti jogegyenlőség alapján a házasság és válás ellenőrzése továbbra is az egyháziak kezében maradt. Azonban kizárólag egy rövid időszakról van szó, ugyanis az 1894. évi XXXI–XXXIII. törvénycikkek értelmében, a polgári házasság bevezetésével a házasság, következőképpen a házassági kötelékek felbontása is világi jelleget nyert.²⁶

A házassági törvényszék tehát mindössze 28 éven keresztül, 1868-tól 1894(95)-ig működött. Az udvarhelyi református egyházmegye házassági törvényszéke évente hat alkalommal ült össze, leginkább január, április, június, július, augusztus és szeptember hónapokban, felváltva az egyházmegye két városában, Udvarhelyen és Keresztúron. A levéltári forrásoknak megfelelően 1868–1895 között összesen 1022 per zajlott le, tehát évente átlagban 35.²⁷ Ez az érték a század első felében tapasztalható évi 25–30 perhez képest nem jelentett különösebb emelkedést. Meg kell említenünk azonban, hogy a törvényszék működésének utolsó éveiben a perek számának határozott növekedését figyelhetjük meg, akár évi 60 váloperről is beszélhetünk. A jelenség több dologgal hozható kapcsolatba, mint a folyamatban lévő perek véglegesítésével az intézmény megszűnte előtt, a mentalitás szintjén végbement változásokkal, az immár általánossá vált kivándorlással, amely egyfelől újabb okokat szolgáltatott a válásra, illetve sokaknak anyagi alapot biztosított rég megromlott kapcsolatuk felbontására stb.

Ha a házassági törvényszék munkálatait vesszük figyelembe egy átlagos per lezajlási szakaszait a következőképpen jellemezhetjük. Első lépésként a felperes benyújtotta válási kérelmét az espereshez, a kérés jóváhagyásáról bizonylat készült. Ezt követően a válni akaró fél jelentkezett a közösség lelkipásztoránál, aki végrehajtotta a békepróbát. A békéltetés eredményeiről bizonyítvány készült, amely lehetőséget adott a tulajdonképpeni per megkezdésére. A tiszteletes kiadta az idézőlevelet és kinevezte az idézést átadó személyeket, akik az idézés határa lejegyezték az alperes válaszát. Lezajlott az első tárgyalás, amelyről jegyzőkönyv készült. Az ítélet kellően bizonyított, esetleg bevallott bűnök esetében lehetett a válás, de leggyakoribb a bizonyításra való fölszólítás. Miután a feleltető biztosok lejegyezték a vallomásokat lezajlott a második tárgyalás. Ha a válás okát kellően súlyos és jól bizonyított bűn képezte, kimondták a válást, a peres feleket anyagi problémáikkal a világi fórumok elé irányították. Az ítélet azonban lehetett újabb bizonyítékok felhozatalára való felszólítás, illetve a 6 hónapig tartó ágy-asztaltól való elválasztás (ez tulajdonképpen egy hosszúra nyúlt békepróbának felelt meg) is. Összeadás esetében a per folytatására „novum” (fellebbezés) jelentés után volt lehetőség. Kijelenthetjük tehát, hogy súlyosabb bűnök

esetében egy válóper 2–3 hónapig tartott, tehát általában két ülés után kimondták a válást. Kevésbé súlyos bűnök, illetve szándékos késleltetések, vagy az egyik fél eltűnése okán kezdeményezett perek esetében azonban a válás két–három évig is elhúzódhatott.

1885 után még bekövetkezett néhány változás a perek menetében. Tulajdonképpen a per mentének bonyolultabbá válását figyelhetjük meg. A per minden egyes lépéséről bizonyítvány készült, megjelent a különvető levél, a válóperes iratok jellegzetes dokumentuma, amely a peres felek szétköltözését törvényesítette a per kezdetekor. A per menetének bonyolultabbá válása, a szükséges iratok számának növekedése, magukkal vonták a per költségeinek növekedését. A század vége felé a peres költségek az esetleges büntetésekkel együtt a 90 forintot is elérhették, így akár a válástól való elrettentés eszközének is minősíthetjük.²⁸

A házassági törvényszék működésével kapcsolatosan kell megemlíteni azokat a szabályokat, amelyek alapján e fórum meghozta döntéseit. A törvényszék határozatait elemezve megfigyelhetjük, hogy az ítéletek árnyalása érdekében tulajdonképpen a bibliai tanításoktól kezdődően, Geleji Katona István kánonjain²⁹ és II. József rendelkezésein keresztül, a generális és parciális zsinati határozatokig el, többféle előírást figyelembe vettek. Az ítéletek alapját azonban a Bod Péter-féle házassági törvényrajz³⁰ alkotta. A Synopsis előírásait összegezve, a válást okozó bűnöket öt csoportba sorolhatjuk: a szexuális élettel kapcsolatos bűnök, a partner életének veszélyeztetése, hűtlen elhagyás, erőltetett házasságok, engesztelhetetlen gyűlölséget okozó bűnök. A felsorolt öt kategória közül a per folyamatának befolyásolására az erőltetett házasság, de leginkább az engesztelhetetlen gyűlölséget okozó bűnök adtak lehetőséget.

Ha a házassági törvényszék működését összevetjük a parciális zsinat 1868 előtti tevékenységével, kiszűrhetjük azokat az újításokat, amelyeket a családbomlás megakadályozásának érdekében vezettek be az új egyházalkotmány által. Először is az önkényes jellegűnek minősített Geleji kánon utasításait, amelyek alapján a zsinat részben határozatait hozta, végleg felváltotta Bod Péter Synopsisa, amely tulajdonképpen szokásjognak minősíthető. A válóperek rendezését külön intézmény látta el, amelynek hatásköre semmi másra nem terjedt ki, következésképpen szigorúbbá vált az ellenőrzés, minden egyes lépésről hivatalos irat ké-

szült, amelyeket kivétel nélkül hitelesítettek. A perek iratait rendszerezve összegyűjtésre kerültek, az ítélet minden egyes alkalommal csak a főtörvényszék jóváhagyása után vált érvényessé. Lényeges a változások közt megemlíteni a családbomlást okozó büntetésének átalakulását is. A liberalizmus eszméinek megfelelően a század elején a parciális zsinat által alkalmazott megszégyenítő büntetéseket törölték, maradtak az anyagi büntetések.

Ami a házassági törvényszék munkálatainak sikerességét illeti, nehéz véleményt mondani. Tény, hogy mind a század elején, mind a házassági törvényszék működésének idejében, az a református vallású személy, aki válni óhajtott, a büntetések, illetve az anyagi terhek vállalása által megtehetette. Nagyon alacsony a teljes század folyamán azon személyeknek a száma, akik a lelkész és presbiterek győzködése, a békepróba következtében letettek válási szándékukról. Nem vonhatunk le következtetéseket a perek számának vizsgálata által sem. Igaz, a század első felében az átlagosan 25 per a század utolsó negyedében 35-re emelkedett, de ez leginkább a népesség növekedésének tudható be.

Nem minősíthetjük tehát a házassági törvényszék munkálatait eredménytelenebbeknek a zsinat tevékenységénél. Sőt határozottan a perek kezelésének komolyodását, szigorodását figyelhetjük meg. Hogy a törvényszék és általában az új egyházalkotmány által bevezetett intézkedések nem hoztak gyökeres változásokat, az a társadalmi mentalitás, a közösség értékrendje átalakulásának és ennek következtében az egyház és társadalom közötti viszony átértékelődésének tudható be. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az 1894. évi törvényeket követően a válások száma nem hogy csökkent volna, hanem akkor vált igazán rohamossá az elválások gyarapodása.³¹

Amint az a házassági törvényszék esetéből is kitűnik tulajdonképpen lehetetlen véleményt alkotni a XIX. századi erdélyi református egyházalkotmány „sikerességére” vonatkozóan. A korabeli közművelődési és protestáns egyházi sajtó hasábjain napvilágot látó cikkek határozottan az erdélyi református egyházat belülről bomlasztó problémák fennmaradásáról tanúskodnak.³² Az 1902-es Tusházi Székely Kongresszuson Nagy Károly, kolozsvári református teológus tanár ugyancsak az anyagi gondokra, a vadházasságok magas számára hívta fel a figyelmet, a valláser-

kölcsi nevelés intenzívebbé tételét jelölve meg a helyzet javítása érdekében.³³ Előadásában már a belmissziós elv fogalmazódott meg. A belmisszió gondolata, a vallásos szabadelvűség „kudarcát” követően, a XIX. század utolsó évtizedeiben terjedt el, majd 1923-ban hivatalos egyházi programmá lett. Az elmondottak alapján azonban nem vonhatjuk le következtetésként a református „új egyházalkotmány” elhibázott voltát. Az erdélyi református egyház belső bomlásának hátterében ott találjuk ugyanis a XIX. századi politikai, gazdasági, demográfiai stb. eseményeket, a nyugati országokból beszivárgó új eszmeáramlatokat, valamint az említettek hatása alatt átalakult értékrendet és közgondolkodást. A II. József-féle rendeletet követő időszakban az egyházfegyelem gyakorlásának eszközei nélkül maradt egyház alkalmazkodási kísérletei tehát nem lehettek sikeresebbek, hiszen maga a vallás helyeződött a társadalmi értékrend egy más szintjére.

JEGYZETEK

- ¹ Az említett korlátozó rendelkezésekre példaként említhetjük a főtisztviselői állások katolikus főurak által való betöltését, amelynek következtében a református egyház veszített politikai befolyásából; a katolikus és nem katolikus fél házassági szertartását csak katolikus pap végezhetette, aki csak a születendő gyerek katolikus vallásának biztosítása mellett esketett stb.
- ² *Canones Ecclesiastici cum benigna constitutione Josephina de causis matrimonialibus*. Marosvásárhely, 1842. 103. A bécsi udvar valláspolitikájára vonatkozóan lásd még Sorina Bolovan: *Legislația cu caracter matrimonial la românii din Transilvania în a doua jumătate al secolului al XIX-lea*. In: *Studii de Istorie a Transilvaniei*. Cluj Napoca, 1994. 168–175.; Mihai Săsăujan: *Politica bisericească a Curții din Viena în Transilvania*. Cluj Napoca, 2002.
- ³ Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék*. Kolozsvár, 1947. 118.
- ⁴ *A magyar református egyház története*. Sárospatak, 1995. 364–365. (A továbbiakban: *A magyar református....*)
- ⁵ Az 1848-as forradalom hatásairól alkotott korabeli véleményeket lásd Szeremlei Sámuel: *Vallás, erkölcs és társadalmi élet 1848-óta Magyarországon*. Budapest, 1874.
- ⁶ Simon József: *Egyházi fegyelem*. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok VII* (1864) 8–9. sz. 226–234, 256–266.; Révész Imre: *A protestáns egyházalkot-*

mány alapelvei, a XVI. századi főbb reformátorok, vallástételek és egyház-szervezetek bizonyítása szerint. Szarvas, 1856.

- ⁷ *A magyar református....* 372. Vö. Juhász András: *Az erdélyi református egyházkerület*. In: Erdélyi egyházaink évszázadai. Bukarest, 1992. 167. (A továbbiakban: Juhász, 1992.)
- ⁸ Az előzményekre vonatkozóan lásd bővebben Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. III. Bp., 1904–1905. 207–212. (A továbbiakban: Pokoly, 1904–1905.)
- ⁹ Juhász, 1992. 160–162.
- ¹⁰ Geleji Katona István által az 1646. évi szatmári generális zsinat határozatai alapján összeállított kánonok. Lásd Kiss Áron: *Egyházi kánonok – s függelékül a Szatmárnémetiben 1646-ban tartott nemzeti zsinat végzései*. Kecskemét, 1875. (A továbbiakban: Kiss, 1875.)
- ¹¹ Lásd bővebben Illyés Géza: *A református esperes és az egyházmegyei kormányzás a 17. és 18. században*. In: Református Szemle XXV (1932. ápr. 30.). 179–188.
- ¹² Uo. 1832. máj. 20. 213–218. A parciális zsinatok szabályalkotási jogára vonatkozóan példaként lásd Nagy Lajos: *Régi egyházfegyelmi szabályok az udvarhelyi egyházmegyében*. In: Az Út XIV (1932) 5–7. sz.
- ¹³ Pokoly, IV. 1904–1905. 158–160. Vö. Timon Ákos: *A visitatio canonica a magyar egyházjogban*. Bp., 1884.
- ¹⁴ *Az erdélyi ev. ref. egyház új szervezete*. Kolozsvár, 1871. 1–14.
- ¹⁵ Szeredy József: *Egyházjog*. I. Pécs, 1874. 600–601.; *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényei, az evangélium szerint reformált magyarországi keresztény egyház egyetemes zsinat által 1881/2 évben hozott és őfelsége által megerősített Egyházi törvényekhez alkalmazva, az Egyházi törvények 9. § értelmében*. Kolozsvárt, 1885. 49–80. (A továbbiakban: *Az erdélyi ev. ref....*)
- ¹⁶ *Az erdélyi ev. ref.* 20–40.
- ¹⁷ Lásd példaként Demeter Sámuel: *Az új szervezeti törvény*. In: Erdélyi Protestáns Közlöny I (1871) 19. sz. 163.; Szász Károly: *Az erdélyi református anyaszentegyház szervezési kérdéséhez*. In: Erdélyi Protestáns Közlöny I (1871) 1–2. sz. 2–5, 13–15.; Uő: *Az erdélyi református egyházkerület új törvényéről*. In: Erdélyi Protestáns Közlöny I (1871) 21. sz. 171–172.
- ¹⁸ Szakács Mózes: *Az erdélyi reformátusok egyházkerületi közgyűlése*. In: Udvarhelyi Híradó I (1877. jún. 16.) 24. sz. 93–94.
- ¹⁹ *Az erdélyi ev. ref....* 8.
- ²⁰ A debreceni unióra vonatkozóan lásd *Egyházi törvények a magyarországi református egyházban*. Debrecen, 1907. 255–262.
- ²¹ Pokoly, III. 1904–1905. 213–214.
- ²² Juhász, 1992. 119.

- ²³ Kovács Gyula: *Házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint*. Bp., 1883. 127–129.; Weber Samu: *Új büntető törvény és vallásügy*. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok XXIII (1880) 40, 48. sz. 1284–1285, 1538.
- ²⁴ A felhasznált levéltári források az Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltárában (a továbbiakban UREL) találhatóak. A parciális zsinatok jegyzőkönyvei. 1800–1806. Válóperes iratok. 1868–1895. (32 csomag). A házassági törvényszék jegyzőkönyvei. 1868–1895. Mivel a felhasznált adatok összegezve jelennek meg a továbbiakban nem említjük őket.
- ²⁵ *Az erdélyi ev. Ref. egyházkerület törvényei*. Kolozsvár, 1888.
- ²⁶ Németh Sándor: *Polgári házasság és egyház*. In: Protestáns Közlöny XXV (1895) 25. sz. 196–197.
- ²⁷ Az említett értéket a Váloperek jegyzéke (UREL Váloperek jegyzéke. 1874–1895.) valamint a válóperes iratok által szolgáltatott adatok alapján számítottuk ki. A perek számának pontos meghatározása azonban lehetetlen az esetleges irathianyok következtében.
- ²⁸ Ez hatalmas összeget jelentett, hiszen egy napszámos napi jövedelme 20 krajcár volt, egy női háziessel havi 3 forintra szerződött le, egy kilogramm sertéshús 44 krajcárba került.
- ²⁹ Kiss, 1875.
- ³⁰ Bod Péter: *Házassági törvényrajz vagy a házassági törvényekről való tanítás*. Kolozsvár, 1836. Bod Péter munkája először latinul *Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum....* cím alatt jelent meg 1763-ban Szebenben.
- ³¹ Szél Tivadar: *Az elválások újabb alakulása*. In: Magyar Statisztikai Szemle XII (1934) 9. sz. 756–776.
- ³² Benedek Dénes: *A baj és lehető orvoslása*. In: Protestáns Közlöny 1894. 46. sz. 375–378.; Szakács Mózes: *Az erdélyi reformátusok egyházkerületi közgyűlése*. In: Udvarhelyi Híradó I (1877. jún. 16.) 24. sz. 93–94.; Szakács Mózes: *Adakozási fölhívás az erdélyi ev. ref. egyházkerület házi pénztára megalapítására*. In: Udvarhelyi Híradó I (1877. aug. 4.) 31. sz. 121–122.
- ³³ *A székely kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai*. Csíkszereda, 2001. 301–315.

MIHÁLY JÁNOS

Kirulyi fürdőélet a XVIII. századtól az államosításig

Régebb közkeletű szállóige volt, hogy ha a Székelyföldön egy pálcát a földbe szúrnak, ásványvíz fakad fel a nyomában. Nos, ez a szállóige a Kis-Homoród völgyében települt Lövéte község nagy kiterjedésű határára is érvényes, ugyanis tele van különböző típusú (alkalikus, gyengén konyhasós, vasas) szénsavas ásványvíz- (székelyesen *borvív*-) és sós forrásokkal. Az ásványvíz források részben a Kis-Homoród völgyében, a Vargyas völgyében, valamint a kirulyi völgyben találhatók, és mindig nagy szerepet játszottak a község és a környék ivóvízellátásában, ugyanis már a legrégebbi időkől asztali vízként hasznosították őket. Lövéte bővízü ásványvízforrásai mellett, melyeknek vizeit ivókúraként vagy gyógyvízként rendszeresen használták, az idők folyamán kis fürdőtelepek alakultak ki (*Lobogófürdő*, *Dobogófürdő*, *Kirulyfürdő*). Ezek többsége mára már teljesen feledésbe merült. Az egykori medencék helyét felverte a gaz, s az őket tápláló források vize a modern bányamunkálatok következtében teljesen elapadt, vagy kihasználatlanul folyik el.

A lövétei római katolikus egyházközség levéltárában folytatott kutatásaim során akadtam néhány olyan adatra, amelyek figyelmemet a fenn említett fürdőtelep egyikére, Kirulyfürdőre irányították. Mivel ennek a fürdőtelepnek haszonélvezője, majd a tulajdonosa az egyházközség volt, viszonylag nagyszámú írott forrás (névsor, elszámolási táblázat, szerződés, jegyzőkönyv) maradt fenn, amelyek lehetővé tették a szóban forgó fürdőtelep múltjába való betekintést, mintegy kétszáz évre visszamenőleg.¹ Tanulmányom célja új, eddig ismeretlen adatokkal, vonatkozásokkal árnyalni és gazdagítani a székelyföldi fürdőtörténetet.

A helyszín

Kirulyfürdő (r. Băile Chirui) a Központi-Hargita vulkanikus hegység déli előterében, Lövéte község keleti határában, a Tolvajos- és a Kövespatakokból táplálkozó Kiruly-patak – vagy ahogyan a helyiek mondják,

Kérolly vize – festői szépségű, fenyvesek koszorúzta szurdokvölgyében fekszik. A lövétei tanyavilág központjaként számon tartott klimatikus üdülőhely földrajzi helymeghatározása: északi szélesség $46^{\circ}18'$ és a keleti hosszúság $25^{\circ}34'$. Az egykori fürdőtelep környékének legfontosabb magaslatai: északon *Sólyomkő* vagy *Somkő* (858 m), észak-keleten *Ladóháta* (860 m), keleten *Iloszaháta* (929 m), *Közberc* (935 m) és *Kakocs* (892 m), dél-keleten *Pálkő* (836 m), *Páluta* (910 m), *Gyékoscő* (826 m), *Fertő* (883 m), míg dél-nyugaton *Kérolybérce* (881 m) és *Kőcsiport* (871 m).

A fürdő belterületének északi sarkánál, baloldaltól, az Ilosza-patak ömlik a Kiruly-patakba. A belterület déli határánál a Gyepű-patak (a Kékvize-patakkal együtt) a legjelentősebb jobb oldali mellékág. Vele átellenben szakad a Kiruly vizébe a kisebb vízhozamú Kakocs-patak. A völgy legmagasabb pontja a Köves-patak és a Tolvajos-patak egybeömlésénél (786 m), míg legalacsonyabb pontja Kirulysarkánál (668 m) található.

A hegyvidéki üdülőtelep központi részét a tábor 12 jelentősebb épülete foglalja el. Az erdészházon kívül a tábor fölötti részen mintegy tíz magánvilla meg lakóház található, a tábortól lefele még tizenöt-húsz. A lövéteiek havasi szállásai, tanyái elszórta helyezkednek el a belterülettől északra, délkeletre és délnyugatra fekvő határrészekén (*Lenkút*, *Ángyos*, *Kékvize*, *Somkőháta*, *Kőcsiport*, *Kereberce*, *Cifrabükk*, *Vészmező*, *Közberc*, *Kakocs*, *Páluta*, *Gyékoscő*, *Nyíresvész*, *Fertő*, *Kongófa*).

A fürdő határai: a Székelyudvarhelyet Csíkszeredával összekötő, 13A jelzésű műúttól északra és délre fekvő erdős, kaszálós és legelő területek (*Lenkút*, *Ángyos*, *Kalibáskő*, *Somkőháta*) Szentegyházával határosak. Keleten Csíktaploca és Csíkszögöd falvak (Csíkszereda tartozéktelepülései) határával érintkezik a *Nagyverdő* (a IX. lövétei földülő) keleti szegletében, mintegy 4-5 km hosszúságban. Délkeleten a homoródalmási dűlőkkel határos az *Aranyoskút* (1190 m) és *Odorfenyő* (1076 m) északi szegletétől, az Ilosza-patak és az Aranyos-patak vízváltóján, a *Cifrabükk* (1012 m), *Vészmező* (975 m), *Mohajmező* (957 m) *Kongófa* (932 m) vonalán egészen az *Őzeresztő* tetejéig (863 m). Nyugaton a *Kirulysarkánál* elfolyó Vargyas vize képezi a határt. A fenti határok között

Kirulyfürdő külterületének hosszanti tengelye északkelet–délnyugati irányban mintegy 11 km, míg északnyugat–délkelet irányban 5 km.

Közúton Székelyudvarhelytől 34 km-re, a 13A országúton Csíkszereda felé haladva a 111. kilométerkőnél (a Kalibáskő étteremnél) a kirulyfürdői útkereszteződésre találunk. Itt jobbra térve a 29. számú községi úton megközelítőleg 4 km-t haladva (a kék kereszt turistajelzés kíséretében), Hargitaliget érintésével bukkanunk Kirulyfürdőre. Lövéte község központjától a Vargyasuta–Kirulysarka–Gyékoskő vonalán, elsősorban szekérrel és traktorral járható 29. számú községi úton közelíthető meg (10,6 km). Gyalogosan megközelíthető a Székely Szeltersz völgyéből is. A keleti irányba vezető ösvényen Kereberce tetőn át a Kékvíze-patak mentén érhető el (4 km). A legközelebbi város, Szentegyháza 12 km-re fekszik, itt található a legközelebbi posta és távirda, míg a legközelebbi vasútállomás a 24 km-re eső megyeközpontban, Csíkszeredában van.²

A Kiruly név eredete

Kiruly neve először egy 1623. április 10-én kelt pereskedési jegyzőkönyvben tűnik fel. A per tárgya egy, a Kiruly vizén (*kireoly vizen*) levő vízfűrész volt. Ezért a fűrészért 1619-től kezdve több éven át perelt a szentegyházasoláhl falvi Pál András lövétei atyafiaival, Sata Gergellyel és Sata Bálinttal. A fűrészhelyet egyik felől Kiruly vize (*az kiroly veze*), másik felől a falu, a Lövéte tulajdonát képező Kakocs nevű hely (*Kakocz nevő hely*) határolta.³ A helynév a későbbiekben a következő alakváltozatokban fordul elő: *Keroy* (1773), *Kérój*, *Kéroj* (1792) *Kéruj* (1777), *Keruly* (1811), *Kéruly* (1820), *Kiroj* (1840), *Kiruj* (1853), *Kyruly*, *Kiruly* (1858), *Keruji fürdő* (1868).⁴ A Magyar Korona Országainak Helység-névtárában 1882–1913 között *Királyfürdő* néven szerepel.⁵ Ez a névalak azonban nem honosodik meg, a korabeli fürdőleírásokban és a sajtóban *Kiruly* (1891), *Kiruji fürdő* (1894), *Kiruj fürdő* (1895), *Kirulyfürdő* (1897), *Kirulyfürdő* (1898) néven fordul elő.⁶ A helyiek továbbra is *Kérolýfürdő* néven emlegetik. Napjainkban, az írott sajtóban két alakváltozatát használják: *Kirujfürdő*, *Kirulyfürdő*.

A helynév etimológiájával, eredetével napjainkig még senki sem foglalkozott. A Kiruly előtagban – véleményünk szerint – vagy a ‘király’ (lásd régi magyar: *kerál*, *kérály*, *küraj*, *küral*), vagy az ótörök eredetű

qiryiy, *qiryy* ‘karvaly’ (lásd régi magyar: *karuj*, *karoj*) vagy héja, ölyv jelentésű szó rejlik.⁷ Ez utóbbit látszik támogatni az a tény, hogy Kiruly és vidéke ragadozó madarakban mindig is gazdag volt.⁸ A király méltóságnév mellett szól azonban az a tény, hogy a Hargita oldalában, Oláhfalu határán a Cseretető (904 m) szomszédságában egy *Király kútja* helynév is található (belőle ered a Kiruly vizébe ömlő Kékvize-patak!). Gróf Teleki József e forrás nevének eredetéről 1799-ben a következőket írja: „Az a tradíció van a nép közt, hogy egy Magyar Királly vadászatjában itt ebédelt és hogy innen vette nevét ezen forrás.”⁹ Arról azonban semmilyen forrás nem szól, hogy Kiruly völgye régen bármelyik magyar király tulajdonát képezte volna, vagyis ún. királyi vadaskert lett volna. A kérdést a helynévkutatók számára nyitva hagyva, adalékként megjegyezzük, hogy Lövéte határában van még egy helynév, amelyben a Kéroly-Kiruly előtag felismerhető, és az összefüggés a két helynév között, bár több mint tíz km választja el őket egymástól, egyértelműen feltételezhető. Ez nem más, mint a lövétei IV. *Felsőforduló* földülőben lévő *Kérolypadaja*.

Előzmények

Kiruly és környéke a legrégebbi időktől ismert lehetett a környék lakói előtt. Az ősember, aki az itteni rengetegekben a nyílhegyek és más vágószerszámok készítéséhez szükséges, szokatlanul nagy mennyiségben előforduló *opál*, valamint a vallásos szertartásokhoz szükséges alapanyag, a vörös *okker* után kutatott, valószínűleg már ismerte és használta a Lövéte és Kiruly területén felszínre bukkanó jóízű borvizeket, s főként az életszükségletét képező sósvizeket, akárcsak a vaskorszak embere, aki az itteni borvízlerakódások barnavasérceit (*limonit*) bányászta.¹⁰ A későbbi korok emberei előtt sem maradtak rejtve az itteni borvizek.

Írott források alapján azonban csak a XVI–XVII. századokig tekinthetünk vissza Kiruly múltjában. Ekkor már kezdtek kialakulni a környékén, a hegyvidéki irtásokon a lövéteiek tanyái, az ún. *szállások*.¹¹ A levágott fa feldolgozására fűrészmalmost is működtettek a lövéteiek itt. Ebben az időben Kiruly völgye a solymászatot kedvelő őseink által nagyra becsült ragadozó madarak (karvaly, vándorsólyom stb.) számára is a legmegfelelőbb fészkelési lehetőséget biztosította. Itt fogták be és tartották Lövéte

solymárai, a fejedelmi korban, az általuk beidomított ragadozó madarakat. Erre néhány helynevünk is utal (*Sólyomkő* vagy *Somkőháta*, *Karulyos* és *Karulyos pusztája*). Kiruly és környéke elsősorban Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) uralkodása idején, de később is valóságos sólyomtenyésztő és sólyomnevelő hely volt, melyről történeti adatok is tanúskodnak. Lövétén több család foglalkozott a sólymok fogásával, idomításával. Feladatuk volt, hogy a sólyomfészekből kiszedjék a fiókákat, azokat felneveljék, vadászni tanítsák, és a legszebb példányok egy részét a fejedelem rendelkezésére bocsássák. Más részét az ország követeivel, a szultáni adóval együtt Konstantinápolyba kellett vinniük. Kemény munkájukért az erdélyi fejedelmektől kiváltságokat szereztek: mentesek voltak a katonai szolgálattól és az adózástól.¹² Az 1614. évi székely katonai összeírás Pál János és Sós Márton, az 1635. évi Balázs Tamás, Sós Márton, János Mihály, az 1702. évi Bálint Pál, Benedek Mihály, Bálint András, Bálint Mihály, Bálint György, Bálint Péter és Miklós János solymárokat említi Lövétén.¹³ A lövétei solymárok, mint az egy 1758. évi főkormányszéki rendeletről kitűnik, még ebben az évben is őrizték a fejedelmektől szerzett kiváltságaik egy részét. A kötelező bíróság viselésétől és a község más terhei alól mentve voltak.¹⁴

A fentiek ismeretében egyértelmű, hogy Kiruly ásványvizei a legrégebbi időktől ismertek voltak. Ivóvíznek mind az ősember, mind a későbbi korok embere, elsősorban a környék andezit szikláinak üregeiben sólyomfiókák után kutató solymárok, az erdőt irtó s havasi kaszálóikra szénacsinaláskor állataikkal kiköltözött lövétei családok, a környék lakói és a vadászni idelátogatók egyaránt használták.

A kirulyi „savanyúvíz” elhíresül

A kirulyi borvíz fürdővízként való hasznosítása – adataink szerint – a XVIII. században vette kezdetét. Az itt felbuzogó jóízű borvizeket, felismerve azok gyógyhatását, 1740 körül a vadászatot kedvelő erdélyi főúri családok és Udvarhelyszék előljárói kezdték rendszeresen gyógyvízként, fürdővízként használni (pl. 1749 júniusában Szentiványi Mihály felesége, Boros Zsuzsanna tartózkodott Lövéte mellett a kirulyi fürdőben unokaival és más előkelőségek társaságában).¹⁵

Gyalakuti gróf Lázár János (1703–1772), főkormányiszéki tanácsos, a kor jeles költője, írója is szívesen időzött itt, és sokat tett a fürdő hírnevéért. Lázárt annyira elragadta a fürdő természeti szépsége, hogy latin versekben – báró Bajtai József akkori római katolikus püspöknek ajánlva – énekelte meg annak környékét, áldott vizét, a fenyvest és köszikláit.¹⁶ A versek 1765-ben az *Opera poetica* (Költői művek, Kolozsvár) című kötetben is napvilágot láttak.¹⁷ Lázár verseinek köszönhetően Kiruly belekerül a korabeli földrajzi ismertető leírásokba is. Fridvaldszky János tudós jezsuita az *Erdélyi Nagyfejedelemség ásványtana* (*Minerologia Magni Principatus Transilvaniae*) című, 1767-ben Kolozsváron kiadott latin nyelvű munkájában egy Hutter nevű orvosra hivatkozva Borszékkel együtt nagyon látogatottnak mondja Kirulyt.¹⁸

Az erdélyi fürdők fejlődésében fontos állomás volt Mária Terézia uralkodása (1740–1780). A királynő nagy jelentőséget tulajdonított a fürdőgyógyászatnak és az ásványvizeknek. A bécsi kormányzat, felismerve a fürdőgyógyászat gazdasági, idegenforgalmi és külkereskedelmi jelentőségét, utasította az erdélyi Főkormányiszéket, hogy a gyógyforrásokat és gyógyfürdőket írassák össze, és azok vizét vegyelemeztesse. A „Lövetei vagy Kéroji” források vegyelemzését a kibédi származású marosvásárhelyi főorvos Mátyus István (1725–1802) végezte el, az itteni ásványvizeket a „hideg savanyú” vasas vizek közé sorolva. Adatai belekerülnek az első Erdélyre vonatkozó önálló ásványvíz-monográfiába is.¹⁹

Benkő József 1770–1780 körüli évekből származó művében a következőket írja: „Lövéte, vagy Lövölte (...) nevezetes fürészeiről és deszkájáról, meg ásványvizeiről, melyek a Kérui-nak nevezett területen levő hegyből fakadnak. Ezeket külföldiek is nagyon látogatják.”²⁰ Eder Károlynak 1796-ban megjelent *Erdélyország ismertetésének 'zengéje* című földrajzi tankönyve szintén megemlíti Lövétét (valószínűleg Kirulyra gondolva), mint ásványos vizű helyet.²¹

Gróf Teleki József 1799-ben, a környéken kirándulva szintén érdemesnek tartotta feljegyezni, hogy Lövéte havasain sok „savanyúvíz” van, s hogy itt elsősorban Kirulyra gondolt, az rögtön kiderül abból, hogy nem mulasztotta el megjegyezni: „Az is nevezetes, hogy itt találtak egy szép színekkel ragyogó drága köre, amelyet opalnak neveznek.”²²

Kirulyi fürdőélet a XIX. században

A XIX. század első két évtizedében több olyan munka látott napvilágot, amely új és részletes vegyelemzéseket közölt a kirulyi borvízről. A sort az erdélyi származású Gergelyffi András, Kraszna vármegyei tiszti orvos munkája nyitotta meg, őt követte Bélteki (Nagy) Zsigmond marosvásárhelyi orvos átfogó fürdőjegyzéke, valamint Pataki Sámuel orvosprofesszor könyve. Egymás után (1811, 1818, 1820) megjelenő latin nyelvű munkáikban a vegyelemzések mellett rövid utalásokat találunk a kirulyi táj szépségére és az itteni kezdetleges fürdőéletre is.²³

A szerény kis fürdőtelepet ekkor már nemcsak Erdély főurai, a vidék jómódú közönsége látogatta nagy előszeretettel, hanem a szász lelkészek, orvosok, patikusok, mérnökök is szívesen felkeresték. Nyaralóházaik felépítéséhez a Lövétei Római Katolikus Egyházközség bocsátott rendelkezésükre telkeket, ugyanis a Sólyomkö tövéből felbuzgó borvízforrás és környéke nagyrészt az ő tulajdonában volt. Az árendába vett területekért nagyságuknak megfelelő, évenként megállapított taxát fizettek a háztulajdonosok az egyházközségnek. Az 1820-as években vízi energiát hasznosító fonó- és szövőgyár felépítéséhez is hozzáfogott itt az egyik fürdővendég, a szászszombori Thoïs nevezetű önképzésű „gépész”. Pénzhiány miatt azonban a 12 osztóvátát működtető vízi szerkezet építése abbamaradt. Az eladósodott vállalkozó Kirulyban pénzhamisító gépet állított fel, aminek az lett a vége, hogy börtönbe jutott, és ott is halt meg. Így a már elkészült épületek (ványolómalom, pálinkafőző, lakóház stb.) sokáig gazdátlanul állva idővel az enyészet martalékaivá váltak.²⁴

A kirulyi „borvizes házak” tulajdonosainak első jegyzéke 1834-ből maradt ránk. A conscriptio, azaz az összeírás szerint egy öl terület után 6 krajcár taxát fizettek a háztulajdonosok ebben az évben, az egyházközség pénztárába.

*A kirulyi borvizes házaknak 1834. évi összeírása, fekvésük, nagyságuk szerint, négyszög ölben számítva*²⁵

1.	Tekintetes Osváth úr háza, konyhája köze, vagyis udvara	28 öl
2.	Kraufs kapitány úr háza, istállója, udvara	50 öl
3.	Méltóságos Biró József úr háza, udvara, konyhája	43 öl

4.	Zolnai háza, udvara, konyhája	49 öl
5.	A sárosi pap háza, konyhája és kis udvara	28 öl
6.	A nagysinki nótárius háza	21 öl
7.	Kőhalmi Falch úr háza, konyhaudvara	24 öl
8.	Bruchental Károly úr háza, udvara és az egész elfoglalt jószág	100 öl
9.	Simó Ferenc úr háza, konyhája öle	22 öl
10.	A kőhalmi pap háza, konyhája	28 öl
	Összesen:	393 öl

A fürdőnek és környékének első magyar nyelvű leírása az erdélyi reformkor jeles személyiségének, Szentiványi Mihály költőnek a tollából született, aki erdélyi körútja során 1837-ben, a fürdőidény alatt, Kirulyt is felkereste. Az alábbiakban ebből az írásból idézünk: „Lövéte népes falu, lakosi vallásokra nézve r. catholicusok. Udvarhelyszékben napkeletre esik, s mint szélső, Csíkszékkal határos. Ezen falutól keletre mintegy 1” óráig menve jut az utazó a Kirojba, egy keskeny, két oldalról szirtokkal, erdővel körül vett völgybe; holott a nyugoti oldal tövéből buzog a bő forrású savanyú víz, vagy székelyesen borvíz.

Ezelőtt egy századdal rengeteg erdők fedezték e helyet, a mindenféle vadakkal bővölködött. 1740-ben, vagy azon év körül hazánk néhány nagyjait, vadászatot kedvelő székünkbeli nemesekkel a vadászat e völgybe hozta, kik a még a falubeliek közül is kevesektől ismert és használt forrásvizet megízeltvén, örömmel iddogálták. Köpübe vétett aztán, s ekképpen a vadászati időtöltés haszonnal párosult. Talán éppen ezen vendégek közül egyiknek, gyalakúti gróf Lázár Jánosnak 1762-ben kinyomtatott versei – báró Bajtai József akkori r. cath. püspöknek ajánlva – jelesen festik Kirojt és környékét; Kiroj áldott vizét, a fenylvést és kősziklákat.

A kiroji völgy jelenleg szelídebb alakot váltott, a nyugoti oldal ment a nagy fáktól –, tere zöld pázsittal borítva. Ki a világ lármájába bele unt, ide ránduljon; itt vadász, halász, madarász otthonilag találja magát. A kút minden percz alatt 22 kupa s 3/4 vizet önt ki. Olly számos vendég nem

jelent még meg – bár minden házak tömve s sátrak is alakítva voltak – hogy itallal és feredő vízzel el ne győzze. Akármí vetessék vagy essék belé, mit a víz megbír, kihányja magából és magát tisztán tartja; nagyobb részint vasas. Jelenleg 13 ház fogadja bé a vendégeket, mellyek közül 3 zsendelylyel fedve. Látogatói mint ez idén is számosak; néha még a szenes házak is elfoglalvák. S mi jó dolog van még itt! – tudniillik a pénznek nincs becse – hazulról kell ide jöni. Azonban hal, rák, eper, és később málna bőven találtatik.

Két út vezet a Kirojba: egyik Almásról, másik Udvarhelyről Oláhfalun által; innen 3 óra, onnan 4 óra alatt juthatni fel.

E század második tizedében létesülni kezdett volt itten egy fonó s szövőgyár is, de mielőtt hasznót hozott, félbe hagyatott, s jelenleg öszeomlani siet. Mellette egy jól talált malom, egy célirányos pálinka főző – mind az idő martalékai. A lakház zsendelylyel fedve még lakható; a szép gyümölcsös, oltványok, a virágos kert – mind oda! Itt vala látható példája annak, hogy a szorgalom, munkásság köszikla tetejére is paradicsomot honosít.”²⁶

Leírásából megtudjuk, hogy Kirulyfürdő látványossága volt ekkor egy vashámoz, amely még az 1790-es években létesült. 1837-ban 13 részvényese volt, s évente 200 mázsa vasat dolgoztak fel benne. A fából épült, zsendelyfedésű hámozhoz tartozott a fűjtató, a verő és lakóház széntartóval (fürdőidény alatt, zsúfoltság esetén ezt a vendégek szállásként is használták – M. J.). Készítettek itt malomhoz, vízfűrészhez, szekérhez szükséges vastárgyakat és más gazdasági eszközöket a keresletnek és a megrendelők igényeinek megfelelően. Itt készült nemcsak a lövétei gazda, hanem a környék településeinek, székely gazdaságainak teljes vaseszköz-tára is (különböző formájú fejszék, fűrészek, kapák, szegek stb.).²⁷

Fiatalkorában szívesen üdült Kirulyfürdőn a Székelyföld neves leírója, Orbán Balázs (1829–1890), aki a későbbi nevezetes munkájában így emlékszik az itt zajló víg életre: „... magam is (fiatalabb éveimben) gyakran időztem e fürdőn, akkor fő időtöltésünk volt, hogy a vendégek egész férfiszemélyzete a cselédséggel felment az említett Somkő (Sólyomkő – M. J.) tetejére, hol a közelben bőven található száraz kidőlt fenyőfákból a szikla ormára roppant máglyát raktunk, mit aztán egy hátra

hagyott őr estve meggyújtott. Alig lehet nagyszerűbb tűzijátékot ennél képzelni, mily festői mily elragadóan szép, mily varázsfényű volt az ekként megvilágított táj, mily elbűvölő a fénybokrétafényű lengő fenyvesek tekintete, mily vonzó a kétesen megvilágított titokszerű völgy, s mily megható e félelmes sziklagúla tekintete, mely lángba borult tetejével mint párosi világító torony, vagy mint vulkánnak tüzet okádó bércorma nézett ki. Mikor pedig a tűz elhamvadt, akkor a hátrahagyott őr ledobálta az égő üszköket, s ezen lerepülő, a szikla éleken szikraözönt hányó tüzes rudak úgy néztek ki, mintha a haragvó Zeus szórta volna le villámain. Ily nagyszerű örömtűzet rendszerint minden kedves vendég érkeztekor gyújtottunk. Oly összetartó, oly barátságos volt az itt levő kör, hogy ha valaki érkezett, néhány lövéssel tudatva, az egész társaság elébe ment, és lövöldözve örömujjongások közt vezették lakába: ha távozott, a fürdő összes vendégserege elkísérte, s bérceket visszhangzó lövöldözések között vettek egymástól érzékeny búcsút. Hja akkor vígabb, kedélyesebb és testvériesebb élet volt; a közügyek terén egymással folytonosan érintkező, s a haza szolgálatában együtt fáradozó emberek összetartóbbak voltak; a honfinak meg volt saját becése, löport pedig mindenki kaphatott a nélkül, hogy egy tucat aláírással szabadalom után lett volna kénytelen futkározni, s azért lehetett akkor könnyen örömlövéseket tenni, mert volt ok öröme, míg most a méla búnak egy bizonyos neme még vígságainkon is felösmérhető.”²⁸

Az 1850-es években, több ízben itt töltötte nyári vakációját szász ismerőseivel Friedrich Franz Fronius (1829–1886), Székelyföld flórájának kutatója, szász tanár-lelkész, aki a Segesvár melletti Száznádason (r. Nadeş, ném. Nadesch, Maros megye) született. Friedrich Fronius nevét több növénytani és földrajzi tanulmány fémjelzi. Jól ismerte és többször bebarangolta a Székelyföldet, hargitai, öcsém-tetői és büdös-hegyi útleírásait a szebeni *Természettudományi Társulat Értesítője* (Verhandlungen und Mitteilungen der Naturwissenschaftlichen Verein zu Hermannstadt) közölte. Fronius maradandó nevet szerzett a szász néprajz és népelet kutatása terén is. Királyfürdön szerzett élményeit, benyomásait is leírta és közölte 1860-ban, egy terjedelmes német nyelvű cikkben.²⁹

Ebből a cikkből, amelyet Binder Pál fordított magyarra, és egyike a hazai első fürdőleírásoknak, megtudjuk, hogy az 1850-es években

Kirulyfürdőt minden nyáron egy bizonyos számú „igénytelen” törzsvendég kereste fel, akik itt egy eredeti, igen kedélyes fürdőéletet teremtettek maguknak. A vendégek vagy Kőhalom felől a Vargyas völgyén vezető úton, vagy az udvarhelyi úton, Szentkeresztbánya felől szekéren érkeztek a magas növéssű bükkfák, sötét lucfenyők övezte völgybe. A völgy közepe táján, egy odvas bükkfatörzsből készült kúpüből mindig azonos bőségekben fakadt fel a 9 Celsius-fokos hőmérsékletű gyógyforrás. A borvízkutat egy pár „házhoz hasonló lakóalkalmatosság” vette körül. A környék patakjaiban sok volt a pisztráng és más, kevésbé ízletes hal, a rák pedig tömegesen fordult elő. Az egykor virágzó, „turistalátványosságnak” számító kirulyi kohó és vasmű ekkor már nem működött. Romjai ott szomorkodtak a Sóljomkő-sziklával szemben. A vashámortól kissé fennebb feküdt a nemrég készített, egyszerű, deszkából ácsolt hideg vizes fürdőmedence, az ún. Lobogó-fürdő. Az egész fürdőtelepen csak az állandóan itt lakó két lövétei család szegényesen megművelt konyhakertje jelentette az emberi civilizációt. Vendéglőnek, sétánynak, kaszinónak nyoma se volt.

Egy új vendég megérkezése mindig ünnep volt a fürdőzők számára. Az éjjeliőrök fenyő- meg égerkéregből készült egyszerű kürtjeiken adták hírül az érkezésüket. A vendéget, legyen az csak átutazó vagy törzsvendég, illő módon (puskaropogással és üdvözlőbeszéddel) fogadta a fürdőház-tulajdonosokat képviselő „helyi előljáróság” és a folnagy, azaz a falunagy, s percekben belül annyi reggeli-, ebéd- és vacsorameghívást kapott, ahány család tartózkodott a fürdön. A nőtlen vendég a „közösségi szállásra” került, ahol a hiányos födém miatt egyenesen az ágyból csillagászati és meteorológiai tanulmányokat lehetett folytatni. Ha a vendég családotól jött és nem volt a fürdön rokona, aki őket magához hívja, abba a házba költözött, ahol a legtöbb hely volt. A legvidámabb és egyben a legigénytelenebb vendégek rendszerint a vándorló diákok voltak, akik a nyári vakáció alatt pár napra felkeresték a vendégszerető Kirulyfürdőt. Ilyenkor késő éjjeli órákig hangos volt a kirulyi völgy az ifjú legények víg dalaitól.³⁰

A mindennapi fürdőéletről Friedrich Franz Fronius a következőképpen ír:

„Habár a szűk kérolyi völgyben a nap elég későn kel, a társaság nagyobb részét mégis mély álomban találja. Csak a vadászok vannak már hajnal óta talpon és az ijedős őzeket kutyaikkal gyakran a vendégek lakásáig űzik. A vadászszakmában, lovagias módon, rendszerint az egész fürdőző társaság részesül. Egy medgyesi törzsvendég, mint ‘közösségi mészáros’ elévülhetetlen érdemeket szerzett, de ezt a társaság sajnos nem eléggé méltányolja, jóllehet az éjjeliőrök lármás szolgálatát már rég nagyszerű érdemrenddel jutalmazták. Itt is úgy történik, mint a nagyvilágban! Hajnali öt és hat között rendszerint az egész társaság felkel és mindenki a borkúthoz zárandokol. A társaság minden tagja már most, valamint egész nap folyamán, a lehető legegyszerűbb öltözékben jár, természetesen, a szükséges illemszabályok betartásával. A luxus itt tiltva van, és az ezt megszegő megrovásban részesülhet. Egy óra múlva igen bőségesen reggeliznek. Ezután rövidebb séta következik, majd összejövétel a kútnál, esetleg valamelyik ház tornácán, ahol a napi politikáról vagy a társadalom kérdéseiről diskurálnak. Időközben hazatérnek a vadászok, magukkal hozva az elejtett őzbakot és a figyelmesen hallgatóságnak hajmeresztő vadásztörténeteket mesélnek el.

Délelőtt minden ház előtt hatalmas tűz lobog. Az égő fenyőtörzsekre óriási köveket helyeznek, ezeket forró állapotban a fürdőkádba dobják, ez a felforrósodott víz a gyengélkedő, öreg vagy beteg embereket melegíti. A háziasszonyok az ebéd elkészítésével szorgoskodnak, a jó étvágyról az egészséges friss levegőn tett mozgás gondoskodik és a savanyúvíz élvezete által felerősödött emésztőszervek hihetetlenül nagy teljesítményre képesek. Előbb azonban a Lobogó hideg vizében fürdünk egyet, ha csak egy bivalytehén átgázolva a kerítésen, be nem hatolt a fürdőbe és ott ő is megfürdik. Ilyenkor a folnagy felszólítására a társaság férfi tagjai villák és taszító erejük felhasználásával kikergetik a hivatlan vendéget, ezért a bivaly gazdáját étellel és itallal megbírságozzák.

Déli 12 órakor kezdődik az ebéd, mely rendszerint igen hosszú ideig tart. Néha az is előfordul, hogy az, aki az evéssel hamarabb elkészült, csupa barátságból segít a többieknek adagjukat elfogyasztani. Gyakran kölcsönösen meghívják egymást ebédre, és csak ezután sül ki, hogy a meghívott saját libáját, csirkéjét vagy rákját fogyasztotta el, melyet a helyi jogszokások szerint tőle sinkofáltak el.

Ebéd végeztével és egy rövid alvás-intermezzo után folytatódik a délelőtti szellemdús életmód. A hölgyek főznek vagy a közösségi konyhában kenyeret sütnek, a férfiak pipázgatnak, fűznek-faragnak, vagy, változatosság kedvéért, néha olvasnak.

Négy óra körül kisebb kirándulást tesznek a szomszédos oldalvölgyekbe vagy a kiugró sziklákra. Hogy az évet nehogy elfelejték, uzsonnát is visznek magukkal, mely halászás és rákászás közben esik a legjobban. E célból a hegyi patakokat elterelik medrükből és a szárazon maradt patakágyból összegyűjtik a pisztrángokat és rákokat. Ha ez a kényes, talpak és kezek számára nehézkes mesterség jó eredménnyel jár, úgy másnap gyakran egy közös lakomát rendeznek, ahol a halászsákmány, persze, csak alárendelt szerepet játszik.

Ugyanez történik akkor is, ha a fürdőt egy magas rangú vendég keresi fel. Ilyen esetben a szabad ég alatt egy hosszú asztalt terítenek és minden család a folnagynak adja át a reá kiszabott étel- és italrészesedést.

A fürdőző társaság gyakran hosszabb kirándulásokat rendez a közeli Szentkeresztbányára (Karlschütte) vagy az almási barlang romantikus vidékére, néha fel a csodálatos Csíki medencébe, egészen Szentdomokosig, vagy lefelé a Büdös hegyig és a Szent Anna tóig ...

Vacsora után az egész fürdőző társaság a borvízkútnál gyűl össze, a hölgyek kötöttüikkel, a férfiak pedig pipáikkal felszerelve. A kút előtt egy körakáson illatos fenyőforgácsot égetnek, melynek bensőséges fényénél a legvidámabb szórakozás veszi kezdetét midőn a két éjjeli ór dörgedelmes „kifelé” felszólítására ifjak, öregek ezen egyaránt részt vesznek. Mindenki felváltva valami hangszeren játszik, ki pánsípon, ki az éjjeli-őrök égerháncsból művésziesen készített havasi kürtjén, vagy akár virtuóz módon megszólaltatott hegedűn. A községi kurátor rendezi és vezeti a szólóénekesek, a négyesek és az énekkarok előadásait. Eközben viccelődnek, anekdotákat és vadászkalandokat mesélnek.

Végezetül a 'községi újságíró' lép fel komikus számaival, gyakran a társaság életéből sugalmazott vidám és szatirikus jeleneteket ad elő. Aki elég okos, nevet rajta, ha a poéta néha kíméletlenül tyúkszemére lép, különösen akkor, ha felismeri ebben a jószándékot, aki pedig túl érzékeny, azt kinevetik. A kútnál összesereglett teljes létszámú közösség színe előtt, a szószóló üdvözlő beszéde után, kitüntetik a társaság kiváló

és érdemdús tagjait, szépen kifényesített érdemrendeket tűznek a mellére és hűséges szolgálataiért még egy diplomát is kap. Szükség esetén a hanyag és kötelességét elmulasztó tisztségviselőket nyugdíjba küldik, miután az egész közösség színe előtt ítélik meg felette.

A víg szórakozás és a kút körüli élénk sürgés-forgás közben, majdnem minden este egy tompa zaj és csobbanás hallható, úgy mint amikor egy nehéz tárgy vízbe esik. Négy lépésnyire a borvízkúttól egy faburkolatú víztároló van a földbe ásva, melybe az ivókútból lefolyó és fürdés céljaira használt borvíz gyűl össze. A kérolyi fürdőélet romantikájához tartozik az is, hogy ez a víztároló szándékosan nincs védőkorlattal ellátva, hogy minden este valaki beleessék, akit aztán közös erővel kiráncigálnak, hacsak – a fürdővendégek homéroszi kacagása közben – nem mászott már ki onnan egyedül. Néha csak éjjel 12 órakor szólal meg az éjjeliőrök kürtje és dörgedelmes hangja, mely a folnagy parancsára hazatérésre szólítja fel az embereket.

Ha a bakterek valakit a takarodó után is az utcán találhatnak, úgy azt őrizetbe veszik és csak egy borraival vagy ebéd és vacsora ígérete ellenében engedik szabadon. A közösség egyes tagjainak név- és születésnapja alkalmával vagy a közösségi tisztviselők megválasztása után macskazenét rendeznek, mely a szószólo felköszöntőjével zárul, ez egyben emlékezteti az ünnepeket arra, hogy mivel tartoznak ők a közösségnek.

Gyakran csak jóval éjfél után lehet a szemet lehunyni, hogy másnap a megszokott napi programot elkezdhessek, hacsak egy virradatig tartó alkalmi bál nem tartja össze a társaságot.

Mindez, persze, nem valami szellemdús és világot boldogító tevékenység, de ezt az ember életében az évnek csak egy pár napján űzi, mindamellet e foglalatosság felüldíti az ember kedélyét és új erőt ad de ezen kívül a haza különböző tájairól összesereglett emberek gyorsan ismeretiséget, gyakran holtig tartó barátságot kötnek egymással és a fürdőélet egy vidám családdá olvasztja össze őket.”³¹

*A kirulyi „savanyóvízen” lévő házak tulajdonosainak nevei és épületeik méreteihez viszonyított évenkénti taxafizetésük (minden évre egy négyszögöl után 9 váltó krajcárt számítva).
Év nélkül³²*

		Taxafizetés		
		ölek száma	váltó rajnai forint	kraj-cár
1.	A szászsiberki lelkész úr háza	23	8	3
2.	A szászsárosi lelkész úr háza	28	9	18
	Kőhalmi Melltio Mátyás és tyukosi pap			
3.	Kőhalmi Falk Károly úr háza	26	4	48
4.	A kőhalmi patikárius úr háza	36	12	36
5.	Udvarhelyi Simó János úr háza			
6.	A kőhalmi Binder József úr háza	50	17	30
7.	Az udvarhelyi patikárius úr háza	22	3	18
8.	A fehéregyházi pap úr háza	28	4	12
9.	Az Osváth úr háza	28	4	12
10.	A szászkeresztúri pap úr háza			
11.	Császári-királyi mérnök Suszter Márton úr háza	34	11	54
12.	A nagysinki patikárius Binder Mihály úr háza			

A kirulyi fürdőélet a XIX. század második felében nem sokat változott. A borvízkút és a hidegfürdő környékét az egyházközség igyekezett fürdőidény előtt feljavítani, rendbe tenni. Nagyjából ennyiből állottak a fejlesztési munkálatok. Ennek ellenére Kiruly egyre népszerűbb lett, és egyre többen keresték fel. Új villák is épültek (pl. Kontz András székely-udvarhelyi gyógyszerészé), de a fürdőzés továbbra is őskori technikával történt. Az igen vasas, nagyon erős és ízletes gyógyvizet a kimeríthet-

lenül felbuzgó forrásból házakhoz hordva, „ott kezdetleges modorban, hevített kövek bedobása által melegítették.”³³

A kirulyi fürdő szerény jövedelmét, amint az a forrásokból egyértelműen kiderül, a századok lefolyása alatt mindig az egyházközség élvezte (pl. 1884-ben a háztulajdonosok a fürdő borvizért 2 forintot, az ivó borvizért pedig 1 forintot fizettek, mint taxát). Sem a politikai község, sem a közbirtokosság ahhoz számot soha nem tartott, és nem is akart. A fürdő territóriuma azonban Csíki Péter lövétei plébános idejében (1860–1876) a községi közbirtokosság után telekönyveltetett. Utóda, Jakab Lajos plébános többször felkérte a község képviselő testületét, hogy írássék a fürdő a templom után, mint annak jogos tulajdona, de a község vezetősége nem akart beleegyezni, azt hangoztatva, hogy a tulajdonjog a közbirtokossághoz, a haszonélvezet a templomé. 1884 májusában Ráduly Sándor községi jegyző a községi képviselőtestületi gyűlésben határozatot is elfogadtatott arra vonatkozóan, hogy a kirulyi fürdőt, mint községi tulajdont árverezés útján haszonbéresítsék ki. Június 21-én a járási szolgabíró meg is jelent a község házában, hogy a fürdőt, mint Lövéte község tulajdonát árverezés útján a többet ígérőnek kihaszonbéresítse. Jakab Lajos plébános tiltakozott az árverezés ellen, mire a járási szolgabíró felhagyott az árverezéssel, és rendelettel hátrahagyta György Gábor községi bírónak, hogy a kirulyi fürdő ügyét tisztázza a képviselőtestülettel, s arról neki tegyen hivatalos jelentést. Jakab Lajos plébános is fölterjesztette az ügyet a püspökséghez, honnan elrendelték, hogy a község ellen indíttassék meg a per, és a templom százados tulajdona törvény útján is védelmeztesse. Az ügy védelmét Daraghy Béla udvarhelyi ügyvéd vállalta fel, s a pert az oklándi járásbírósnál, mint telekönyvi hatóságnál megkezdte. A tulajdonjog ügyében folytatott per mindkét fél számára erkölcsi és anyagi kárral járt. Többszöri kísérlet ellenére sem jött létre megegyezés a pereskedő felek között, és így a per éveken keresztül elhúzódott. Végül 1891-ben a községgel és a közbirtokossággal szembeni nagy per befejeződött, s a kirulyi fürdőhelyet a legfelső fórumon az egyháznak ítélték. Kirulyfürdő (2 kat. hold) véglegesen a lövétei római katolikus egyházé lett.³⁴

Kirulyfürdő a XIX. század végén

1891-ben a fürdőtelep, akárcsak a század közepén, néhány egyszerű lakóházból, egy hidegfürdőből és egy ivásra használt borvízkútból állt csupán. Ennek ellenére Kiruly Hankó Vilmos (1854–1923) kémikust, aki főleg az ásványvizek elemzésével foglalkozott, nagyon lenyűgözte. „A telep – mint írja –, a völgyön letörtető patak egyik oldalán terül el. A völgyet égbe nyúló sziklás erdős hegyek környezik, oly magas hegyek, hogy az ember elől úgyszólván elzárják az eget. A völgyet bezáró hegyet balról óriási bükkerdő, a jobb oldalon kimagaslót a legszebb fenyőerdő takarja. Az erdők zöldjéből hatalmas sziklaszálak nyúlnak ki; ilyen a Solyomkő, mely épen a fürdő felett tör ki magasra. A völgy élete a kristálytisza patak, mely hangos lármával rohan sziklaágyában alá. Ez a völgy egyetlen lármája. Fürdő vendégek nem egyszer láttak őzet a patak partján, mely lejött az erdő zajából, hogy itt háborítatlanul élvezze a völgy nyugalma, s hogy szomját oltsa a patak kristály habjaiban.”³⁵

Bár a tulajdonos lövétei római katolikus egyházközség folyó évben a fürdőmedencén és a borvízkút körül nagyobb javításokat eszközölt (vetkőzőfülkéket építettek és ekkor épült a borvíz- és a fürdőőrző szolga kétszobás lakása is), Kiruly ezután sem emelkedett a nagyobb szabású nyílt fürdők sorába.³⁶ 1894-ben a deszkával bélelt fürdőmedencét az egyháztanács faragott kőből rakatta ki. A munkálatokat, vagyis a medence kiépítését Mihály János Tőcze 129 forint ellenében vállalta.³⁷

A kitűnő levegőjű és gyógyhatású vízzel rendelkező fürdő elszigeteltsége, kezdetlegessége elsősorban a rossz utaknak tulajdonítható, ugyanis csak döcögős, vízmosta erdei utakon, hosszú szekerezéssel lehetett a vendégeket célhoz juttatni. A fürdőn vendéglő nem működött. A vendégek teljes konyhafelszerelést vittek magukkal. Elsősorban az idegbetegek, vérszegények, reumában szenvedők használták jó eredménnyel a kirulyi borvizet, gyógyító orvossággént. A segesvári, medgyesi, köhalmi szász fürdővendégek el-el kirándultak az almási barlanghoz, a Szentegyházasoláhfalu tulajdonát képező Lobogó-fürdőhöz, és a Kerekfenyő lövétei határrészen lévő Dobogó-fürdőhöz („Székely-Füred”). Az utóbbi Ugron Gábor képviselő tulajdonában volt.³⁸

Nagy látványosságnak számított a fürdő közelében, a Köves-patak és a Tolvajos-patak egybeszakadásánál az Ilona-forrás mellett felállított ún.

Festékmalom, ahol a nagy mennyiségben előforduló okkerföldet bányászták és őrlték festékké. A felszínen öt-hat ember által kibányászott okkerföldet kis, négykerekű teherkocsikra rakták, és fából készült pályán a malomig taszították, hol előbb megőrölték, aztán az olvasztókemencébe tették. Az olvasztókemence egy téglalakú agyagteknőből állt, melybe a porrá őrlt földet beöntötték, és hevítés útján megolvasztották. Megolvadása után többször lepárolták, majd formákba öntötték. Kétféle okkerföldet bányásztak: vöröset és sárgát, melyekből hasonszínű festékeket készítettek. A bánya és a festékgár Hrobonyi Adolf tulajdona volt.³⁹ A szász atyafiak itteni nyaralása a korabeli helynévadásban is megmutatkozott, ugyanis a Kiruly-patak völgyében, a fenyőerdők sűrűjéből kimagasló magányos andezit sziklatömböket saját nyelvükön is megnevezték, mint pl. Gross Plato/Óriás szikla, Heidenheim (ennek elnevezésére egy szomorú esemény adott alkalmat, ugyanis 1886 nyarán egy ilyen nevű szász kislány, tetejéről lecsúszva szörnyethalt), Schwartz Plato/Fekete-szikla stb.⁴⁰

A fürdőidény alatt szívesen kirándultak ide Udvarhely vármegye előljárói, az Erdélyi Kárpát Egyesület Udvarhely megyei Osztályának tagjai is. Egyik ilyen nevezetes kirándulás alkalmával, amelyet az akkori alispán, mint osztályelnök vezetett, történt meg a Kossuth-szikla fölavatása, népnüepély és fényes társas lakoma kíséretében. Kossuth Lajos emlékezete, kultusza már a világosi tragédiát követő emigráció évtizedei alatt kialakult, majd az 1867-es kiegyezés után nyílt politikai formákat is öltött, különösen Erdélyben, és ezen belül a Székelyföldön, ahol a Függetlenségi Párt hódított teret Habsburg-ellenességével és hangsúlyozottan magyar nemzeti diskurzusával. A Kossuth-tisztelet nyilvános formáját, a Kolozsváron alakult (1891) Erdélyi Kárpát Egyesület (rövidítve EKE) is felvállalta. Az EKE Udvarhely megyei Osztálya 1895. június 29-én határozta el dr. Kassay Albert kirulyi fürdőház-tulajdonos indítványára, hogy Kirulyfürdön a Heideinheim nevű, mintegy 20-25 m magas sziklát Magyarország első szabadon választott, nemrég elhunyt (1894) kormányzó elnökéről, Kossuth Lajosról Kossuth-sziklának nevezi el. A névadó ünnepség 1895 augusztus 4–5-én zajlott le. Az ünnepségen részt vett mintegy 30-40 fős kiránduló társaság kíséretében Mikó Árpád főispán, Ugron János alispán, osztályvezető, Lövéte előljárói és

népe. Ezen alkalommal a sziklára erősítettek egy ércetablát is, amely Lánczky Sándor szentkeresztbányai vasgyárában készült. A népünnepély fényes társas lakomával zárult.⁴¹

A XIX. század végén Kirulyfürdőn, annak ellenére, hogy messze elmaradt Udvarhely vármegye jeles fürdői, Korond és Homoród mögött, nagyon otthonos, családias élet uralkodott. Napirenden voltak a közös uzsonnák, kirándulások gyalog és szekéren. A kizárólag a szászok fürdőjeként számon tartott kis fürdőtelep kitűnő tulajdonságait mások is kezdték felismerni, s a tulajdonos lövétei egyházközség lassanként törekedett a fürdőzők igényeit kielégíteni. A közhatóság a fürdőbe vezető utat felvette a vicinális utak közé s javításokat eszközölt rajta. A fürdőt évről évre egyre több magyar család kereste fel a négy- vagy hathetes fürdőidény alatt, annak ellenére, hogy nyoma sem volt itt a nagyobb fürdők nyújtotta kényelemnek. A fürdőidény alatt a szórakozásban nem volt hiány. 1898-ban például az apró mulatságokon kívül két bált (ún. Anna-bált és tarisznyás bált) is szerveztek Kassay Albert dr. székelyudvarhelyi orvos nyaralójának tágas verandáján.⁴²

Ezt a már-már idillikus fürdőéletet az első világháború és az azt követő hatalomváltozás nehéz és zavaros évei szakították meg egy rövid időre. Ez alatt a pár év alatt nagyon kevesen keresték fel a fürdőt. Épületei leromlottak, mivel a háborús viszonyok következtében a háztulajdonosok nagy része 1914–1918 között csak hiányosan fizetgette a taxát.

Kirulyfürdő 1920–1948 között

Az első világháború után, az impériumváltás következtében a tulajdonos egyházközségnek elsősorban intézményei, iskolái megmaradásáért kellett küzdenie, és nem sok ideje, energiája volt a vezetőségnek Kirulyfürdőre figyelni. A háztulajdonosok ugyan fel-felkeresték a fürdőt szezon idején, de a kötelező taxákat egyre gyakrabban felejtették el befizetni, sőt egyesek az általuk elfoglalt földterület kisajátításától sem riadtak vissza, mintha a lövétei egyházközségnek a fürdőhöz semmi köze sem lett volna. Észelve a felmerülő problémákat, az egyháztanács már 1923-ban elhatározta, hogy a fürdő haszonbérletiével megegyezik, s a szerződést velük felújítja.⁴³

Az egyezkedési tárgyalások 1924 folyamán elhúzódtak, végül 1925 nyarán ültek tárgyalóasztalhoz az érintett felek a helyzet tisztázása érdekében. Az egyház érdekeit az egyháztanács tagjai közül választott bizottság: Orbán János Pataki, Márton Mihály Diák és András Mózes Sata képviselte. Feladatuk az volt, hogy a lövétei római katolikus egyház tulajdonát képező, s a lövétei 988. számú telekkönyvben az 12683/1–24 helyrajzi szám alatt szereplő ingatlanra, mint taxás telepre épített fürdőházak tulajdonosaival az egyház érdekeinek megfelelően kössenek egyezséget és szerződést. Ugyanis sem az egyháznak, sem a háztulajdonosoknak semmiféle írásbeli szerződésük nem volt. A háztulajdonosok száz éves, vagy még több időre visszanyúló használat által szerzett jogaikra hivatkozva elkorhadt házaikat az egyház megkérdezése nélkül újraépítették, adták és vették, és félő volt, hogy az egyháznak a talajra vonatkozó tulajdonjogát is kétségbe vonják. Todor Simion háztulajdonos kérte is a kisajátítást. Mivel a kirulyi fürdő ilyenformán az egyháznak mit sem jövedelmezett, felmerült az a lehetőség is, hogy jobb lenne a háztulajdonosokkal a házaikat elvitetni, mert a hely üresen több hasznot hozna. Ez azonban lehetetlen volt, mert a háztulajdonosok a hosszas használattal szerzett jogaikról nem mondtak le. Sőt azt a jogot is követelték, hogy házaikat eladhassák, vagy ha leromlik, újraépíthessék az egyház tudtán és beleegyezésén kívül. A kiküldött bizottság 1925. augusztus 16-án megjelent Kirulyban s a háztulajdonosokkal majdnem 6 óras tárgyalást folytatott, és a következő szerződést kötötte:

„Szerződés

Létrejött, a lövétei róm. kat. Egyházközség, mint a lövétei, illetőleg kirulyfürdői földtulajdonos részéről egyfelől és Medt János, Schaser Márton, Todor Simion, Petrovics Frigyesné, Dr. Tobie Hans, Dr. Reisenberger Lajos, Tobie Francz, Kellner Mihály és Markus Frigyes háztulajdonosok között az alábbiak szerint:

1. A lövétei rom. kat. Egyházközség elismeri a fenti tulajdonosok azon jogát, hogy azon területen, amelyen épületeik mai napon állanak, s a mely terület újból fel lesz mérve, ezen épületek állhatnak mindaddig, míg azok „vis maior” esetét kivéve összeomlanak. A területért kötelesek a háztulajdonosok a lejárt időre 1922 évvel bezárólag ölenként 12 fillért fizetni

azon arányban, hogy egy fillér egy bánival egyenlő, illetve egyenértékű. 1923. évvel kezdődőleg kötelesek az évi haszonbért olyan kulcs szerint fizetni, hogy 1 korona 1 leinek számíttatik, s ezen összeg átszámíttatik dollár cursusba minden év július hó elsején fennálló cursussal.

2. Az egyházközség kivételképen beleegyezését adja abba, hogy Dr. Reisenberger Lajos a régi ház helyére egy újat építhessen.

3. Háztulajdonosok jogosultak a vízhasználatra évi 4 korona és a fürdőhasználatra szintén évi 4 korona összeg fizetése ellenében, mely összeg ugyanazon kulcs szerint fizetendő, mint a házhelyekért az 1. pont alatt fizetendő összeg.

4. Ezen fürdődíjak csak a tulajdonosok vagy bérlőik joga után jár családjaikkal együtt, s ha idegen személy lenne a fürdőtelepen, az az egyház által megállapítandó külön fürdődíjat köteles fizetni, amennyiben a fürdőt igénybe akarja venni.

5. Az egyházközség köteles a fürdőt a mai állapotban fenntartani s a kút körül a kerítést felállítani, amely állapottal a háztulajdonosok teljesen meg vannak elégedve, s ha az egyházközség a háztulajdonosok kérésére nagyobb átalakításokat lenne köteles a fürdön és a kúton végeztetni, ezen átalakítás díjai a háztulajdonosokat terhelik.

6. A tenispálya területéért járó ölenkénti 12 fillér díjat az 1. pont alatti átszámítás alapján a háztulajdonosok kötelesek fizetni.

7. A háztulajdonosok kötelesek őrzési díjban évenként 8 (nyolc) koronát fizetni házanként az 1. pont szerinti átszámítás alapján, s ezzel szemben köteles az egyházközség saját házában egy őrzőt felfogadni, ki a házakban keletkezhető esetleges károkért felelősséggel tartozik. Ezen őrző köteles a postaszolgálatot is ellátni, melyért neki külön díjazás jár a háztulajdonosoktól. Az őrző személyére vonatkozólag az egyházközség és a háztulajdonosok közös megegyezése az irányadó. Ha az egyházközség a befolyó őrzési díjakból a helyi viszonyok szerint őrzőt nem kapna, a többlet-fizetéshez a háztulajdonosok aránylagosan hozzájárulnak.

8. A meglévő épületeken a tulajdonosok javításokat minden megkérdezés nélkül eszközölhetnek, úgyszintén átalakításokat is.

9. A háztulajdonosok házait csakis rokonaiknak adhatják el, mégpedig azoknak, akik törvény szerint örökösödési joggal bírnak; ha teljesen

idegen személynek akarná eladni, akkor a ház egy a háztulajdonosok és az egyházközség által egyenlő arányban összeállítandó bizottság által megbecsültetik, s csak azon esetben adhatja el idegen személynek, ha az egyházközség ezen becsárban meg nem tartja.

10. A Schaser Márton házára vonatkozólag Medt Jánosnak és örököseinek elővételi joga van, mit kivételképpen az egyházközség ezennel elismer azzal, hogy Medt János ezen házat csak a 9. pont alatti kikötések szerint ruházhatja át.

11. A háztulajdonosokat a borvíz használata csakis a fürdőhelyen illeti meg és üzleti célokra elvitetni nem szabad.

12. Ha az egyházközség a borvízforrást haszonbérbe adná, a háztulajdonosok joga érintetlen marad.

13. Ha ezen szerződést az egyházközség felsőbb hatósága jóvá nem hagyán, ezen szerződés hatályát veszti és felélednek a háztulajdonosok előbb élvezett jogai.

14. Ezen szerződés csak azon esetben marad érvényben, ha a háztulajdonosok a terület kisajátítását nem kéri és a már beadott kisajátítási kérés vissza lesz vonva. A háztulajdonosok lemondanak arról a jogról, hogy a kisajátítást kérhessék, vagy bármi úton a föld tulajdonjogát megszerezzék.

15. Az évi bér a lejárt időre vonatkozólag 3 részletben fizetendő ki, felméréstől számított 30, 60 és 90 nap alatt. Az esetleges tulajdonosváltások az egyházközségnek bejelentendők. Az 1926. évtől fizetendő évi bérösszeg minden év júl. 1-től augusztus 20-ig esedékes.”⁴⁴

A szerződést a háztulajdonosok részéről dr. Grafi, Medt János, Franz Tobie, Keller, Emil Roth, dr. Reisenberger, dr. Hans Tobie, Hans Teutsch és Elise Petrovitsh, míg az egyházközség részéről Péter János plébános, Bence Lőrinc megyebíró, Márton Ferenc, Orbán János Pataki, András Mózes Sata írták alá Ferentzy László, Márton András joghallgató, Balázs Ferenc tanúk előtt.⁴⁵

Az új felmérést a szerződést aláíró bizottság augusztus 20-án végrehajtotta. A bizottság tagjai, számítva a jövőbeli esetleges új utépítésre, az úttestet 10 méter szélesre mérte (beleszámítva a régi utat is). A házak előtt, mögött és között a területet – a vízre való bejárásokat kivéve –

sztintén fölmérték, ugyanis a tulajdonosok ezeket is elfoglalták (ki- és bejárónak használták). Az új fölmérés szerint a háztulajdonosoknak összesen 1568 öl terület után kellett taxát fizetniük az 1926. évtől kezdődőleg, az alábbi táblázatban szereplő lebontás szerint:

Sorszám	A háztulajdonos neve	A régi alapon használt terület ölekben	Az új fölmérés szerinti terület ölekben	Jegyzet
1.	Medt János jegyző (Kaca)	85	116	
2.	Schaser Márton, főszolgabíró (Ágota)	78	105	
3.	Todor Simion (Brassó)	170	102	
4.	Petrovics Frigyesné kereskedő (Kőhalom)	131	154	
5.	Dr. Hans Tobie, professzor (Nagyszeben)	161	189	
6.	Dr. Reissenberger Lajos, orvos, (Nagyszeben)	131	103	
7.	Tobie Franz, kereskedő (Kőhalom)	126	140	
8.	Roth Emil (Kőhalom)	125	90	
9.	Kellner és Teutsh (Kőhalom)	125	100	
10.	Dr. Gráfi Károly (Kőhalom)	121	211	
11.	Haas Ferencz vasúti mérnök (Nagyszeben)	116	92	Dr. Haas Ottó, kórházi orvos (Segesvár)
12.	Jákobi Mihály (Daróc)	143	81	
13.	Teniszpálya	?	85	

A szerződés szövegét augusztus 23-án az Egyházközség-iskolaszék gyűlése jóváhagyta. A háztulajdonosok mintegy 40 136 lej hátralékból 8352 lejt elengedtek, mivel a háztulajdonosok 1923. évtől saját költségükön az egyház tulajdonát képező fürdőőr lakásán (még a XIX. század végén épült) javításokat eszközöltek, s a fürdőört fizették.

Molnár Lázár indítványára a gyűlés köszönetet mondott a plébánosnak és a bizottsági tagoknak fáradozásukért, a plébános pedig az egyháztanács nevében dr. Hans Tobie nagyszebeni tanár, kirulyi háztulajdonosnak a sok önzetlen munkájáért, melyet a békességes megegyezés megteremtése érdekében kifejtett. A gyűlés megerősítette tisztségében Mag Lajos kirulyfürdői őr, aki évi 3500 lejért újabb három évre (1929-ig) vállalta a házak őrzését. Ugyanakkor a plébános előterjesztésére engedélyezték, hogy a fürdőn – a hely jobb kihasználása és a jövedelem növelése érdekében – új házak épülhessenek a következő feltételek mellett: „a) Egy épület helye 100 ölnél kevesebb nem lehet. b) A terület hasznobére ölenként egy évre 24 fillér, minden fillért 1 banival számítva, azaz 24 bani. Ezt pedig fizetni kell dollár értékben, mint ahogy az a régi háztulajdonosokkal megkötött szerződésben áll. c) A fürdő és ivóvíz használatáért évenként 4-4, összesen 8 korona, az őrzési díjba évenként 8 korona fizetendő, minden egyes háztulajdonos által a b) pontban jelzett módon. d) Szerződésileg biztosítandó az új építkezéseknél, hogy a háztulajdonos soha meg nem kísérli a kisajátítást, sem semmiféle módon nem törekszik arra, hogy a föld tulajdonjogát megszerezze. e) Az épületet a háztulajdonos csak törvényes örökösödési joggal bíró rokonoknak adhatja el, s ha ilyen rokon nem marad a tulajdonos halálakor, úgy az épület az egyháznak marad. f) Ha valamikor a most engedélyezett épület újrakepítés alá kerül, akkor az egyházzal új szerződés kötendő.”⁴⁶

A két világháború között a fent ismertetett szerződés és feltételek határozták meg a háztulajdonosok és a telek örökös tulajdonosa, azaz az egyházközség közötti viszonyt. A háztulajdonosok több alkalommal megpróbálkoztak a szerződés felmondásával s egy kedvezőbb feltételeket biztosító új szerződés megkötésével, de mindig az egyházközség szerződésben rögzített érdekeit védő egyháztanács ellenállásába ütköztek, így a szerződés egészen a második bécsi döntésig, sőt még azután is érvényben maradt.

Az egyháztanács igyekezett továbbra is tulajdonosi voltának eleget tenni. A fürdő környékét rendben tartotta. Minden évben a házak körüli fűvet rendszeresen, elárverezés útján értékesítette, a túlságosan felnőtt fákat, bokrokat kivágatta és feltakarította. A fürdőszezon kezdete előtt a borvízkút körül és a többi épületeken a szükséges javításokat saját költségén rendszeresen elvégeztette. A rend és a tisztaság fenntartásának érdekében a fürdőőrt felhatalmazta, hogy a fürdőidény alatt a fürdő területén való, felügyelet nélküli legeltetést szigorúan büntesse meg (minden kószáló állat után 50 lej pénzbüntetést hajthatott be a tulajdonostól). A fürdőőr kötelessége volt továbbá a házak környékének, az utaknak, a vízelvezető árkoknak a tisztán tartása is. Az 1928. május 17-én tartott egyháztanácsgyűlésen Lakatos Gáspár plébános előterjesztésére bevezették az idegen, átutazó fürdővendégek utáni fürdődíj szedését. A háztulajdonosok, bérlők és ezek családtagjai kivételével minden idegen fürdővendég, minden fürdés után 5 lej fürdődíjat volt köteles fizetni Mag Lajos fürdőőr-felügyelőnek.⁴⁷ 1935 tavaszán az egyháztanács teljesen újjáépítette a kirulyi fürdőházat. Az újjáépítéshez szükséges cserefát és deszkát a közbirtokosságtól kértek. A munkálatokat Lázár Alajos vállalkozó 5000 lej összeg ellenében végezte el. Ugyanekkor Máté János kijavította az édesvízfürdőnél levő gátat.⁴⁸

A két világháború között új fürdőház-tulajdonosok, bérlők is megjelennek a fürdőn. 1936-ban Pauleni Mihály lelkész és Mangeriusz János tanító kérnek az egyháztanáctól házépítésre alkalmas területet rendes évi díjért.⁴⁹ Ugyanazon év őszén Bergerhardt brassói parkettagyáros pedig a Tóbi Ferenc egykori fürdőház-tulajdonos által bérelt telket vette át az egyháztanács beleegyezésével.⁵⁰ 1939-ben Plattner Gusztáv őrnagy levélben jelentette be az egyháztanácsnak, hogy Reissenberg kirulyi háztulajdonos elhalálózásával ő lett a törvényes örökös, s így ennek háza már az ő tulajdona.⁵¹ 1940-ben, az államhatalom változásának következtében a háztulajdonosok, egy kivételével, idegen állampolgárok lettek. Az egyháztanács a háztulajdonosok tulajdonjogát továbbra is tiszteletben tartotta a Magyar állam erre vonatkozó törvényeinek megfelelően. Így a fürdő továbbra is hasznot hozott az egyházközségnek. (Ez 1940–1944 között átlag évi 9-10 000 lejt jelentett.)⁵²

1940 novemberében, a nagyobb haszon reményében Eröss László igazgató-kántortanító indítványozta, hogy az egyháztanács lépjen érintkezésbe egy társasággal vagy pénzintézménnyel, amely hajlandó lenne a kirulyi fürdőt rendes fürdőhellyé kiépíteni, mert csak így lenne jövője. Az egyháztanács az indítványt elfogadta és felkérte az egyházközség vezetőségét, hogy ennek érdekében lépjen érintkezésbe a budapesti Gyógyfürdő Kutató Intézettel. A fejlesztés azonban az akkori háborús viszonyok között természetesen elmaradt. A második világháború után a fürdő még három évig volt az egyház kezelésében, majd államosították.

Összegzés

A fentiek ismeretébe Kirulyfürdő fejlődéstörténetében⁵³, a következő időszakokat különböztethetjük meg:

1. *A legrégibb időktől a XVIII. század első feléig.* Ebben az időszakban az itteni ásványvizet ivóvíznek használták a környék lakói.

2. *A XVIII. század első felétől a XIX. század közepéig.* Észelve az itteni ásványvíz gyógyhatását, a Solyomkő tövéből felbuzgó forrás vizét befoglalták s a völgyben létrejött a néhány házból álló kezdetleges fürdőtelep mintegy kezdetétől a későbbi fürdőéletnek. Ebben az időszakban megszületnek az első vegyelemzések, amelyeket a XIX. század első évtizedeiben újabbak követnek. Kezdetben kádas fürdőként működő kis telepet főleg néhány arisztokrata család és Udvarhelyszék előljárói látogatják, de a háztulajdonosok között megjelennek a szászöldi polgári, értelmiségi családok is (gyógyszerészek, lelkészek, jegyzők, mérnökök).

3. *A XIX. század közepétől 1880-as évekig.* Ezt az időszakot, akárcsak más gyógyhelyek, fürdők esetében a „családias fürdőélet” jelzővel lehet illetni. Ebben az időben Kirulyfürdő kizárólag a szászok fürdőjévé válik, hol kimondottan zárt körben családias-patriarchális élet folyik. Főleg a szász háztulajdonosok és családtagjaik valamint a vendégeik nyaralnak itt. A kis fürdőtelepen faburkolatú hidegfürdős medence épül. Ennek ellenére a fürdőhely alig nyújt többet a vendégeknek, mint egy századdal korábban, ugyanis a háztulajdonosok és a vendégek által befizetett szerény díjakat élvező egyházközség nem eszközöl jelentősebb beruházásokat.

4. *Az 1880-as évektől az első világháború kitöréséig.* Ebben az időszakban rendeződött a fürdő tulajdonjoga. Kirulyfürdő véglegesen a lövétei római katolikus egyházá lett. A tulajdonjogi viták lezáródása után (1891) ugyan érzékelhető némi előrehaladás (több új magánvilla, vetkőző-fülkék, köburkolatú fürdőmedence, őrház épül) de jelentősebb fejlődés most sem következik be a kis fürdőtelepen, mindannak ellenére, hogy az EKE Udvarhelyi Osztálya egyik céljául tűzte ki a fürdőhely megmenntését. Több népszerűsítő cikk is megjelenik róla a korabeli sajtóban, ennek ellenére a befektetők és a bérlők, elsősorban a rossz megközelíthetőség és útviszonyoknak köszönhetően, távol maradnak. Ugyanakkor az egyházköztség, mint tulajdonos, nem rendelkezett olyan tőkével, hogy költséges és rövidtávon nem jövedelmező befektetéseket eszközöljön. Mindezek ellenére ez az időszak Kirulyfürdő fénykorának tekinthető.

5. *1914-től az államosításig.* Ez az időszak a teljes pangás éveivel kezdődik az első világháború idején. Ennek ellenére a két világháború között Kirulyfürdőnek, a nagy fürdőhelyek (Borszék, Tusnád) árnyékában sikerül talpra állnia. Igaz, csupán a XIX. századi színvonalon megrekedve. 1940-ben ugyan felmerült annak lehetősége, hogy Kirulyfürdőt „rendes fürdőhellyé” építsék ki, ez azonban az akkori háborús viszonyok következtében elmaradt.

JEGYZETEK

- ¹ Római Katolikus Egyházközsegi Levéltár, Lövéte (a továbbiakban LRKEL). A Lövétei n[emes] megye története 1848-tól vezetve. Leltári szám 403/121/a 1967.; I. Egyháztanács Jegyzőkönyve 1853–1897-ig, Lövétei róm. kath. egyháztanács és iskolaszék jegyzőkönyve 1910-től, A lövétei róm. kath. Egyháztanács-Iskolaszék Jegyzőkönyve az 1925. évtől, A lövétei római katolikus Egyháztanács-Iskolaszék Jegyzőkönyve 1933-ik évtől, A lövétei Róm. Kat. Egyháztanács-Iskolaszék Jegyzőkönyve 1946. évtől. Leltári számok nélkül. (Az Egyháztanácsi jegyzőkönyvek a továbbiakban egységesen EtJ.)
- ² Vofkori László: *Kirulyfürdő*. In: Bolyai Nyári Akadémia. Erdélyi magyar tanítók továbbképzése a Hargitán. 1993. július 17–28. Békéscsaba–Csíkszereda, 1993. 112–116.
- ³ Az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár. Udvarhelyszék Levéltára (a továbbiakban USZL). Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyvei. II/9 (1620–1625). 14.

- ⁴ L. Wagner: *Dissertatio inauguralis medico-chemica de aquis medicatis Magni Principatus Transylvaniae*. Viennae, 1773; Benkő József: *Specialis Transylvania Terra Siculorum. A székelyek és a Székelyföld*. Kolozsvár, 1944. 67–68. (A továbbiakban Benkő, 1944.); K. Mátyus István: *Ó- és új diaetetica...* V. db. Posonyban, 1792. 80, 82.; Gergelyffi András: *De aquis et thermis mineralibus Terra Siculorum Transylvaniae*. Cibinii, 1811. 45–53. (A továbbiakban Gergelyffi, 1811.); Pataki Sámuel: *Descriptio physico-chemica aquarum mineralium magni principatus Transylvaniae*. Pestini, 1820. 44–45. (A továbbiakban Pataki, 1820.); *A kiroji savanyú víz és vashámor*. In: Nemzeti Társalkodó 1840. október 23. 17. sz. 131–132.; Kövály László: *Erdély földje ritkaságai*. Kolozsvár, 1853. 202–203.; Lengyel Dániel: *Fürdői-zsebkönyv*. Pest, 1853. 377–379.; Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I. Pest, 1868. 86–87. (A továbbiakban Orbán, 1868.)
- ⁵ *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára*. Bp., 1882. 507.; *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára*. Bp., 1888. 478–479.; *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára*. Bp., 1898. 420.; *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára*. Bp., 1903. 948.; *A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára*. Bp., 1907. 626.; *A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára*. Bp., 1913. 864.
- ⁶ Hankó Vilmos: *Az erdélyrészi fürdők és ásványvizek leírása*. Kolozsvár, 1891. 135–137. (A továbbiakban Hankó, 1891.); Eöry István: *A kirulyi fürdőről*. In: *Erdély* (Turistasági, fürdőügyi és néprajzi folyóirat. Az Erdélyi Kárpát-Egyesület értesítője.) III (1894) 8. sz. 297. (A továbbiakban Eöry, 1894.); *Erdély* IV (1895) 6–7. sz. 179–180; 11–12. sz. 322–323.; Molnár Károly – Vajda Emil dr. (szerk.): *Udvarhelyvármegyei turista-kalauz*. Kolozsvár, 1897. 36–37. (A továbbiakban *Udvarhelyvármegyei...*); *Székely-Udvarhely* IV (1898. aug. 28.) 35. sz.; Zerkovitz Emil: *Két fürdő (Kászon, Kiruly)*. In: *A Mi Fürdőink*. Az „Erdély” fürdőügyi melléklete I (1898) 1–2. sz. 25.
- ⁷ *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*. II. Bp., 1970. 395, 494.; Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. A–K. Bp., 1988. 733–735.
- ⁸ Kováts Lajos: *A ragadozók helyzete a Hargita övezetében 1965-ig*. In: *A székelykeresztúri múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülésszakán elhangzott tanulmányok és közlemények*. Csíkszereda, 1974. 54–93.
- ⁹ Teleki József: *Úti jegyzések. Közli Domokos Pál Péter*. Kolozsvár, 1937. 34–35.
- ¹⁰ Lásd Bányai János: *A hargitai opálbarlang*. Kivonat az Erdélyi Múzeum 1932. évi 7–12. számából. 1–9.; Bányai János: *A Tolvajos patak szurdoka a Hargitán*. In: *Erdély* XXIX (1932) 3. sz. 49–50.; Bányai János: *A Székelyföld természeti kincsei és csodás ritkaságai*. I. Odorhei, 1938. (A továbbiakban Bányai, 1938.); Bányai János: *A Magyar Autonóm Tartomány hasznosítható kincsei*. Buk., 1957. 21, 22, 27.

- ¹¹ Imreh István – Pataki József: *Adatok Udvarhelyszék mezőgazdaságához (1570–1610)*. In: Aluta I (1969). 185–209.; Uők: *Adatok Udvarhelyszék állattartásához*. In: Aluta II (1970). 169–184.; U SzL Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyvei. II/9 (1620–1625). 88.
- ¹² Jakab Elek és Dr. Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig*. Bp., 1901. 396.; Biás István: *A székely solymárok*. In: A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság Évkönyve. Marosvásárhely, 1910.
- ¹³ *Székely Oklevéltár*. Új sorozat (A továbbiakban SzOkI. Új s.) IV. Kolozsvár, 1998. 290.; SzOkI. Új s. V. Kolozsvár, 1999. 207–209.
- ¹⁴ Orbán, 1868. 87.
- ¹⁵ P. Boros Fortunát: *Csiksomlyó, a kegyhely*. Kolozsvár, 1943. 77.
- ¹⁶ Laus Acidulae Lövetensis in Sede S. Udvarhely. Anno 1754; 2. Keroj Die 10 ma. Aug. Anno 1758. Ad Acidulas; 3. Laus Balnei ex acidulis Keroj. seu Lövetensibus parati. Anno 1762. 4. Musae Transilvanico-Siculae ad fontem acidum Lövetensem ludentes. Szeben 1762.
- ¹⁷ Lázár János: *Opera poetica* [Költői művek]. Kolozsvár, 1765.
- ¹⁸ Bányai, 1938. 101.
- ¹⁹ Benkő, 1944. 67–68.
- ²⁰ Lucas Wagner: *Disertatio inauguralis medico-chemica de Aquis Medicatis Magni Principatus Transylvaniae azaz Bevezető orvos-kémiai értekezés az Erdélyi Nagyfejedelemség gyógyvizeiről*. Bécs, 1773.
- ²¹ Bányai, 1938. 106.
- ²² Teleki József: *Úti jegyzések. Közli Domokos Pál Péter*. Kolozsvár, 1937. 34–35.
- ²³ Gergelyffi, 1811.; Bélteki Zsigmond: *Conspectus systematico practicus aquarum mineralium magni Principatus Transsylvaniae*. Vindobonae, 1818. 75.; Pataki, 1820.
- ²⁴ Orbán, 1868. 87.
- ²⁵ LRKEL Inventarium Ecclesiae Löveteiensis Compactum Anno 1764-tempore Georgii Lukács Plebani loci ejusdem. A Kérollyi Borvizes Házaknak 1834-ben tett Conscriptioja azok fekvése mennyisége quadrált ölbe számítva öl per 6 xr. Leltári szám nélkül.
- ²⁶ *A kiroji savanyú víz és vashámor*. In: Nemzeti Társalkodó 1840. október 23. 17. sz. 131–132.
- ²⁷ Uo.
- ²⁸ Orbán, 1868. 87.
- ²⁹ *Deutsches Badelben in Siebenbürgen. Sachsischer Hausfreund 1860*. Brassó, Johann Gött kiadása, 70–84.

- ³⁰ Fronius Friedrich: *Kérolyi fürdőélet a XIX. század derekán*. In: Hargita Kalendárium 1972. 155–160.
- ³¹ Uo.
- ³² LRKEL A Kirullyi Savanyovizen levő házak tulajdonossainak nevei és épületteik nagyobb vagy külsőbb voltához képest évenkénti Taxsa fizetés minden szegű ölről 9 valto Rf. számítva. Leltári szám nélkül.
- ³³ Orbán, 1868. 87.
- ³⁴ LRKEL EtJ. 1892. április. 3.
- ³⁵ Hankó, 1891. 135–137.
- ³⁶ *A székelýföldi fürdők*. In: Erdély V (1896) 9. sz. 119.
- ³⁷ LRKEL EtJ. 1894. április 1.
- ³⁸ Hankó, 1891. 135–137.
- ³⁹ *Udvarhelyvármegyei....* 36–37.
- ⁴⁰ Eöry, 1894. 297.
- ⁴¹ *Erdély IV* (1895) 1–2. sz. 322–323.
- ⁴² *Székelý-Udvarhely* 4 (1898. augusztus 28.) 35. sz.
- ⁴³ LRKEL EtJ. 1923. augusztus. 5.
- ⁴⁴ Uo. EtJ. 1925. augusztus 23.
- ⁴⁵ Uo.
- ⁴⁶ Uo.
- ⁴⁷ Uo. EtJ. 1928. május 17.
- ⁴⁸ Uo. EtJ. 1935. március 31., július 28.
- ⁴⁹ Uo. EtJ. 1936. augusztus 30.
- ⁵⁰ Uo. EtJ. 1936. november 29.
- ⁵¹ Uo. EtJ. 1939. január 22.
- ⁵² Uo. EtJ. 1940. november 3.
- ⁵³ A témával kapcsolatosan lásd (a szakirodalommal együtt): Dr. Nagy András: *Hargita megye gyógyfürdőinek fejlődéstörténete*. In: Hargita Megye természetes gyógytényezői. Csíkszereda, 1974. 427–436.

MELLÉKLET

Kirulyi fürdőháztulajdonosok 1875–1913 között

Név	Foglalkozás	Lakhely	Időszak
Binder Károly		Marosvásárhely	1875–1879
Dr. Szilágyi Sándor		Marosvásárhely	1875–1884
Haáger Mihály		Kőhalom/Garat	1875–1907
Nágásmitz August		Kőhalom	1875–1881
Mlt. Zatureczky Gábor		Barót	1875–1900
Róth Ferdinánd		Segesvár	1875–1879
Koncz András és utódai		Udvarhely	1875–1892
Grósz Frigyes		Kőhalom/ Segesvár	1875–1879
Steinburg Mór		Kőhalom	1875–1884
Steinburg Ottó		Udvarhely	1875–1905
Dr. Kein Adolf		Medgyes	1875–1884
Dr. Bertleff Frigyes		Segesvár	1875–1881
Kásper Mihály		Kőhalom	1881–1903
Falk Károly	kereskedő	Segesvár	1881–1911
Dr. Müller Henrik	kerületi orvos	Kőhalom	1884–1899
Falk Gusztáv		Medgyes	1884–1895
Schwarts Frigyes		Szásztyukos	1879–1897
Koncz Ármin	gyógyszerész	Udvarhely	1885–1890
Dr. Kassay Albert	orvos	Udvarhely	1890–1913
Lurcz János		Daróc	1890–1904
Roth Herman	gimnáziumi tanár	Marosvásárhely/ Medgyes	1893–

Név	Foglalkozás	Lakhely	Időszak
Glatz Károly	zálogházi tisztviselő	Udvarhely	1893–
Haas Ferenc	m.k. államvasúti inspektor	Segesvár/ Kolozsvár	1893–
Dr. Grafi Károly		Kőhalom	1895–
Kein Dániel		Szásztyúkos	1897–1911
Kassay József	pénzügy- igazgató	Szombathely	1897–1910
Leónhardt János	kat. lelkész	Daróc/ Feketehalom	1899–1909
Barabás Sándor		Nagyszeben	1902–
Meedl János	jegyző	Kaca	1904–
Márton András		Bukarest	1904–1908
Jákobi Mihály	körjegyző	Vládhid/Kiscsűr/ Nagyszeben	1905–
Csillag József	zálogházi pénztárnok	Udvarhely	1906–
Dr. Fábinyi Mihály	orvos	Medgyes	1909–
Dr. Apáthi Gyula		Kőhalom	1910–
Reissenberger Lajosné		Nagyszeben	1911–
Kassay Józsefné	pénzügy- igazgató	Udvarhely	1911–
Petrovics Frigyes	kereskedő	Kőhalom	1912–1913
Dr. Bocskor Gyula	Kir. járásbíró	Kőhalom	1913–

A szerző összeállítása

Forrás: Római Katolikus Egyházközségi Levéltár, Lövéte. *Inventarium Ecclesia Löveteiensis Compactum Anno 1764-tempore Georgii Lukács Plebani loci ejusdem*. Leltári szám nélkül.

NOVÁK KÁROLY-ISTVÁN

Fürdők a dualizmus kori Székelyudvarhelyen és környékén

A mai állapotokból kiindulva nehezen elképzelhető, hogy az egykori Székelyudvarhelyt és környékét fürdővidékként is számon tartották. A XIX. század második felében és a XX. század első évtizedeiben azonban a viszonylag ismert és látogatott gyógyfürdők jelentős számú gyógyulni és kikapcsolódni vágyó vendéget vonzottak erre a vidékre.

Udvarhely és vidéke gyógyító vizű forrásairól már a XVIII. században is többen beszámoltak. Lakatos István csíkkozmási plébános Székelyudvarhelyről szóló leírásában említi, hogy „A város környékén régidők óta teljes épségben áll az általában Jézus házának nevezett Jézus neve kápolna ... Ugyanott sóér és betegek gyógyító forrás van, amelyben rengeteg ember nyeri vissza egészségét.”¹ A nagy tudású maroszséki főorvos, Kibédi Mátyus István *Diaetetica*... című munkájának ásványvizekkel és fürdőkkel foglalkozó részében gyógyhatásúként említi a homoródi és más udvarhelyszéki forrásokat. Az általa szombatfalvinak mondott Szejkéről írja: „... melly annak ízét és szagját Sokat kedvetleníti, de laxáló erejét nagyon segíti; kívül is a' levező sebeket és a bőrön való ki-ütéseket, ha mossák ezen vízből inkább 's hamarébb el szárasztja. Illyen Szombatfalvánál mind a' Savanyú víz, mind a bűdos forrás melly a Tenger vizéhez sokat hasonlít”.² Ugyancsak a Szejkéről, 1828-ban, Szigethi Gyula Mihály így beszél: „... az északi vidékben Szombatfalván kívül, van iható Szejkés víz; de nevezetesebb annak feredésre használó vize, melly sok bűdos-kővel tele, a lélegzet vételére nehéz ugyan, de inak és csontok nyavalyáinak gyógyítására, 's egyéb tekintetre nézve is igen hasznos 's hires annyira, hogy sokan megszűnnek eljönnék, nyárra feredni, mások hordattják házakhoz használni.”³ A leírásban Szigethi részletesen bemutatja Székelyudvarhely és a környék többi gyógyvizeit is: „A' Városnak napnyugati határába, Bóldog-asszony falva felé van egy Köszörű-kő nevű meredek kő-sziklás oldal, mellynek tövéből foly-ki a' fekete nevű 's színű víz, sok fekélyeknek, és csonton levő nyavalyáknak

meggyógyítására hathatós erejű víz, melyet a' közel 's távol levők szerencsésen használnak...".⁴ A Székelyudvarhelytől keletre fekvő Homoród borvizét ivásra és fürdésre egyaránt használták. A messzi földről érkező gyógyulni vágyók „fából és deszkából össze-rakott nem kevés alkalmatosságokban” szállhattak meg, az oláhfalviaktól és a városban olcsón vásárolhattak élelmet. A homoródi vizet főleg belső panaszok enyhítésére használták, sokan üvegekbe, edényekbe töltve szállították távolabbi vidékekre.⁵

A fentiekből is kitűnik, hogy az udvarhelyi és környékbeli borvizeket hosszú ideje használták a népi gyógyászatban és a tudományos orvoslásban, fürdővé válásuk azonban csak a XIX. század közepe táján kezdődött el. A Szejke fürdővé való kiépülésének történetét Orbán Balázs 1879. május 20-án írt, Bányai János által közzétett leírásában követhetjük nyomon. A kezdetleges állapotok, amikor a betegek még lombsátorban voltak megszállva, akkor kezdtek átalakulni, amikor egy Verebély nevezetű udvarhelyi polgár felépítette az első állandó épületet, egy deszkakocsmát, ahol ételt és italt árusított. 1850-ben a gyógyforrást vesszőfonadékba, 1852-ben deszkamedencébe foglalták. 1856-ban a szintén udvarhelyi Csíszár Mihály három deszka fürdőszobát alakított ki. A következő évtized elején Horváth Dániel bérlő hatszobás lakóházat, 12 szobás fürdőházat épített és a hidegfürdőt öltözőfülkével látta el. 1866-ban a fürdő br. Orbán Jánosné tulajdonába került, 1871-ben tőle kapta meg a fia, Orbán Balázs.⁶

A dualizmus korában felgyorsuló székelyföldi polgárosodás megváltoztatta a székelyudvarhelyi és környékbeli fürdők arculatát is. A nemrég még elhanyagolt fürdőkön változó mértékben ugyan, de érzékelhető pozitív változások kezdtek jelentkezni. Az 1800-as évek elején még csak kimondottan gyógyászati célokra használt fürdőhelyek a század második felében már üdülő- és szórakozóhelyek is lettek, ahová a vendégek nemcsak felépülni, hanem kikapcsolódni is jártak. A megváltozott jelleg átalakította a fürdőhelyekkel szemben támasztott igényeket a fürdővendégek részéről, így a fürdők tulajdonosai, bérlői igyekeztek alkalmazkodni a gyógyturizmus korabeli követelményeihez. Ez azonban váltakozó sikerrel történt, hiszen nem mindig álltak rendelkezésre a szükséges anyagi erőforrások. A piaci mechanizmusok ismeretének hiánya (pl. a jó

reklám fontosságának felismerése), a nem megfelelő, lassan változó mentalitás szintén akadályozta a fejlődés kibontakozását. Ennek a folyamatnak az érzékeltetésére érdemes röviden összehasonlítani a Szejké és Homoródfürdő helyzetét.

A Szejkefürdő fejlődésének tetőfokát az az időszak jelentette, amikor a fürdő Orbán Balázs tulajdonát képezte, mivel egy színvonalas, civilizált gyógy- és üdülőhellyé alakították. Az új tulajdonos a szétmállott faépületeket átépíttette, az Attila forrásnak kereszttelt főforrást kőmedencébe vezetett, és további kőfürdőket építtetett. Az Attila-fürdőt női és férfi részre osztották, zuhanyozókkal látták el, a két rész között fából készült öltözőfülkék sorakoztak. A melegfürdők a főforrás melletti kőépületben voltak, ahol 16 fürdőszobában porcelán, portland-cement és fa fürdőkádakba vezették a gőzzel melegített ásványvizet. A szállást igényelők rendelkezésére állt a különböző méretű és ellátottságú Zrinyi Ilona-lak, Rákóczi-lak, Tököly-lak és Bercsényi-lak, valamint a 100 személy ellátására alkalmas, kávézóval és teke(biliárd)asztallal rendelkező, Székely Mózeshez címzett vendéglő, ahol szintén meg lehetett szállni. Az országút melletti második emelkedőn álló Kossuth-lak és a nagyvendéglő közötti teret műkertté, parkká alakították, sétányokat képeztek ki. A fogattal érkezők számára az országút belső felén kőistálló épült, szemben kétértemes kocsmá, mellette kút, itató és csűr volt.⁷ A Székelyudvarhelyről omnibusszal is megközelíthető Szejké népszerűségét emelte, hogy gyógyhatása több betegségre (pl. hűlés, köszvény, sorvadás, szélhűtés, stb.) is enyhülést adott.⁸

A Szejké fénykorának időszakában az Udvarhelyhez aránylag közel levő Homoródfürdőt alig említik fürdőhelyként. Ennek magyarázatát valószínűleg a tulajdonos Kápolnásoláhfalva érdektelenségében, valamint a befektetés hiányából származó kezdetleges körülményekben kell keresni. A fürdőtelepülés kezelésének jogáért az 1870-es években komoly vita folyt az Udvarhely vármegyei hatóságok és Oláhfalu között. A tulajdonos falu nem akarta kiengedni a kezéből a biztos jövedelemforrásnak számító fürdőt, a főispán viszont azt sérelmezte, hogy a hiányzó tőke miatt a fürdön siralmas állapotok uralkodnak, lehetséges potenciálja nincs kihasználva, ezért a telepet vármegyei fennhatóság alá kellene helyezni.⁹

A jelentősebbnek számító Szejke- és Homoródfürdő mellett Székelyudvarhely városában több helyen is létezett olyan gyógyhatású forrás, amelyet az idők folyamán tulajdonosaik többé-kevésbé kiépítettek, de ennek ellenére is inkább csak a városlakók és a szűkebb értelemben vett környékbeliek látogatták. A Budvár aljában volt a sós és vasas vizű „fürdőintézet”, a Sósfürdő. Az étteremmel is rendelkező kis fürdő mulatóhelyül is szolgált a kisétálókna, kikocsizókna. A fürdés kádakban, melegített sós vízzel vagy csapon keresztül, hideg vízzel történt. A Nagylakban volt a szintén sós vizű Solymossy hidegfürdő, míg a Morum hegy aljában és az egyik barlangban fekete víz volt, ahová betegek jártak fürödni.¹⁰

Dr. Hankó Vilmos erdélyi fürdőket bemutató munkájában változatos képet ad az 1890-es évek eleji udvarhelyi és környékbeli fürdőről. A „Székely Gastein”-nek is nevezett Szejke már br. Orbán Félix tulajdonában volt, 45 szoba állt a vendégek rendelkezésére havi 10-20 forint ellenében, a teljes étkeztetés 32 forintba került havonta. A fürdő központja az Attila kénes forrás volt, amely a 24 porcelán- és cementkáddal felszerelt melegfürdőket is táplálta. A szejkei borvíz vegyelemzését 1880-ban dr. Lengyel Béla, 1887-ben dr. Solymosi Lajos végezte el, csúsz, köszvény, idegzsába kezelésére javallották.¹¹

1891-ben a homoródi fürdőtelepet „néhány festői rendetlenségben szétszórta csinos lakó- és fürdőház és egy nagy vendéglő képezi”. Homoród nem volt luxusfürdő, jellemzően a gyógyulni vágyók keresték fel, a csak a legszükségesebbekkel felszerelt 120 szoba olcsó volt és tiszta. A vendégek a vendéglőben 90 krajcárért fogyaszthattak egy ebédet, vagy főzhettek a szálláson. A férfiak és nők számára különválasztott fürdőkben a hideg fürdő 10 krajcárba, a melegfürdő 30 krajcárba került. A dr. Solymosi Lajos által 1881-ben vegyelemzett borvizet vérszegénységre, vesebajra, gyomorbántalmakra és idegerősítőként ajánlották. A forrásvizet forgalmazásával a fürdőt is bérlő Koncz Ármin gyógyszerész foglalkozott.¹²

A Küküllő bal partján levő, a vállalkozó szellemű Solymossy János gyógyszerész által 1872-től működtetett székelyudvarhelyi Sós-kert két részre osztott hidegfürdővé alakították, ellátták kabinokkal. Az 1878-

ban, szintén dr. Solymosi Lajos által elemzett vizet csak gyógykezelésre használták a helybéli fürdővendégek.¹³

A kiegyezés kora előtti időszakhoz viszonyítva tehát vitathatatlanul történtek pozitív kezdeményezések, változások, azonban a Székelyföldre általánosan jellemző problémák e területen is éreztették hatásukat. A kezdetleges infrastruktúra és nehézkes közlekedési viszonyok helyenként lehetetlenné tették a távolabbról, netán külföldről érkező vendégek számára, hogy megközelítsék a legtöbb fürdőt, ezért a törzsközönség nagy része a helyiekből került ki. Ilyen körülmények között az esetleges vállalkozóknak nem volt kifizetődő komolyabb összegeket befektetni, mivel vagy csak igen hosszú távon, vagy egyáltalán nem térült meg a befektetett tőke. A befektetések hiányában viszont a fürdők, kevés kivételtől eltekintve, nem tudtak vonzóvá válni a nagyközönség számára. Homoródot 1895-ben 400 vendég látogatta, ez a szám elmaradt az előző esztendeitől. A fürdő haszonbérletbe volt adva. Minden esztendőben történtek kisebb mértékű, de szükséges javítások, a „fürdő jó hírnevének fenntartása, valamint a jövedelem fokozása” érdekében új épületeket is emeltek. A Szejké Orbán Balázs halála óta folyamatosan hanyatlott, mivel az öröklő rokonok és az utóörökös EMKE nem fektettek be. A Solymossy János gyógyszerész tulajdonában levő székelyudvarhelyi Sós kertben a medence körül csak öltözőfülkék voltak, szállást nem tudtak biztosítani, így csak helyi vendégek látogatták.¹⁴

A XIX–XX. század fordulóján a közvéleményt egyre jobban foglalkoztatta a fürdők helyzete. A korabeli sajtóban gyakran láttak napvilágot olyan cikkek, írások, amelyek beszámoltak egyes fürdőkről, keresték a hanyatlás okait, esetleg javaslatokat, ötleteket fogalmaztak meg a helyzet javítására. Az *Udvarhelyi Híradó*ban egy cikk kifejti, hogy a fizetőképesebb vagy sznob vendégek a külföldi fürdőket és egy pár felkapottabb itthoni fürdőt (pl. Tusnád, Borszék, Előpatak) részesítik előnyben. A cikkíró egy budapesti lapból vette át azt a hírt, amely szerint a Szejké-fürdőt be kell zárni, mivel sem a tulajdonosok, sem a bérlő nem törődnek vele. Javaslatként megfogalmazódott, hogy akár vármegyei beavatkozással a Szejkét a szerényebb anyagi helyzetű és a városhoz kötött emberek számára kell elérhetővé tenni, és ne a luxusfürdőket próbálja lekörözni.¹⁵

A hanyatlás okait sokféleképpen látták. Voltak akik úgy vélték, hogy a magyar fürdők, természeti adottságaik és lehetőségeik dacára a világ legelhanyagoltabb fürdői, ahol nincs se kényelem, se olcsóság, se tisztesség, ezért nem látogatják őket. A fürdőtulajdonosok először meg kell teremtsék a szükséges feltételeket, hírnevet kell szerezzenek, csak utána számíthatnak nyereségre.¹⁶ Egy másik újságcikk is a tulajdonosokat bírálja, akik állandóan állami támogatást kérnek, a hazai és külföldi vendégek elmaradását panaszolják, viszont egy ebéd a Szejkén kétszer annyiba kerül mint Budapesten a Váci utcában, a szállásfeltételek csapnivalóak és drágák, nincs reklám és a kevés létező prospektusban sem a reális árak vannak feltüntetve.¹⁷ A helyzet valóban nem lehetett túl biztató. Udvarhely vármegye közigazgatási leírásában Barabás Endre megállapítása szerint a feltételek talán egész Székelyföldön itt a legrosszabbak. A 120 szobás Homoródot és a 60 szobás Szejkét csak rászoruló betegek látogatják, a két székelyudvarhelyi fürdőt, a Soly-mossy Sós kertet és a Gergely Ferenc-féle Sós fürdőt csak a városiak használják.¹⁸ A korabeli magyar fürdőhelyeket bemutató kiadványok is elég szűkszavúan ismertették az udvarhelyi és környékbeli fürdőket, általában csak a megközelíthetőséget és az árakat közlik, a körülményeket visszafogottabban értékelték, mint más fürdők esetében.¹⁹

1902-ben Tusnádfürdön kongresszust tartottak a székelységet sújtó problémák enyhítésére, megoldására, ahol dr. Kömöcsy József elnöklete alatt, külön szakosztály keretein belül, a kivándorlás kérdésköre mellett foglalkoztak a székelyföldi fürdők helyzetével is. Az előadások során elemzések, javaslatok hangzottak el, lehetséges stratégiák körvonalazódtak. Dr. Hankó Vilmos előadó megítélése szerint a Székelyföldön 20 fürdő van, amelyből tizenkettő fejlesztésre érdemes. Az elmaradottság okai sokfélék: távol vannak a közutaktól, a vasúttól, hiányos a felszereltségük, berendezésük, drágák, nem reklámozzák magukat, nincsenek állandó fürdőorvosok és tőkehiánnyal küzdenek. A fejletlen fürdőügy helyzetét mutatja, hogy az ebben az ágazatban forgó összegekből 48 millió korona áramlik külföldre, míg a székely fürdők megközelítőleg 4000 ember költségezéséből kell fenntartsák magukat. A 12 fürdőből hármat rangosabbnak, négyet fejleszthetőnek minősített Hankó. Az alapvető követelmények, amelyeket biztosítani kell: egészséges és kényel-

mes szálláshelyek, társasági helyiségek, a cigányzenén kívüli egyéb szórakozási lehetőségek, valamint a megfizethetőség. Hankó szükségesnek látta az állami hiteltámogatást, továbbá az erőteljes reklámozást, kifüggeszthető plakátok, szórólapok kiadását és terjesztését.²⁰ Máthé József a turizmus fejlesztéséről szóló előadásában szintén érintette a fürdők kérdéskörét, sok téren a Hankó Vilmoséval egyező elképzeléseket fogalmazva meg. Ő is fontosnak tartotta a reklámozást, az olcsó, többnyelvű, térképpel ellátott, fényképekkel illusztrált ismertető füzetek kiadását. Külön intézmény hiányában a székely társaságokra bízta volna a turisztikai ügyeket, amelyek a tulajdonosokkal közösen próbálnának potenciális turista célcsoportokat keresni (pl. diákok, tanárok). Máthé a Székelyföld idegenforgalmának fellendítésében kiemelkedő szerepet szánt a társadalom, közhatóságok és az állam együttműködésének.²¹

A különböző fórumokon megfogalmazott fejlesztési, modernizálási javaslatok egy része pozitív fogadtatásban részesült a fürdők tulajdonosai, bérleti részéről. Az 1900-as évek elejétől több kezdeményezés és konkrét akció történt a fürdők népszerűsítésére, szolgáltatásaiknak a vendégek igényeihez való igazítására és az infrastruktúra minőségének fejlesztésére.

Marosvásárhelyen a Székelyföldi Iparmúzeum felügyelő bizottsága felhívást intézett a székelyföldi fürdők és ásványvizek tulajdonosaihoz, igazgatóihoz, azzal a céllal, hogy a tőlük begyűjtött termékeket, fürdő-leírásokat, képeket a múzeum egy külön részlegén mutassák be.²²

A Székely Egyesület és a székely társaságok marosvásárhelyi irodájának kezdeményezésére felkérés fogalmazódott meg a hazai tanintézmények igazgatói és diákjai felé, hogy szervezzenek társaskirándulásokat Székelyföldre, ahol két útvonalat (Marosvásárhely–Szováta–Székelyudvarhely–Homoródfürdő–Csíkszereda–Tusnád–Málnás–Sepsiszentgyörgy–Előpatak–Brassó; illetve Marosvásárhely–Szászrégen–Oláh Toplica–Sepsiszentgyörgy–Előpatak–Brassó) ajánlottak. Az 50-52 koronás árakban a székely társaságok által biztosított idegenvezetés, ellátás és szállás is benne volt.²³

Az udvarhelyi Solymossy-féle Sós kert is igyekezett megfelelni a megnövekedett igényeknek. 1900-ban a tulajdonos melegfürdőt létesített, ahol szakképzett masször tevékenykedett, a Solymossy gyógyszer-

tártól omnibuszjárat közlekedett a fürdőre. A kilátogató vendégek a fürdő büfájében hideg ételeket és italokat fogyaszthattak, többféle fürdési lehetőségből választhattak (hidegfürdő, melegfürdő fakádban vagy márványmozaik kádban). Két esztendővel később a vendégek szórakoztatására Solymossy Endre tulajdonos tekepályát és több új kioszkot létesített az „ízlésesen berendezett fürdőben”, így a város legközelebbi kirándulóhelye színvonalasabban fogadhatta az odalátogatókat.²⁴

Voltak esetek, amikor a fürdő színvonalának emelése a tulajdonos vagy bérlő személyének megváltozásától függött. A főleg erdélyi középosztálybeliek és a vármegyei értelmiségiek által látogatott, pompás természeti környezetben fekvő Homoródfürdőn a tulajdonos Kápolnásoláhfalva község semmi olyan befektetést nem végzett, ami a fürdő arculatának javára vált volna. A nem takarított sétatéri árkok bűdösek voltak, a sétányok elhanyagoltak, a teniszpálya kezdetleges, a tekepálya istállók között volt. A kevés bádoggád nehezen volt tisztítható, a zuhanyok nem működtek, a kabinok estek szét, a jó vendéglői étkezést rontotta a kiszolgálás kifogásolható minősége, az előzékenység hiánya. Ezeket az állapotokat összegezve nevezte a helyzetet az *Udvarhelyi Híradó* cikkírója „hagyományos közömbösségnek”.²⁵

1902-ben, amikor Homoródfürdő kikerült Kápolnásoláhfalva igazgatása alól, Damokos Andor alispán öt évre szóló fürdőrendezési tervet dolgozott ki. Már abban az esztendőben megtörténtek az első intézkedések: feloldották a magánvillák kiadásának tilalmát, ami rögtön két új villa építését eredményezte, a sétatéren játszóteret alakítottak ki, az Ilonavölgyben 6 méter széles, 8 km hosszú utat építettek, a fösétány két kilométerrel lett hosszabb, a melegfürdőhöz körszalont építettek, a hidegfürdőhöz önműködő zuhanyt szereltek, felújították a teke- és teniszpályát. Mivel az elégtelen hozam miatt a fürdővíz nem cserélődött elég gyorsan, a probléma megszüntetése érdekében az alispán szakminisztériumi jelentést tett, ezután vízügyi és földtani szakemberek végeztek felmérést, majd két mérnök elvégezte a szükséges munkálatokat.²⁶

A hosszabb ideje hanyatló Szejkefürdő helyzetének javítására az Udvarhely vármegyei Tanítóegylet 1911. október 18-án tartott közgyűlésén kezdett körvonalazódni az a terv, hogy egy részvénytársaság vegye át Szejkefürdő igazgatását és a tanítók, illetve a hozzájuk hasonló jövedel-

műek számára létesítsenek egy kedvezményes árakkal működő, de ugyanakkor modern fürdő- és üdülőtelepet. Az elképzelések szerint a részvénytársaság 750 000 korona alaptőkével indulna, egy részvény ára 35 korona lenne, amiből először a fürdő árát, majd a kiépítését fedezték volna. A Szejke téli-nyári fürdővé való átalakítását előirányzó terv mintegy 32 000 főnyi célközönséggel számolt, a székelyudvarhelyi szervezőmunkával Gyerkes Mihályt, a helyi állami elemi iskola igazgató-tanítóját bízták meg, aki a továbbiakban lelkesen és hatékonyan tevékenykedett a terv megvalósítása érdekében.²⁷ 1912-ben a tanítók szejkei gyógyfürdőjének és gyermeknyaraló telepének terve kormányzati támogatásban részesült, a vallás- és közoktatásügyi miniszter évi 2000 korona államsegélyt biztosított.²⁸

A helyi sajtó igen optimista hangvételben fejezte ki reményét, hogy a Herkulesfürdőhöz hasonló adottságú, de „embrió” állapotban levő Szejke révén Székelyudvarhely fürdővárossá válik. A tanítók kezelésébe került fürdön érzékelhető változások történtek. A mintegy 100 Szejkén lakó vendéget és a városból naponta tömegesen kijárókat tisztaság, rend, szép sétányok fogadták, olcsó és kifogástalan minőségű vendéglői ellátásban részesültek. A magánvillák építésére alkalmas terület felparcellázását az őszire tervezték.²⁹ Egy 1913 áprilisában megjelent, a Szejkefürdő megnyitásáról beszámoló újsághírből kiderül, hogy a nyaralóidény előtt a bérlők a melegfürdőt új vezetékkel látták el, új tekepályát építettek, a vendéglő elé széles, huzatmentes terasz készült.³⁰ 1913. december 27-én megalakult a Tanítók Fürdője Rt., döntés született a bérlés továbbfolytatásáról, felmerült a Szejke esetleges megvásárlásának lehetősége, a részvényesek kedvezményes telekvásárlásáról hoztak határozatot.³¹

Az elképzelés, amely alapján a Szejkét a polgári középosztály (tanítók, tisztviselők, hivatalnokok) fürdőjévé kívánta fejleszteni, nagy népszerűségnek örvendett. Az inkább családias pihenőhely, mint „lármás világfürdő” jellegű Szejke gyógyhatása, nyugodt környezete, olcsósága és viszonylag könnyű megközelíthetősége voltak azok az előnyök, amelyek elvileg alkalmassá tették arra, hogy Székelyudvarhely fürdővárossá váljon, a várost és a környékbeli falvakat plusz jövedelemhez juttassa a szállásadás, szállítás és az élelmiszerellátás révén.³²

Az 1900-as évek elején tehát léteztek tervek, voltak életképesnek tűnő stratégiák a székelyudvarhelyi és környékbeli fürdők kiépítésére, fellendítésére, modernizálására. Azok az elképzelések tűntek megvalósíthatóknak, amelyek ezeken a fürdőkön a szerényebb anyagi helyzetű középosztálybeliek számára akartak színvonalas gyógykezelési és üdülőhelyet biztosítani. A tulajdonos saját kezdeményezéséből történő fejlesztések a Sós kertben, a tulajdonos vagy bérlőváltás Homoród és Szejké esetében, általában minőségi javulást eredményezett a korábbi állapotokhoz képest. A szolgáltatások minősége ugyan így sem érte el az akkori idők felkapott, divatos fürdőinek színvonalát, de ennek ellenére, a helybeliek mellett, szép számban érkeztek távolabbi vidékekről is a gyógyulni és pihenni vágyók.

A biztató kilátások ellenére a fejlődés nem bizonyult tartósnak. A Solymossy-féle Sós kertben 1909-ben tűz pusztított, majd később egy földcsuszamlás elzárta a fürdőt tápláló vizeket. Az első világháború után, 1919-ben a Gergely-féle Sós fürdő Fernengel Gyula kereskedő tulajdonába került és a második világháború végéig üzemelt. A Szejké és Homoródfürdő arculata folyamatosan változott az évtizedek folyamán, és napjainkban már egyikük esetében sem beszélhetünk a XX. század eleji értelemben vett gyógyfürdőről.

JEGYZETEK

- ¹ Lakatos István: *Székelyudvarhely legrégibb leírása*. Kolozsvár, 1942. 7.
- ² K. Mátyus István: *Diaetetica. Az az a jó egészség megtartásának módját fundamentumosan elő-adó könyv*. II. Kolosvárott, 1762. 474.
- ³ Szigethi Gyula Mihály: *Székely-Udvarhely. A nemes székely nemzet anyavárosának leírása*. In: Felső Magyarországi Minerva, Nemzeti Folyóirat 4 (1828). 1751.
- ⁴ Uo. 1750.
- ⁵ Uo. 1751.
- ⁶ Bányai János: *Székelyföld természeti kincsei és csodás ritkaságai*. Odorhei, 1938. 117.
- ⁷ Uo. 118–120.
- ⁸ Kozma Ferencz: *A Székelyföld közigazgatási és közmívelődési állapota*. Bp., 1879. 40.

- ⁹ Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csíkszereda, 2003. 420–421.
- ¹⁰ Szombathy Ignác: *Udvarhely szék és Udvarhely város rövid leírása földrajzi, statisztikai és történelmi tekintetben*. Székely-Udvarhelytt, 1874. 45.
- ¹¹ Dr. Hankó Vilmos: *Az erdélyrészi fürdők és ásványvizek leírása*. Kolozsvár, 1891. 174–176.
- ¹² Uo. 108–111.
- ¹³ Uo. 179.
- ¹⁴ *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1895-ik évben*. Marosvásárhelyt, 1896. 204–215.
- ¹⁵ *Pusztuló fürdő*. In: Udvarhelyi Híradó (a továbbiakban UH) II (1899. április 30.) 18. sz.
- ¹⁶ *Fürdő-kérdés*. In: UH III (1900. július 8.) 28. sz.
- ¹⁷ Nagysolymossy Szabó Ferencz: *Fürdőink fellendítése*. In: UH IX (1906. augusztus 19.) 34. sz.
- ¹⁸ Barabás Endre: *Udvarhely vármegye közigazgatási leírása*. Bp., 1904. 42.
- ¹⁹ Dr. Fodor Oszkár (szerk.): *Fürdők és nyaralóhelyek*. Bp., 1902. VI. évf.; Dr. Riegler Gusztáv (szerk.): *Erdély nevesebb fürdői 1902-ben*. Bp., 1903. 22–29.
- ²⁰ *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai*. Csíkszereda, 2001. 390–392.
- ²¹ Uo. 389–390.
- ²² UH III (1900. április 15.) 16. sz.
- ²³ UH VI (1903. március 1.) 9. sz.
- ²⁴ UH III (1900. június 24.) 26. sz.; UH V (1902. május 25.) 21. sz.
- ²⁵ UH IV (1901. július 21.) 29. sz.
- ²⁶ UH V (1902. június 22.) 25. sz.
- ²⁷ *Tanítók fürdője*. In: UH XIV (1911. október 22.) 43. sz.
- ²⁸ UH XV (1912. június 9.) 24.
- ²⁹ UH XV (1912. július 14.) 29.
- ³⁰ UH XVI (1913. április 27.) 17.
- ³¹ UH XVII (1914. január 4.) 1.
- ³² Bíró Géza: *Szejké-fürdő jövője*. In: UH XV (1912. október 27.) 44.

KÁPOLNÁSI ZSOLT

Egy udvarhelyi hetilap 12 éve

Tanulmányunk célja az egyik meghatározó székelyudvarhelyi hetilap, az *Udvarhelyi Híradó* (a továbbiakban UH) világháború előtti történetének bemutatása. Az UH lapszámainak alapos feltérképezése Udvarhely politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális életének egy szeletét nyújtja. Ezt azért is tartjuk fontosnak, mert az udvarhelyi városi levéltár dualizmuskori anyaga valószínűleg elpusztult, nem kutatható. Nem a legelső udvarhelyi lap volt az UH, de riválisa, a *Székelyudvarhely* mellett a leghosszabb ideig állt fenn. Kettejük viszonya külön tanulmány témáját képezheti, jelen írás keretében csak röviden érintjük ezt a problémát. Fő szempontunk e sajtótermék politikai beállítottságának, illetve e beállítottság változásának jellemzése. Megnézzük azt is, hogy mikor tartotta fontosnak a főszerkesztő, hogy megszólaljon, bár itt problémát okoz, hogy sok cikk aláíratlan, így a főszerkesztőt nem tudjuk mindig azonosítani. A megjelent írások tartalmi elemzése, témák szerinti csoportosítása mellett felmérjük, hogy kik írtak az újságba, az udvarhelyi értelmiség mennyire használta ki az újság által teremtett nyilvánosságot.

Az UH működése Székelyudvarhely történetének talán legpezsgőbb időszakára tehető. A „boldog békeidők” elhozták a város és vármegye számára a vasutat, intézmények sokasága létesült. Az 1896-os millenniumi évben és az azt követő években új épületek sokasága jelent meg, ekkor alakult ki a városközpont mai képe. Megjelent a mozi, gyakoriak voltak a színházi előadások, bálók, estélyek. A nyomdák működése nyomán egyre több sajtótermék jelent meg, ez azt is jelzi, hogy az udvarhelyiek információ- és kultúraszükséglete is növekvőben volt. Székelyudvarhely első nyomdáját Becsek Dániel létesítette 1868-ban, és a mai Tompa László utca 4. szám alatt működött 1913-ig. Ebből a nyomdából került ki a város első hírlapja, az *Udvarhely* 1872-ben, és itt készült az UH első évfolyama 1877-ben. Becsek Dániel halála után (1897) a nyomdalapító fia ugyanott folytatta a tevékenységet, a kiadványokon a Becsek D. Fia Könyvnyomda feliratot találjuk. Az örökös

1913-ban a Kossuth utca 14. szám alá (ma 11. szám) költöztette a nyomdát, amely az első világháború végéig ott működött tovább.¹

A korszak másik nyomdáját a Háromszékről Udvarhelyre települt Betegh Pál alapította 1894-ben. A nyomda az általunk vizsgált időszakban több nevet viselt: Betegh Pál és Társa Könyvnyomtató intézete (1905–1907), Betegh Pál Könyvnyomtató intézete (1907–1913), Betegh Pál villam-motoros könyvnyomtató intézete (1913–1916). Innen került ki az UH helyi riválisa, a *Székelyudvarhely* (később *Székelyország*).²

Az UH vertikális vizsgálatánál három fő periódust különböztettünk meg:

1. Az 1877-es évet, amikor az UH első évfolyamát nyomtatták, az év végén a lap megszűnt.

2. Az 1898–1914 közötti időszak, az UH második korszaka: biztos helyet kapott a lap a polgárosodó Székelyudvarhely mindennapi életében.

3. Az első világháború évei (1916-ban rövid ideig Budapesten adják ki).

A kezdetek

Az UH első száma 1877. január 6-án hetilapként jelent meg Szakács Mózes református kollégiumi tanár szerkesztésében. A felelős szerkesztő egyben a lap tulajdonosa is volt. A lap fejlécén feltüntették a szerkesztő lakását is, amely a Botos (ma Kossuth) utcai református tanári lak volt.³ Szakács az udvarhelyi református evangélikus egyházmegye iskolabizottságának elnöki tisztjét is betöltötte, később a kollégium igazgatója lett.

Székelyudvarhely harmadik hírlapjának első számában a felelős szerkesztő és Becsek Dániel kiadó megfogalmazták elképzeléseiket, azaz, hogy egy politikamentes lapot akarnak sikerre vinni. Nem volt szándékukban az alig fél évvel azelőtt megalakult Udvarhely vármegye határain túlra tekinteni, elsősorban a vármegye gazdasági, történelmi, földrajzi értékeit, különböző intézményeit óhajtották a nagyközönséggel megismertetni. Ennek megfelelően az UH-t „közmivelődési, közgazdasági és közegészségügyi hetilapként” határozták meg. „Politikával nem foglalkozunk ugyan, de azért a község, megye és állam egynémely intézkedései nem fogják figyelmünket kikerülni, mert a család, iskola, templom,

község, megye és ország mind az egyénért vannak” – vallották az új lap irányítói.⁴ A szerkesztőség az első negyedév végén, egy címlapon közölt levélben kifejtette álláspontját, miszerint a központi lapoktól képtelenség elvárni, hogy a vidéki ügyeket felkarolják, ugyanakkor mosolyra fakasztana egy vidéki lap azon igyekezete, hogy országos, politikai kérdéseket döntsön el.⁵ Fecső Zoltán Becsek Aladáról írt tanulmányában a politikától való elzárkózást az első székelyudvarhelyi hírlap, az *Udvarhely* sorsával magyarázza, amelyet politikai szócsövé váló alakulása vitt a csődbe.⁶

Az 1877-es UH négy oldalon jelent meg szombat esténként, az oldal-számozás folyamatosan 1-től 207-ig történt. Az új újságot 10 krajcárért lehetett megvásárolni. Ezt a lap megszűnéséig változatlan árat akár borsosnak is tekinthetjük, hiszen a XIX. század végén a pesti és kolozsvári napilapok (jóval több oldalszámmal) 4-5 krajcárba kerültek. Nem valószínű azonban, hogy a magas lapár miatt volt rövid életű az első UH. Tény, hogy a lap előfizetők hiányában, 1877. december 29-én, az 52. lapszámmal megszűnt.⁷ A sikertelenség oka az udvarhelyiek közéleti, kulturális éretlensége lehetett, nem alakult ki még az az igényesség, amely a századfordulón kulturális és gazdasági intézmények egész sorának létesítésébe torkollott. „A szerkesztőség kénytelen volt a lap kiadási költségeit a három utóbbi évnegyedben száz forintot mindenik esetben jóval meghaladó mennyiséggel pótolni, az első évnegyed kiadási költségeit a nyomdász fedezvén. Ilyen körülmények között tovább akarni nem szándékozván: lapunk ez évi utolsó számával be fogja végezni pályafutását” – búcsúzott a szerkesztőség.⁸

Mit kínált az első UH? A lap jól meghatározott struktúrával rendelkezett, amely már az első lapszámoknál kialakult, és az év végéig nem sokat változott. Az első oldalt a vezércikk és a *Tárca* foglalta el. A rovatok nevükben is követték a szerkesztők általi lapmeghatározást, *Közművelődés*, *Közgazdaság* és *Közegészségügy* címek alatt sorakoztak a nagyobb léptékű újságcikkek. Az első kettő minden lapszámban jelen volt, az utóbbi el-elmaradt. Ritkábban jelentkezett az *Irodalom* nevű rovat. A rövidebb helyi és országos hírek, halálesetek, piaci árak, rövid lapismertetések, stb. általában a harmadik oldalon, a *Különfélék* rovatban kaptak helyet. Az olvasókkal való kapcsolattartást szolgálta a *Levelezés* (bekül-

dött levelek teljes közlése) és a *Szerkesztői üzenetek* (rövidebb válaszok az olvasóknak) rovatok.

A vezércikkek nem túl magas színvonalúak, többször el is maradtak, sokszor egyszerű felhívások, törvényismertetők, megemlékezések jelentek meg az első oldalon. A lap elindítóinak ígéretéhez híven politikáról egyszer sem esik szó, annál több a helyi témájú vezércikk. A felelős szerkesztő református felekezethez való tartozása eredményezhette, hogy hét vezércikk is a református egyház ügyeivel foglalkozik. Maga a főszerkesztő 11 esetben szólalt meg az első oldalon, legalábbis ennyi esetben írt alá cikket. Kiemelkedő helyet foglalnak el a székely ipar pártolását szorgalmazó vezércikkek, de téma volt a kivándorlás veszélye és a székely légio is.

A *Tárca* rovat adott helyet az irodalmi írásoknak, verseknek, illetve elvontabb, majdnem filozofikus hangvételű publikációknak. Ezek körbejárták az erkölcs, a női lélek, a halál, a fényűzés, stb. problematikáit. Az udvarhelyi hírek főleg a *Különfélék* rovatba kerültek. A nagyobb volumenű írásokat tartalmazó három nagy rovat ritkábban boncolgattott helyi érdekű kérdéseket, közérdeklődésre számot tartó, de általános dolgokról esett szó. Tehát nem vált az UH egy olyan fórummá, ahol a várost és vármegyét érintő kérdésekben a különböző vélemények, elképzelések találkozhattak volna. Több lapszám is foglalkozott a budapesti *Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet* Székelyudvarhelyen megrendezett gyűlésével, részletesen ismertették az egylet alapszabályzatát és a gyűlés eseményeit, Udvarhely örömnapjainak nevezve a vendégek ittletének három napját.⁹ A belpolitika mellőzését figyelembe véve, meglepetésként szolgál a kutatónak az 1877–78-as orosz–török háborúnak szentelt sorok nagy száma. Bár általában rövid hírek formájában, de az UH rendszeresen tudósított a háború állásáról, nem titkolva örömet, ha török győzelmekről számolhatott be. Elvégre csak egy negyed század telt el az 1848-as forradalom „muszka-ellenes” harcai óta. Az UH nehéz anyagi helyzetét látszik alátámasztani a hirdetések, reklámok csekély mennyisége is: lapszámonként a hirdetések száma egy-kettő csupán, ezeknek is egy része budapesti vállalatok hirdetése volt. 1877-ben 14 udvarhelyi érdekeltségű hirdetés mellett 33 budapestit találtunk, de 19 lapszámban egyáltalán nem volt reklám.

Becsek Aladár Híradója

Sokkal kedvezőbb társadalmi és közéleti viszonyok között kezdhetette pályafutását az UH második kiadása, amely húsz évig állt fenn. Ezt a lapot a Becsek Dániel Fia nyomdában adták ki, a laptulajdonos és az egyik szerkesztő Becsek Dániel fia, Becsek Aladár volt. Rövidesen ő lett a felelős szerkesztő is. Becsek Aladár 1876. február 27-én született Székelyudvarhelyen, Budapesten szerzett kereskedelmi végzettséget. 1918 novemberében eladta a nyomdát, ekkor szűnt meg a második UH. 1920-ban az Udvarhely megyei Takarékpénztár Részvénytársaság vezérigazgatójának választották, majd 1930-ban a székelyudvarhelyi Kereskedelmi Társaság elnöki tisztségét is betöltötte. Több helyi egyesület vezetőségébe beválasztották, a kaszinó titkára, a Jótékony Nőegylet választmányának, valamint a vármegye központi választmányának is tagja volt.¹⁰

Becsek Aladár nyomdájából a második UH első száma 1898. január 1-én került ki.¹¹ A négy éve működő udvarhelyi lap, a *Székelyudvarhely* érdekes módon nem tudósított a rivális felbukkanásáról. A négyoldalas UH-t vasárnaponként adták ki. Szépirodalmi, társadalmi és közgazdasági hetilapként hirdette magát a fejlécen, tehát vegyes lapként indult. Egy lapszám ára 8 krajcár volt (ugyanannyi mint a *Székelyudvarhelyé*), 1900-ban pedig 16 fillér. Ez az összeg az első világháborúig nem változott. Viszonyításként említjük, hogy 1899-ben a kolozsvári *Újság* című napilap 4 krajcárba, később 4 fillérbe került. Az oldalszámok fokozatosan növekedtek. Először 1899-ben jelentkezett az UH hat oldallal, ekkor gróf Haller János leköszönő főispán búcsúbeszédének hosszúsága miatt nőtt az oldalak száma, abban az évben még háromszor volt oldalszámnövelés.¹² 1900-tól egyre gyakoribb a 6 oldalas megjelenés, ilyenkor az első oldal alján erre külön felhívták az olvasók figyelmét. 1904-től kezdve ezek a jelzések feleslegessé váltak, mert ebben az évben már minden lapszám legalább 6 oldalas volt. 1905-ben már a 8 oldalas megjelenés a gyakori, az utána következő években az első világháborúig a 8 oldalas terjedelem lesz általános.

A másodszor útjára indított UH felelős szerkesztője Cs. Szabó Kálmán író volt, a fejlécen Becsek Aladár mint szerkesztő és laptulajdonos volt feltüntetve. Cs. Szabó később a *Székelykeresztúr* című hetilapot és Bu-

dapesten a *Magyar Művészetet* szerkesztette. 1899-ben a 39. számtól kezdődően Becsek mint felelős szerkesztő szerepel, Cs. Szabó főmunkatárs.¹³ 1901. április 15-től kezdődően csak Becsek Aladár neve látható, az UH irányítása az ő kezében maradt a lap megszűnéséig.¹⁴

A fejléctet vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az UH önmeghatározása időben sokat változott. Az első meghatározás azt sejteti, hogy a politika-mentességben elődje példáját akarta követni. És valóban keveset foglalkozott politikával. 1903-ban változás történt, március 22-től kezdődően független társadalmi, közgazdasági hetilapként, majd június 21-től politikai, társadalmi és közgazdasági hetilapként adták ki. Becsek egy az olvasókhoz írt rövid cikkben indokolta lépését: „A jog, törvény, igazság uralma alatt érett meg e gondolat, és sajnos, hogy a kivitel már nem találta életben azt a kormányt, melynek zászlójára e hármasság jelszó volt írva. Elismerjük, nehéz viszonyok között lépünk ki a küzdőterre, akkor, amidőn a meghasonlás legélesebb lett a magyar és a magyar közt, (...) az Udvarhelyi Híradó politikája: magyar. (...) A jog, törvény és igazság zászlója alatt fogunk küzdeni, a kormánnyal, ha ezek lesznek zászlójára írva, ellene, ha arra a polcra, az erőszak, korrupció szelleme lép.”¹⁵ A szerkesztő lépésével jelezte, hogy jóval nagyobb hangsúlyt kívánt helyezni a politikai események bemutatására. Ezután nem ritka a 2-3 oldalon politizáló lapszám megjelenése sem. Az 1903. június 28-i vezércikkben Becsek bővebben kifejtette álláspontját. Az 1867. évi XII. törvénycikk alapján az UH harcának célja Magyarország függetlenségének és teljes önállóságának fokozatos elérése kell legyen. A vezércikkben meghirdetett elvek tulajdonképpen a liberális ideológia eszméi voltak: „A szabadelvű politikának (...) bátran szegődünk szolgálatába, s azt most, midőn a monarchia másik fele a szertehullás állapotában már-már menekül az abszolút kormányzás karjaiba, híven fogjuk istápolni.”¹⁶ 1904. január 3-án újabb módosítás következett be: ettől kezdve Udvarhely vármegye politikai, közgazdasági lapja lett az UH.¹⁷

1905 nyarán a liberálisok által támogatott Fehérváry-kormány „alkotmány-ellenes” működése miatt sokan kiábrándultak a szabadelvűekből. Ekkor következik be az UH történetének legnagyobb fordulata. Becsek a fejléctet a június 25-i számtól kezdve Udvarhely megye független politikai lapjává alakította, a lap szerkesztését egy csoport vette át. A

csoport tagjai dr. Kovácsy Albert főszerkesztő, Becsek Aladár felelős szerkesztő, dr. Pál Ernő, id. Szemlér Ferenc, Vajda Ferenc, dr. Valentsik Ferenc voltak. Becsek szerkesztőtársai közt az udvarhelyi ellenzék ismert személyiségeit találjuk: Dr. Kovácsy Albert ügyvéd 1905-ben városi függetlenségi pártelnök volt, dr. Valentsik Ferenc megyei tiszti ügyész 1910-ben a város függetlenségi párti képviselőjévé választották, dr. Pál Ernő városi tiszti ügyész a függetlenségi párt egyik helyi vezetője volt. A szerkesztő kollektíva kiáltványszerű vezércikkben szólt az olvasókhoz: „(...) azon a lejtőn, ahol jelenleg áll a kormány, megállani nem fog, mert saját erején megállani nem is tud. De megállíthatjuk azon mi – s kötelességünk is megtenni, mert legföltettebb kincsünk, hazánk alkotmánya van veszélyben. (...) a harc győzelmes megvívása végett az erők egyesítésére van szükség. (...) A megtámadott és veszélyben levő alkotmányunk kényszerített minket arra, hogy az Udvarhelyi Híradó szerkesztőségébe belépjünk. Ma, amikor az országgyűlésünk el van napolva (...) az országgyűlésnek ellenőrző s a közhangulatot ébren tartó szerepét a sajtónak kell átvennie. (...) újságunk nem szegődik egyik pártnak sem a szolgálatába. Meg fogjuk óvni a teljes függetlenségünket.” Ugyanazon lapszámban indítottak egy hirdetést az újság hasábjain, amelyben azzal csalogatják az olvasókat, hogy a vezércikkek egy részét az ellenzéki pártok vezetői fogják írni.¹⁸ Az ígéretnek megfelelően július 16-án Bánffy Dezső írta a vezércikket.¹⁹

Az új szerkesztőgárda rövid ideig vezette a lapot. Előbb Vajda Ferenc református pap, későbbi esperes vált meg az UH-tól. Mint az újság 1905. október 1-i számából kiderül, Vajdát a hatóságoknál feljelentették: szerkesztőségi tagsága a lelkési állás mellett nem megengedhető mellékfoglalkozásnak számított.²⁰ Írásai viszont továbbra is megjelentek a lapban. Október 29-től dr. Pál Ernő nevét sem találjuk a szerkesztők nevei között. Az 1905. november 5-i lapszámban több politikai jellegű írás jelent meg, elsősorban az új főispán Ugron János kinevezésével kapcsolatban, akivel interjú is készült. A Fejérváry-kormányt képviselő Ugron bemutatása sokak számára túl „barátinak” tűnt, és az addigi irányvonal feladásával vádolták az UH-t. A következő számban Becsek cáfolta a vádakát, szerinte félreértésről volt szó. Kifejtette, hogy azt a szabadelvűséget kívánja a lap hasábjain továbbra is ápolni, „mely állampolitikai tekintet-

ben a szabadság elvét jelenti, szemben az abszolutizmussal, a parlamenti kormányformát, szemben e hatalmat korlátozó formákkal”. De már késő volt, mert ugyanebben a számban a szerkesztőbizottság két tagja, dr. Kovácsy és dr. Valentsik megjelentette lemondó levelét. Mindketten elfogadták Becsek érvelését, miszerint a lap irányvonala változatlan maradt, ennek ellenére nem vállalták a további munkát. Szemlér Ferenc nem lépett a nyilvánosság elé, de november 12-től ő sem vállalta a szerkesztést.²¹ Az UH nehéz helyzetét a rivális *Székeludvarhely* kíméletlenül kihasználta, október 9-i számában azt állítva, hogy a császári megbízott (a főispán) „kibérelte az Udvarhelyi Híradó mindenre kapható hasábjait”. A két lap közötti viszony elérte a mélypontot, a rágalmozásnak bírósági per lett a vége.²² Udvarhely vármegye jegyzői egylete 1906. júliusának első napjaiban Gálffy István fenyédi körjegyző elnökle alatt közgyűlést tartott. A közgyűlés kimondta, hogy az *Udvarhely vármegyei Községi és Körjegyzők Közlönye* című havonta megjelenő szaklapot beszünteti és hivatalos lapjául az UH-t fogadja el. Ez az esemény újabb változást hozott a fejléc tekintetében is, a július 8-i szám már a változásnak megfelelő fejléccel jelent meg.²³ A fejléc végső formáját 1911-ben nyerte el, április 9-től az *Udvarhelyi Híradó* az „Udvarhelyvármegyei Jegyzői Egylet” és az „Udvarhelyvármegyei Gazdasági Egylet” hivatalos közlönyeként jelent meg. A Gazdasági Egylet 1911. április 6-án hozott ez irányú döntést.²⁴

A második induláskor az UH-ban az olvasók az első oldalon a vezércikket és a tárcarovatot találták. A vezércikkek dúsabbak, átfogóbbak lettek, nagyobb horderejű mondanivalót tartalmaztak, a legtöbb esetben aláírás nélkül vagy álnéven jelentek meg. Kevés politikai állásfoglalást találunk bennük. Az 1903-as váltás után – amikor az UH „politikai lap” lett – a politika hangsúlyosabb szerepet kapott a vezércikkekben. Ez a tény kivíválglik az 1898-as I. évfolyam és az 1909-es XII. évfolyam vezércikkeit tematikailag rendszerező táblázatból:

*Az 1898-as és az 1909-es évfolyam vezércikkeinek csoportosítása
tematikai szempontból*

Téma	1898	1909
Ünnepek, évfordulók	10	4
Politika	3	10
Helyi jellegű (városi, vármegyei problémák)	4	22
Társadalmi élet	15	3
Gazdaság	7	4
Magyarság	2	2
Más	5	1

A fenti táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy a vezércikkek témái a politika és a helyi problémák irányába tolódtak el. Egy-egy vezércikk több témát is érinthetett, így felosztásunk is szubjektív. Például a gazdasági témák több esetben nemzeti körítést kapnak, az olvasó érzi, hogy „magyar gazdaságról”, „magyar kereskedelemről” van szó. Becsek Aladár is több vezércikket írt, általában közérdekű, nagyobb horderejű ügyek kapcsán szólalt meg. Ilyenek voltak a városrendészeti problémák, a főispánok, polgármesterek kinevezései, különböző intézmények létesítése, fontosabb helyi események.

A tárcák sok esetben egyetemes emberi problémákat boncolgattak: erkölcs, hit, szerelem, hazafiság, hűség, stb. Helyi írók, költők is gyakran kaptak lehetőséget publikálásra: Fülei Lajos, id. Szemlér Ferenc, Farcádi Sándor, Bíró Lajos, Embery Árpád, Kertész Albert. Az akkori irodalmi élet szereplői közül a tárcarovat szerzői között volt Benedek Elek, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc, Karinthy Frigyes, Bródy Sándor, Thury Zoltán, Bartha Miklós, Krúdy Gyula.

A következő oldalak struktúrája idővel változásokon ment át. Az első lapszámok a következő rovatokat tartalmazták: Belföld, Külföld, Irodalom, Közgazdaság, Újdonságok.

A Belföld rovatban kaptak később helyet – a második oldalon – a politikai jellegű írások. Az UH 1903-tól, a 25. számtól kezdve új politikai rovattal, a Politikai jegyzetekkel gazdagodott.²⁵ A Külföld rovat ritkán

jelentkezett, csak nagy horderejű eseményekről adott hírt: Dreyfuss-ügy, spanyol-amerikai háború, Sándor szerb király meggyilkolása, stb. Utóbbi esemény viszont egy vezércikk témáját is képezte.²⁶ Egyre gyakrabban jelentek meg a politikai tartalmú cikkek után udvarhelyi problémákról készült írások, az Irodalom rovat viszont ritkán került be a lapba. A Közgazdaság rovat nagyobb terjedelmű írásokat tartalmazott méhészet-ről, különböző háziiparágakról, szövetkezetekről, gazdasági egyesületek tevékenységéről. Végül az Újdonságok rovatba kerültek a rövid hírek: iskolai beiratkozások, becsületbeli ügyek, évnyitó ünnepségek, jótékony adakozók névsorai, stb. Ez a rovat később Hírek címmel szerepelt. Az olvasókkal való kapcsolattartás érdekében indították a Szerkesztői üzenetek és a Nyílttér című rovatokat.

Politikai irányultság

Az 1898-ban induló *Udvarhelyi Híradó* szépirodalmi, társadalmi és közgazdasági hetilapként határozta meg magát. Az 1899. december 24-i számban a következőt olvashatjuk: „lapunk nem politikai, de magyar lap”.²⁷ A politika azonban fokozatosan teret hódított a lap hasábjain. Nem is lehetett másként, ha figyelembe vesszük, hogy Becsek Aladárt 1900. április 18-án az udvarhelyi szabadelvű párt jegyzőjévé választották.²⁸ A szabadelvűség nyílt felvállalása csak 1903-ban következett be, a legfőbb „ellenséges” ideológia viszont már az első lapszámokban nevesítve lett: „A társadalmi rendet kiforgatni rendes medréből és annak egy olyan irányt adni, mely a biztos bukás felé vezet, ez a szocializmus elve. Méhében az egész társadalomra nézve egy nagy katasztrófát hordoz, mely megdönteni igyekszik mindent, mi helyes alapon nyugszik.”²⁹

Az UH szabadelvű párti szimpátiája megfigyelhető már az első évektől. 1900-ban részletesen tudósított a lap a szabadelvű párt képviselő jelölő gyűléséről, míg az ellenzéki függetlenségi pártiak hasonló gyűléséről már jóval kisebb tudósítás számolt be.³⁰ Az 1899-ben hatalomra jutott szabadelvű Széll-kormány az UH teljes bizalmát élvezte: „Széll Kálmán miniszterelnökben az ország politikai exigenciáinak egészen arra való államférfia megkerült s így a magyar állami és nemzeti élet igen szerencsésen halad most tovább a maga természetes medrében.”³¹ Az 1901-es országgyűlési választások előtt a Függetlenségi és 48-as Kossuth

párt esélyeiről az UH lekicsinylően írt, de nem sértő a stílusa, ellentétben a függetlenségi párti *Székelyudvarhely*-nek kormánypártot ostromozó írásaival.³² Az UH szerzői az ellenzék értékeit is próbálták bemutatni, annál is inkább, mert különböző ideológiájú pártok csoportosulásáról volt szó. Méltatták a függetlenségi párti Kossuth Ferenc erőfeszítéseit az 1903-as exlex állapot feloldása érdekében. A függetlenségi párt erőinek szétforgácsolódását sajnálatosnak tartották, vallva azt, hogy a parlamenti erők egyensúlyra érdekében szükség van egy hivatása magaslatán álló ellenzékre.³³

Amint fentebb említettük, az UH 1903. június 21-én vállalta fel szabadelvűségét a nyilvánosság előtt. E hitvallás és a hosszas politikai válságot lezáró Kuen–Héderváry-kormány megalakulásával majdnem egy időben történt. „E békés, egyértelmű munka Magyarországnak létfeltételét képezi. Ha tehát az új kormány ezt van hivatva fejleszteni, úgy bennünk (...) támogatásra talál, ellenben ha a szabadelvűséget parányira is látjuk veszélyeztetve, úgy kötelességünket ismerjük és elég erőt érzünk magunkban az annak megvédelmezésére indítandó akciót támogatni” – publikálta a szerkesztőség június 28-án.³⁴

1905-ben a január 26-a és február 4-e között megrendezett országgyűlési választásokat az ellenzék nyerte, az 1875 óta kormányzó szabadelvű párt először szenvedett vereséget. A koalícióba szerveződött, többséget nyert ellenzék és az udvar közötti tárgyalások május közepén holtpontra jutottak. Az uralkodó június 18-án kinevezett egy átmeneti, parlamenten kívüli kormányt Fejérváry Géza tábornok vezetésével. A Fejérváry testőrkapitányi tisztjéről darabont-kormánynak csúfolt végrehajtó hatalmat általános ellenséges hangulat fogadta. A koalíció június 21-én meghirdette a nemzeti ellenállást.³⁵ Ilyen körülmények között vált az UH, története során először, egy hatalmon levő kormány ellenzékének támogatójává. Becsek Aladár a következő közleményt jelentetett meg az UH június 25-i számában: „Ez alkotmányellenes kormány ellen küzdeni, s a nemzet jogos követeléseieért sikra szállni minden becsületes magyar embernek kötelessége. E gondolatok vezéreltek, midőn elhatároztam, hogy a harcot, az ellenállást, az abszolutisztikus áramlattal szemben, teljes sikerrel tudjuk felvenni itt Udvarhely vármegyében is, az Udvarhelyi Híradót egy olyan szerkesztőbizottságnak adom át, melynek tagjai

minden irányban garanciát nyújtanak arra, hogy e lap, mint eddig is tette, minden személyeskedő tendenciák kizárásával, a haza és Udvarhely vármegye boldogulása érdekének lesz bátor, szókimondó harcosa.”³⁶ Egy másik írás az UH által követendő út kijelölésével foglalkozott: „Hatvanhetes alapon, s szabadelvű párttal, nemzeti politikát folytatni nem lehet. Ezt megmutatták a közeli események. Rá kell lépünk a tiszta 48-as alapra és a 48-as Kossuth-párttal kell megvédenünk ősi jogainkat és kiépítenünk a magyar nemzeti államot.”³⁷ A szerkesztőbizottság nélkül „maradt” újság később vészett e radikalizmusból, 1906. április 1-én így vélekedett a vezércikk író: „Az a támadás, melyet a magyar alkotmány sarkalatos részei ellen intéztek, semmiképpen sem igazolhatja a függetlenségi párt elvi álláspontját.(...) Miért fogadjuk hát el az alkotmányellenes kormányzással szemben a függetlenségi párt programját, mikor annak egyik jelentékeny rugója, mely része a 67-iki megegyezésnek is, a hosszú válságban szintén csorbát szenvedett. Mérlegelve a viszonyokat, ellenkezőleg, a 67-es alap megerősödésére kell súlyt fektetnünk.”³⁸

Az UH 1906. április 8-ig jelent meg ellenzéki újságként, akkor kezdte meg tevékenységét hosszas tárgyalások eredményeként Wekerle Sándor koalíciós kormánya, április 11-én feloszlátódott a szabadelvű párt, az UH így megint a hatalmon levők szócsöve lett.³⁹ „Minden politikai okoskodásnál erősebb garanciánk nekünk az, hogy a megegyezést olyan férfiak fogják létrehozni, mint Kossuth Ferenc, gróf Apponyi Albert, gróf Andrássy Gyula és vezértársaik, akiknek fennkölt egyéniségében, izzó hazaszeretetében vakon bízhat minden magyar ember. (...) Nagy és bizalomra érdemes kormány a Wekerléé” – bizakodott egy cikk szerzője.⁴⁰

Az UH politikai irányultsága az 1910-es országgyűlési választásokig változatlan maradt, a választásokban való implikálódásának és az első világháborúig tartó időszak vizsgálata egy újabb tanulmány témáját képezheti.

JEGYZETEK

- ¹ M. Hubbes Éva: *Székelyudvarhely egykori nyomdái és kiadványai*. Székelyudvarhely, 1998. 8–9.
- ² Uo. 16–18.
- ³ *Udvarhelyi Híradó* (a továbbiakban UH) I (1877. január 6.) 1. sz.
- ⁴ Uo.
- ⁵ UH I (1877. március 17.) 11. sz.
- ⁶ Fecső Zoltán: *Becsek Aladár*. In: *Udvarhelyi Híradó Kalendárium*. Székelyudvarhely, 2000. 100. (A továbbiakban Fecső, 2000.)
- ⁷ UH I (1877. december 29.) 52. sz.
- ⁸ Uo.
- ⁹ UH I (1877. augusztus 25.) 34. sz.
- ¹⁰ Fecső, 2000. 101–108.
- ¹¹ UH I (1898. január 1.) 1. sz.
- ¹² UH II (1899. június 25.) 26. sz.; UH II (1899. július 9.) 28. sz.; UH II (1899. október 8.) 41. sz.; UH II (1899. december 24.) 52. sz.
- ¹³ UH II (1899. szeptember 24.) 39. sz.
- ¹⁴ UH IV (1901. április 15.) 16. sz.
- ¹⁵ UH VI (1903. június 21.) 25. sz.
- ¹⁶ UH VII (1903. június 28.) 26. sz.
- ¹⁷ UH VII (1904. január 3.) 1. sz.
- ¹⁸ UH VIII (1905. június 25.) 26. sz.
- ¹⁹ UH VIII (1905. július 16.) 29. sz.
- ²⁰ UH VIII (1905. október 1.) 40. sz.
- ²¹ UH VIII (1905. november 12.) 46. sz.
- ²² Fecső, 2000. 105. sz.
- ²³ UH IX (1906. július 8.) 28. sz.
- ²⁴ UH XIV (1911. április 9.) 15. sz.
- ²⁵ UH VI (1903. június 21.) 25. sz.
- ²⁶ UH VI (1903. június 14.) 24. sz.
- ²⁷ UH III (1900. december 24.) 52. sz.
- ²⁸ UH III (1900. április 22.) 17. sz.
- ²⁹ UH I (1898. január 9.) 2. sz.
- ³⁰ UH III (1900. szeptember 29.) 39. sz.
- ³¹ UH IV (1901. február 17.) 7. sz.
- ³² UH IV (1901. augusztus 11.) 32. sz.
- ³³ UH VI (1903. július 12.) 28. sz.
- ³⁴ UH VI (1903. június 28.) 26. sz.
- ³⁵ *Magyarország története. 1890–1918*. Bp., 1988. 569–570.

³⁶ UH VIII (1905. június 25.) 26. sz.

³⁷ Uo.

³⁸ UH IX (1906. április 1.) 14. sz.

³⁹ *Magyarország története 1890–1918.* Bp., 1988. 1257.

⁴⁰ UH IX (1906. április 15.) 16. sz.

GIDÓ CSABA

Vasútvonal tervek és építkezések Székelyföldön 1880–1895 között

„....délután kimentünk szekérrel a Railway vagyis a gőzszekér-úthoz. A gőzszekér az emberi észnek triumphusa. Amint a gőzszekérút kezdetéhez jutottunk egy széles hall alatt állott tíz omnibuszforma szekér egymásba láncolva. Nem képzelheti az ember miképpen mehessen ezen nagy és hosszú machina magától... Mihelyt minden utazó elhelyezte magát megcsendült a harang, az első szekéren a gőz süvölteni kezdet s egy fél minutum alatt minden szekér kerekei peregni kezdettek... Az egész út Liverpooltól Manchesterig csupa egyenes linea. Néhol hidak mennek az út felett, másutt alatta vizek és csatornák, folynak. Nem tudja az ember, hogy ezen óriási munkán, a temérdek költségen bámuljon-e vagy a gőzszekér repülésén... a madár ennél sebesebben nem repülhet.” – írja a székelyföldi Bölöni Farkas Sándor, miután 1831 nyarán megismerkedett a XIX. század legjelentősebb vívmányával.¹

Székelyföldnek a Kárpát-medencei vasúti hálózatba való bevonásáról már a reformkortól számos terv született. Széchenyi Istvánnak az 1848. január 25-én parlament elé terjesztett vasútvonal tervezetében szerepelt egy erdélyi fővasútvonal, amely Aradnál ágazott volna ki a magyarországi vasúthálózatból, érintve Gyulafehérvárt, Tövist majd Székelyudvarhelyt, az Ojtozi-szoroson hagyva el az ország területét. Mikó Imre közlekedés és közmunkaügyi miniszter 1867-ben kidolgozott tervezetében és a Magyar Keleti Vasút tervezetében is felmerül ennek a régiónak a bevonása a magyar vasúthálózatba.

1868-ban Daniel Gábor udvarhelyszéki főispán feliratban kéri a közlekedési minisztert, hogy a Magyar Keleti Vasútvonal a szék területén haladjon Brassó felé. Későbbi visszaemlékezésében írja Daniel, hogy az udvarhelyszékiek javaslata szerint a vasút „Héjjasfalvát elhagyva Székelykeresztúr–Magyarós–Derzs határán át került volna az Olt jobb partjára csak Hidvégnél az úgynevezett Magosmart előtt tért volna az Olton át Brassónak. Ezen irány által ki lett volna kerülve a benei tunel, azonban

ezen irány valamivel hosszabb lett volna a mostaninál, egyfelől ezért, de másfelől a szászokért kik már jó előre eljártak érdekökbe, figyelembe nem lett méltatva feliratunk.”² Rövid időn belül, 1872 húsvétján Szombathy Ignác, a székelyudvarhelyi főreáliskola tanára és az Udvarhely újság szerkesztője, magánkihallgatáson kérte Tisza Lajos közlekedési minisztertől, hogy a székely anyaszéket is vonják be a vasúti hálózatba. Érdemes idézni a miniszter válaszát, melyet a helyi sajtó ismertetett az akkori olvasókkal: „Óhajtható ugyan a Székelyföldnek a bevonása e világforgalmi vonalba de e bevonás már nem a magyar állam, hanem egyenesen a Székelyföld különleges érdeke és csak másodrendben mint a keleti magyarság pártfogása lesz ezen ügy államérdekűvé. Bármennyire is óhajtja a közlekedési miniszter a Székelyföld felvirágzását, a földrajzi helyzet nem engedte és nem engedi, hogy Székelyföldön húzódjék át a világforgalmi vonal, nem lehetséges az sem, hogy Marosvásárhely–Segesvár vaspálya által egyenes összeköttetésbe hozassék, mert a területi viszonyok ezt nem engedik. Csak szárnyvonal lehetséges Udvarhelyszék számára, ámde a szárnyvonal már nem világforgalmi és így nem állami érdek többé, ez helyi érdekke törpül, mely nem igényelheti az állam közvetlen gondoskodását.”³ A fenti idézetből kitűnik, hogy a kormány gazdasági szempontból nem tartotta előnyösnek az erdélyi fővasútvonalnak a székely régión keresztül való megépítését. Ehhez járult még az a politikai meggyőződés, az ún. szabadelvűség, mely a vasútépítkezést a korlátozatlan társadalmi mozgás lehetőségéhez és a magánvállalkozás szabad szellemiségéhez kötötte. Éppen ezért a székelység az erdélyi vasútépítkezés hőskorában csak egy szárnyvonalat kapott Székelykocsárdtól Marosvásárhelyig.

A helyi érdekű vasutakról elfogadott 1880. évi XXX. és az azt kiegészítő 1888. évi IV. törvénycikkek tették először lehetővé a vasútépítkezések kibontakozását Székelyföldön. Az Osztrák–Magyar Monarchia korában azonban Székelyföldön mindössze négy helyi érdekű vasútvonal épült ki. Ezek a következők: a Marosvásárhely–Szászrégen HÉV, a Héjjasfalva–Székelyudvarhely HÉV, a Brassó–Háromszék Helyiérdekű Vasút, amely Brassó–Sepsiszentgyörgy–Kézdivásárhely–Bereck vonalon haladt, és a kis-Küküllő-völgyi HÉV Balázsfalva–Parajd között.

Egy helyi érdekű vasútnak a megvalósulás pillanatáig több érvényesítési szakaszon kell átesnie. Az első a tervezett vasútvonal nyomvonalának kijelölése, majd erre a minisztériumtól az előmunkálati engedély beszerezése. A kezdeményezők többnyire az adott régió politikai és gazdasági elitjéből kerültek ki. A második előkészületi szakasz az építési tőke begyűjtése. Ekkor kellett a vasút által érintett gazdáknak, településeknek nyilatkozni a részvények jegyzéséről, egy részvénytársaság megalakításáról és működtetéséről. A helyi elit és a települések kénytelenek voltak pontosan felmérni saját teljesítőképességüket és mindezt a részvények jegyzésekor dokumentálni kellett.⁴ A nagyra törő tervek jelentős része itt bukott el. A vasútépítkezések harmadik előkészületi szakasza a tervezett vonal közigazgatási bejárása. Ha megvan a szükséges pénzügyi forrás, és a kormány elfogadta a vasútvonal tervét, akkor megkezdődhetett az építkezés. A végső szakaszig Székelyföldön azonban csak a fent említett négy helyi érdekű vasútvonal jutott el.

A következő sorokban azokat a vasútvonal terveket szeretnénk áttekinteni, amelyek a helyi érdekű vasutakról szóló törvények elfogadásának közvetlen időszakában születtek. Az 1880–1895 közötti időszak választása nem véletlenszerű, hiszen ebben az időszakban épül ki a kis-Küküllő-völgyi helyi érdekű vasútvonal kivételével az összes többi székely helyi érdekű vasútvonal. Ugyanakkor ebben az időszakban számos terv születik, és ha ezek közül az egyik legjelentősebb, az Ugron Gábor és Daniel Gábor nevéhez kötődő terv megvalósul, akkor a mai székely vasúthálózat egészen másként nézne ki. Még szükséges egy pontosítást tennem, a tanulmány elsősorban az udvarhelyi kezdeményezéseket követi figyelemmel, ez éppen a fent említett Ugron–Daniel terv bemutatásából adódik.

Talán a legmeghökkenőbb tervezetek egyike az 1880. január 24-én gróf Schweinitz Gyula és Horovitz Sámuel által bemutatott vasútvonal tervezet, melyre egy év előmunkálati engedélyt kértek a közlekedési és közmunkügyi minisztertől. Ez a tervezet a következő vasútvonalakból állt:

1. Csúcsa–Nagykároly
2. Apahida–Szamosújvár–Dés–Nagybánya–Szatmárnémeti és Dés–Beszterce

3. Marosvásárhely–Szászrégen–Beszterce
4. Marosludas–Mezőségen át Beszterce–Suceava
5. Szászrégen–Görgényszentimre–Ditró–Tölgyes, vagy Marosvásárhely–Parajd–Gyergyószentmiklós–Tölgyes, vagy Szászrégen–Maros folyó hosszában–Oláhtoplica–Gyergyószentmiklós–Tölgyes
6. Marosvásárhely–Segesvár
7. Héjjasfalva–Székelyudvarhely–Csíkszereda–gyimesi határszél
8. Gyergyószentmiklós–Csíkszereda, Torján át Kézdivásárhely
9. Nagyszeben–Szászsebes–Alvinc
10. Gyulafehérvár–Zalatna–Abrudbánya
11. Torda–Gyéres

A közlekedési miniszter közösen a többi érintett minisztériumokkal véleményezte a fenti vonalterveket. A hadügyminisztérium javaslatát elfogadva a Marosvásárhely–Toplica–Tölgyes vonalat találták a legmegfelelőbbnek, ugyanakkor célszerűbbnek tartották volna egy Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda vonal megépítését, szemben a kérvényezők által említett Kézdivásárhely–Torja–Csíkszereda vonallal.⁵ Érdemes még annyit megjegyezni, hogy bármennyire is abszurdnak tűnnek a vasúterv bizonyos részletei, az elkövetkező években a terv elemei ismételten előtűnnek a különböző előmunkálati engedélykérekben és bizonyos vonalak a következő évtizedekben ki is épülnek.

1882-ben Szilágyi Virgil, Dr. K. Biasini Domokos és ifj. Daniel Gábor Udvarhely megyei országgyűlési képviselők, valamint id. K. Biasini Domokos királyi kereskedelmi tanácsos előmunkálati engedélyt kértek a Héjjasfalva–Székelyudvarhely nagy-Küküllő-völgyi vasút kiépítésére. Így emlékszik erre vissza az idős Daniel Gábor: *„Daniel Gábor fiam, Szilágyi Virgil, idős és ifjú Biasini Domokos előmunkálati engedélyt nyervén egy Héjjasfalvától Székelyudvarhelyig építendő vicinális vasútra. E tárgyban tartottam egy értekezletet január 22-én Székelyudvarhelyt. Az engedményesek közül Gábor fiam és ifjú Biasini voltak jelen. [...] Elekes Károly egyedül vetette fel azon kérdést: vajon szükséges-e a vasút? A jelenlévők mind ellenkező nézetet voltak. A kisajátításnál is ő egyedül tartotta csekélynek egy holdért a tervezett 200 forintot. Szóval kötekedet. [...] A február 8-án tartott rendkívüli közgyűlés legérdekesebb tárgya volt a tervbe vett vasút kérdése. Horvát János szerint a rövid vasút*

*nem jövedelmez példa erre a dézsi pálya, mikor nincs alap a zsákodi útra, hogy lehessen még a vasútra pénzt fordítani, még pártolná, ha Tölgyesig építtetnék ki. Ugron Gábor: síneket nem ad az állam, képzelődésen alapszik az államtól várt 300000 forint segély, mikor az állam a Marosvásárhely–Szászrégen vonalra is csak annyit ajánlott fel, itt még kevesebbet lehet remélni. [...] A községeknek is káros lenne, mert nem lenne jövedelmező. Stratégia szempontból csak akkor érne valamit, ha Békásig vezetnék ki. Több előny lenne a gyergyói útból, mint a Héjjasfalva–Székelyudvarhely vasútból.”*⁶ Az idős Daniel visszaemlékezéseiből kiderül, hogy nem fogadta mindenki lelkesedéssel a vasúttervet. A vármegye több vezető személyisége egy nagyobb vasútvonal kiépítése mellett lett volna, vagy inkább az amúgy is rossz állapotban lévő vármegyei utakra fordította volna a pénz. Az engedélyt kérők Herczeg Lajos főmérnököt bízták meg a vonal hatástanulmányának elvégzésével.⁷ A tervezet szerint a vasútvonal hossza 38 km lenne, a modellt pedig, a körösvölgyi, illetve a szamosvölgyi vasútvonalak szabványszelvényei képeznék. A vonatok legnagyobb sebessége óránként 23 km lenne, összességében 13 megállóhelyet létesítettek volna. Tervbe vettek egy I. osztályú felvételi épületet Székelyudvarhelyen, egy-egy II. osztályú felvételi épületet Héjjasfalván és Székelykeresztúron, valamint egy III. osztályú felvételi épületet Bögözbén. Ezen kívül építenének 9 órházat, rakódókat, árnyékszékeket és egy mozdonyszínt Székelyudvarhelyen. A négy állomáson távirda-gépeket állítanának fel. A forgalmi eszközök szempontjából két darab V. osztályú, 220 tonna hordképességgel rendelkező mozdonyra, illetve 2 darab I. és II. osztályú, egy darab II. osztályú, két darab III. osztályú és négy darab IV. osztályú személykocsira lenne szükség. Ezen kívül négy darab pályakocsira, tíz darab nyílt teherkocsira és két darab hajtányra. A forgalmi eszközöket a MÁV-tól szereztek volna be.⁸

A társaság mérnöke által kiszámított építési költségvetés szerint a vonal kiépítése 780 000 forintba kerülne, vagyis km-ként 20 527 forintba.⁹ Évenként mintegy 173 282 forint bruttó bevétellel számoltak.¹⁰ Érdekes Ugron Gábornak a véleménye, amit szintén az idős Daniel Gábor visszaemlékezéseiből ismerhetünk meg: „*Oly vállalat, mely ámitás, bolondítás, ábránd, nem érdemel pártolást, a számítások helytelenek, például a kavics köbmétere 60 krajcár. Ő figyelmezteti a törvényhatósá-*

got, ez kötelessége különben, hogy ne mondják azt, hogy ő akadályozni kívánja a vasút kiépítését, ő nem lenne ellene annak, hogy a megye hozzá járuljon, csak legyen garancia. Inti a szolgabírákat, hogy fejtsenek ki tevékenységet a közigazgatásban, ne pedig az értéktelen részvények vásárlására való rábírásba.”¹¹ Az engedélyt kérők részben a megyei elit egy részének a kritikája miatt, valamint mert nem tudnak jelentősebb pénzintézetet a vállalkozásnak megnyerni, a következő évben már nem hosszabbítják meg az előmunkálati engedélyt. Feltehetően ezek után kerül sor az Ugron Gábor és ifj. Daniel Gábor közötti egyeztetésekre, így rövid időn belül már Ugront is ott találjuk a székelyföldi vasútépítés tervezetéseinél. A két Udvarhely megyei országgyűlési képviselő vasútvonal tervét a későbbiekben fogom részletesebben elemezni. Törekvéseikkel párhuzamosan számos székely származású, illetve politikai, gazdasági érdekből Székelyföldre kapcsolódó személy dolgoz ki, vagy dolgoztat ki vasútvonal tervet e régió valamelyik térségére.

1885-ben gróf Bethlen Gábor, főrendházi tag¹² előmunkálati engedélyt kér és kap a Szászrégen–Tölgyes vasútvonalra. Szinte ugyanazon vonalszakaszra 1891. augusztus 4-én gróf Lázár Jenő és ifj. Ábrányi Kornél országgyűlési képviselők kérnek és kapnak előmunkálati engedélyt. Az általuk tervbe vett vasútvonal Szászrégentől a Maros mentén Gyergyószentmiklósig, innen az Olt mentén Kézdivásárhelyig, továbbá Oláh-toplicától elágazva Borszéken keresztül a Tölgyesi-szorosig, valamint Ditrőtől elágazva Holló irányába haladt volna.¹³

A következő évben két vasútvonal tervre is érkezik a minisztériumba előmunkálati engedélykérés, az érdekelt mindkét esetben ifj. Ábrányi Kornél országgyűlési képviselő.¹⁴ 1892 júliusában Ifj. Ábrányi Kornél borsodmegyei képviselő, báró Huszár Károly torockói képviselő, báró Kemény Kálmán főrendházi tag és Alsó-Fehér megye főispánja, valamint Lázár Jenő Maros-Torda megye Gernyeszeg kerületének képviselője meghosszabbították az előző évben beadott vasút építési előmunkálati engedélyt, és engedélyt kaptak egy Bükszád–Sepsiszentgyörgy, Szászrégen–Szeretfalva vasútvonal előmunkálatára.¹⁵ Ugyanazon időben egy újabb előmunkálati engedélyt kér Ifj. Ábrányi Kornél országgyűlési képviselő, de most már részben más társakkal együtt. Közöttük név szerint meg van említve báró Bálintih József nagyenyedi birtokos,

báró Huszár Károly, Gáspár Gyula, báró Kemény Kálmán főispán, Illyés Lajos, gróf Lázár Jenő és Tholnay Gábor. A minisztériumtól egy Marosvásárhely–Parajd, Nyárádszereda–Kisadorján–Szováta, valamint egy Parajd–Gyergyószentmiklós vonalra kérnek előmunkálati engedélyt, amit meg is kapnak a Parajd–Gyergyószentmiklós vonal kivételével, amely a minisztérium szerint veszélyeztetné a Székelyudvarhely–Gyergyószentmiklós vonal kiépítését.¹⁶

1892. december 24-én Molnár József csíkszeredai országgyűlési képviselő előmunkálati engedélyt kért és kapott egy Szászrégen–Görgénysókna–Görgényszentimre–Libánfalva–Kereszthegy (1134 m) –Gyergyóremete–Ditró–Gyergyószárhegy–Gyergyószentmiklós vasútvonal előmunkálatára.¹⁷ Meglehetősen érdekes a képviselő érvrendszere, amelyben kifejtette, hogy az ifj. Ábrányi által tervezett Szászrégen–Toplica–Gyergyószentmiklós vonal drága építkezést igényelne a Maros mentén, míg az általa javasolt vonalat a marhakereskedők is gyakran használják és valószínű, hogy alagút nélkül is át lehetne jutni a vízválasztón.¹⁸ A minisztérium, annak ellenére, hogy nehéz hegyi pályáról van szó, megadja az előmunkálati engedélyt. 1893. március 14-én egy átiratban a hadügyminiszter irreálisnak nevezte a Molnár József-féle tervet. Lukács Béla közlekedési miniszternek a válasza egyértelműen tükrözi az előmunkálati engedélyek szerepét a vasútépítésben: „... van szerencsém méltóságod szíves figyelmét felhívni arra a körülményre, hogy a Szászrégentől a Görgénypatak völgyében s a Kereszthegyen át Gyergyószentmiklóstra tervezett vasutat illető előmunkálati engedély megadása egyáltalán nem jelenti azt mintha én a jelzett vasút létesítésére avagy támogatására nézve bárminemű kötelezettséget vállaltam volna, sőt határozottan fenntartottam a vasút tervezőivel szemben az iránti elhatározásomat, vajon a szóban forgó pálya általában létesítendő-e vagy sem? Amint tehát egyfelől az előmunkálati engedély megadásából sem jogi, sem másnemű következtetések le nem vonhatók, úgy másfelől várható, hogy az előmunkálati engedély megadásának ténye a marosvölgyi érdekeltségre a nagyméltóságod által szemelőt tartott vonal létesítését illetőleg is serkentőleg fog hatni. Aziránt pedig, hogy a Görgény patak völgyében tervezett vonal minő teljesítő képességgel fogna esetleg rendelkezni, és hogy nem tekinthető-e kizártnak eme vonalnak átmenetileg

való kiépítése? Épen a nyomjelzés alkalmával teendő tanulmányok adhatnak majd közelebbi felvilágosítást.”¹⁹

A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara 1893. január 3-án, egy emlékiratot nyújtott be Lukács Béla közlekedési miniszternek a székely vasút kérdéséről. Az emlékirat kiemeli a székely közlekedési viszonyok elmaradott voltát, az erdélyi fővonal szinte teljesen elkerüli ezt a régiót, míg a szárnyvonalak képtelenek jótékonyan befolyásolni a térség gazdaságát. A kamara azt javasolja, hogy épüljön ki egy Apahida–Marosvásárhely–Héjjasfalva vonal, ugyanakkor javaslatot tesznek egy Marosvásárhely–Szászrégen–Borszék–Tölgyesi-szoros, valamint egy Ágostonfalva–Sósmező vonalra, amiből később újabb székelyföldi vonalak tudnának kiágazni.²⁰ A kamara javaslata elsősorban a marosvásárhelyi térség érdekét célozta. A kormánynak elsődleges célja a gyimesi román-magyar vasúti csatlakozási pont kiépítése volt, ezért a marosvásárhelyi kamara kérését elutasítja. Marosvásárhelynek a Királyfölddel való összekötése azonban több alkalommal felmerül az elmúlt évszázadban.

Az Ugron–Daniel vasúterv

A székely anyaszéknek és anyavárosnak a vasúti hálózatba való bekapcsolása a XIX. század közepétől több alkalommal felmerült. 1882-ben a helyi politikai elit eljut arra a szintre, hogy előmunkálati engedély által felméri egy Székelyudvarhelyig haladó vasútvonal lehetőségét. Az akkori felméréseket és szerzett tapasztalatokat is felhasználva 1885-ben ifj. Daniel Gábor és Ugron Gábor Udvarhely megyei országgyűlési képviselők egy újabb tervezetet dolgoznak ki és egy éves előmunkálati engedélyt kérnek, most már Héjjasfalva–Székelyudvarhely–Vasláb–Csíkszentdomokos–Gyimesi-szoros vonalra. Majd, egy második szakaszban, tervbe vették a Marosvásárhely–Gyergyószentmiklós–Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy–Földvár vonal megépítését.²¹ Az engedélyt kérők tervei alapján 1886–1888 között épült volna ki az első vonal, amelynek hossza összesen 213 km. Az állomások beosztása a következőképpen nézett volna ki:²²

Állomás és a csatlakozási pont	Távolság kilométerben az állomások között	Jegyzet
Héjjasfalva	-	Víz állomási berendezéssel ellátandó
Székelykeresztúr	11,3	Víz állomás
Bögöz	15,2	
Székelyudvarhely	10,0	Víz állomás
Zetelaka	12,7	
Bozita	11,5	Víz állomás
Limbus	19,5	Kitérő
Hargita-Délhegy	20,0	Víz állomás
Marosnyíre	17,2	Víz állomás
Csikszentdomokos	12,3	
Oltfalva	7,0	
Csikrákos	8,6	Víz állomás
Szépvíz	10,2	Víz állomás
Guzuro	12,3	Kitérő
Fügestelek	12,2	Víz állomás
Gyimesfelsőlok	11,9	
Gyimesbükk	13,0	Kitérő
Gyimes	7,5	Víz és végállomás
Határszél	0,7	Moldvai határ
Összesen:	213,2	

Az első vonal építési költsége a tervszerint összesen 7 047 286 forintot tett volna ki.²³ A kidolgozott vasútvonaltervből a kormány azonban csak Székelyudvarhelyig adta meg az építési engedélyt. A Héjjasfalva–Székelyudvarhely vasútvonalon a munkálatok 1886 ősszén megkezdődtek, de ezzel párhuzamosan Ugron és Daniel lépéseket tettek a Székelyudvarhely–Csikszereda vasútvonal következő részének kiépí-

tése érdekében. Itt szükséges megemlíteni, hogy erre az időpontra az 1885-ben benyújtott terv változásokat szenvedet. Időközben megépült a Marosvásárhely–Szászrégen közötti helyi érdekű vasútvonal, ezáltal a nagy székely körvasút terve egyre nagyobb teret hódított mind a minisztériumban, mind a maros-tordai, illetve a csíki és a háromszéki elit körében. Az első tervben nem szerepelt Gyergyószentmiklós bevonása, most a marosnyírei állomástól egy szárnyvonalat terveztek a Gyergyóimedence központjáig. Ugyanakkor szembesülve azzal, hogy a Gyimesi-szorosig terjedő vonal jelentős mértékben emelné a költségeket, ezért az újabb tervből ez a rész kimaradt, de Csíkszentdomokostól a vonal tovább folytatódott volna Csíkszeredáig. Ezzel is igyekeztek a befektetők Csík-megye teljes támogatását megszerezni. A tervbe vett vasútnak a közigazgatási bejárása Lakatos Aladár miniszteri titkár vezetésével az 1888-as év februárjában és májusában történt meg. Ez alkalomból a bizottság jegyzőkönyvbe vette a létesítendő műtárgyakat, útátjárókat, a pályával párhuzamosan haladó utakat, és megnevezték, hogy a különböző állomások hol, mely szelvények között legyenek elhelyezve.²⁴ A közigazgatási bejárásán részt vettek a közlekedési minisztérium részéről Lakatos Aladár miniszteri titkár és Heim Sándor műszaki tanácsos. A hadügyminisztérium részéről Pávai Vajna Béla tábornoki kapitány. A magyar királyi vasúti felügyelőség részéről Lábán József biztos. Udvarhely vármegye közönsége és közigazgatása részéről Pálffy Ferenc tiszti ügyész, Soó Károly főszolgabíró, Maetz Károly királyi mérnök, Szabó Gergely bizottsági tag. Csíkvármegye részéről Becze Antal alispán, Kuklai Béla királyi mérnök, Dr. Fejér Antal a csíkvármegyei közigazgatás bizottságának képviselője. A magyar királyi államvasutak részéről Horváth Lajos főfelügyelő, Maksai József felügyelő. A Héjjasfalva–Székelyudvarhely részvénytársaság részéről Sándor Mózes igazgatótanács tag, Török Albert alelnök. Az engedélyezők részéről Ugron Gábor, Sebesi Béla, Stenkovitz Miklós.²⁵

A közigazgatási bejárást követően a hadügyminisztérium kifejtette, hogy nem támogatja a Székelyudvarhely–Csíkszereda vonalat, e helyett előnyösebbnek tartaná egy Szászrégen–Brassó vonalnak a kiépítését, kifejtve, hogy a tervbe vett vasútvonal egy gyéren lakott területen halad keresztül, amely hadászati szempontból nem előnyös.²⁶

Ebben a pillanatban, azonban Baross Gábor miniszter és munkatársai kifejtik, hogy a vonaltervek megfelelőek és nem tartják indokoltnak, hogy egy vicinális vonal létesítését csupán azért ejtsék el, mert hadászati szempontból kevésbé fontosnak ítéltetik. Rámutatnak, hogy 70 tengelyű vonatok közlekedése Csíkszentdomokos és Marosnyíre között szinte lehetetlen, ezért kéri, hogy a hadügyminisztérium álljon el a kérésétől.²⁷

Maga Ugron Gábor is válaszolt a hadügyminiszternek és kifejtette az általa javasolt vasútvonal előnyeit. Rámutatott, hogy a Szászrégen–Gyergyószentmiklós közötti vonal is, a Maros völgye mentén nem kevésbé lakatlan helyeken haladna keresztül, ahol fán és kőn kívül más nem terem. Hasonlóképpen, nehéz terepen és emelkedőkkel kellene a vasutat megépíteni. Stratégiai szempontból, ha megépülne a Szászrégen–Gyergyó vonal, akkor Erdélyben két stratégia központ létesülne: Segesvár és Medgyes, illetve Marosvásárhely. A két központ léte a hadi tartaléknak a megosztását vonná maga után úgy, hogy a két központ között nincs is összeköttetés. Érvként hozza fel, hogy az udvarhely–csíki vonal mellett csak magyarok laknak, míg a másik vonal mellett görög vallású oláh nép lakik, melynek a hozzáállása egy orosz háború esetén kiszámíthatatlan.²⁸ A határral párhuzamosan megvont vasútnál, ami a hadügyminiszternél érvként szolgál, szerinte sokkal fontosabbak a függvényesek, mert ezek inkább tudják biztosítani a visszavonulás lehetőségét.²⁹ Szerinte az udvarhelyi vonal pénzügyileg és technikailag 2 év alatt kivitelezhető. Míg a Szászrégen–Gyergyó vonal terveinek előkészítésére, elbírálására kell 2 év, a kiépítésére legalább még újabb 2 év, így legalább 4 évre lesz szükség és nem biztos, hogy a legközelebbi háborúig használható lesz-e. Ugron kijelent, hogy *„a Szászrégen–Gyergyó és az Udvarhely–Csíkszeredai vonal két párhuzamos félkört ír le, melyből a szászrégeni a külső, tehát a hosszabb, az udvarhelyi a belső, tehát a rövidebb vonal. A geometriai igazság egyszersmind stratégiai igazság is.”*³⁰

Érvei alátámasztása érdekében 1888-ban felkéri Stenkovitz Miklós mérnököt egy jövedelmezőségi kimutatás készítésére a kiépítendő székely vasútról. Stenkovitz számításai alapján a vasútvonal érintett volna 2 várost és 67 községet, 735 678 holdnyi földet és 103 139 lakost. Statisztikai adatok alapján felmérte, hogy milyen áru illetve személyfor-

galommal bírta a vonal. Évente mintegy 55 361 vagon áruforgalommal számolt, melyből: gabona és gyümölcs 6074; bőr és gyapjú 347; bor, szesz, pálinka és sör 1284; épületfa, szálfa 8282; lécs 274; deszka 5640; zsinó 110; tégl 976; cserép 214; tüzelőfa 6120; més 2245; kő 15 204; különféle árunemű 1541; nagy jószág 5050; aprójószág 2000 vagon.³¹ A vonalnak három forgalmi központja lett volna: Székelyudvarhely, Gyergyószentmiklós és Csíkszereda. Az áruk általános menet-hosszát 55 km-ben határozta meg. Személyforgalom esetében évente 236 900 utast számolt, minden lakosra 2-3 utast számítva. Az áru, illetve személyforgalomból származó nyereséget évenként 1 023 000 forintba, építendő vonal költségét 4 000 000 forintba állapította meg.³² Tehát jóval olcsóbbra tervezte, mint ahogy az első tervben szerepelt.

Ugron Gábor és Daniel Gábor számítva arra, hogy a mintegy 117,7 km engedélyezési tárgyalása hosszabb időt vesz igénybe, ezért kérték Baross Gábor minisztert, hogy engedélyezze a már Székelyudvarhelyig megépített vasút tovább folytatását a mindössze 18 km távolságba lévő Ivóig. A tervet erre a vonalra szintén Stenkovitz Miklós készítette el még 1888 májusában, amit felküldenek a miniszternek. Ennek a vonalnak a kiépítését 530 000 forintba határozták meg. Három állomás kiépítéséről lett volna szó:

1.Fenyéd: egy felvételi épület, egy szabadon álló árnyékszék, egy baromrakodó szállással, egy őrházi kút, egy állomási kút, egy egyszerű őrház különálló árnyékszékkal, egy szemétködör, egy távírdai berendezés.

2.Zetelaka: egy felvételi épület, egy szabadon álló árnyékszék, egy baromrakodó szállással, egy nyílt rakodó, egy őrházi kút, egy állomási kút, egy egyszerű őrház különálló árnyékszékkal, egy szemétködör, egy távírdai berendezés.

3.Ivó: egy felvételi épület, egy szabadon álló árnyékszék, egy vízálomás kút Fridelmann-féle ejectorral, egy nyílt rakodó, egy őrházi kút, egy állomási kút, egy egyszerű őrház különálló árnyékszékkal, egy szemétködör, egy távírdai berendezés.

Az udvarhelyi állomáson bővítési munkálatokat végeztek volna. Ezenkívül, a nyílt pályán, 4 egyszerű őrház létesült volna, árnyékszékkal és kúttal. A vonalon egy mozdony, egy I-II. osztályú és két III. osztályú

személykocsi, illetve 4 darab fedett és 10 darab nyílt teherkocsi, valamint 6 pályakocsi közlekedett volna.³³

A közlekedési minisztérium nem hagyta jóvá Ugronék tervét, arra hivatkozva, hogy e vonalszakasz csak egy töredéke a székely vasútnak és erre külön nem hajlandó engedélyezési tárgyalást kezdeményezni, ugyanakkor kéri, hogy a már közigazgatásilag bejárt vonalon, költség-előirányzati szempontból, változásokat eszközöljenek, ugyanis az építési költséget 4 millió forintról 4 190 000 forintra kell emelni.³⁴ Ugron Gábor és társai, 1888. augusztus 13-án, Budapesten újabb tárgyalásokat folytatnak, ahol megkapják az előmunkálati engedélyt, de arra szólítják fel őket, hogy a csíkszeredai és gyergyószentmiklósi felvételi épületeket kőből vagy téglából építsék, a többi lehet kő vagy téglalappal fából. Az építési terveket 6 hónap alatt kell leadni és a vonalat 3 év alatt meg kell megépíteni.³⁵ A kötelezettségek megvalósítását bizonytalanná tették a már megépített vasútvonal pénzügyi problémái, valamint az, hogy 1888. december 29-én, a Háromszék megyei törvényhatósági közgyűlésen, olyan döntés született, hogy Háromszék – mivel megindult a Brassó–Kézdivásárhely vasútvonal kiépítése –, nem tudja támogatni a székely vasút kiépítését és amúgy is, egy Szászrégen felé húzódó vonal kiépítését támogatnák.³⁶

Ugron Gábor és Daniel Gábor, hogy továbbra is versenyhelyzetben maradjanak, 1890. február 22-én³⁷ a Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy vonalrészre egy évre előmunkálati engedélyt kérnek, és meg is kapják. Ugyanakkor tárgyalásokba bocsátkoztak az Erlanger bankházzal, és ígéretet kaptak, hogy a Brassó–Háromszék helyi érdekű vasút építési munkálatainak befejezése után a bankház ennek a tervbe vett vonalnak a pénzügyeivel is foglalkozik.³⁸

Ugronékát a közlekedési minisztérium több alkalommal felszólította, hogy a meglévő terveken módosításokat eszközöljenek, és konkrét lépésekkel bizonyítsák, hogy képesek a tervezett vasútvonalat rövid idő alatt biztosítani. A sürgetés háttérében látnunk kell azt is, hogy 1891-ben Romániával nemzetközi egyezmény jött létre két vasúti csatlakozási pontról a Gyimesi- és a Vöröstoronyi-szorosoknál. Az 1891. évi XL. törvénycikkben jóváhagyott szerződés arra kötelezte a két országot, hogy ezeket a csatlakozási pontokat 1897. november 17-ig üzembe helyezzék.

Ezáltal a székelyföldi vasútépítkezések napirendre kerültek. A kormány kezdetben nem zárja ki a magánkezdeményezést, azonban mindössze annyi történik, hogy 1892. július 28-án Ugronék előmunkálati engedélye újra meg lett hosszabbítva, majd ugyanezen év novemberében a minisztériumba felterjesztették a vasútvonal terveit, és decemberben a közigazgatási bejárást is megtartották.³⁹

A MÁV Igazgatósága 1893. február 28-án feliratban fordult a minisztériumhoz, amelyben kérte, hogy minél hamarább rendeljék le a gyimesi vonal részletes tanulmányozását. A közlekedési minisztérium válaszában kifejti: „*Nem igen táplálható ugyan remény arra nézve, – sőt nézetünk szerint kizártnak tekinthető – hogy a gyimesi szorosi vonalat a helyi érdekeltség útján megvalósítható legyen, de még ezen egészen valószínűtlen eshetőséget szem előtt tartva sem volnának ezen fontos és nagyon nehéz pálya tervezési és költségcsatolási munkáit másra mint a MÁV igazgatóságára bízandók, mert csak ez nyújthatja a kellő megnyugvást és biztosítékot arra nézve, hogy a szükséges műszaki műveletek megbízható és alapos feltételek és beható tanulmányok alapján készítve, idejekorán rendelkezésre fognak állani.*”⁴⁰

A minisztérium, továbbá a MÁV által készítendő tanulmány, céljának tünteti fel a gyimesi vonal kiindulási pontjának meghatározását: „... még általános tanulmányok volnának tehetők egy olyan megoldásra nézve is, mely mellett az Olt völgyéből a Tatros völgyébe való átmenettel mellék-völgyek felhasználásával és a csatlakozási pontnak Csíkszenttamás vagy Csíkszentdomokos tájára leendő feltolásával vízvázalasztó alagút segítségével eszközöltetnék.”⁴¹ Ez egyben azt is jelentette, hogy a Csíkrákosi csatlakozási pont mellett, a minisztérium még két másik helyszínben, Csíkszenttamásban és a Csíkszentdomokosban is gondolkodott.

1893 májusában Ugronék terve még napirenden van, ezt jelzi, hogy engedélyezési tárgyalásra került sor Budapesten Lukács Béla kereskedelmi miniszter jelenlétében. A legtöbb kifogást ismét a hadügyminisztérium képviselője hozta, aki szerint csak akkor szabad engedélyezni a Székelyudvarhely–Marosnyíre közti vasútvonal megépítését, ha azt akként fogják kiépíteni, hogy azon 15–70 tengelyű katonai vonatok akadálytalanul tudjanak közlekedni. Az újabb számítások szerint a teljes Székelyudvarhely–Marosnyíre–Gyergyószentmiklós–Csíkszereda–

Sepsiszentgyörgy vonalszakasz, amely összesen 183,5 km, mintegy 7 millió forintba kerülne, kilométerenként 38 147 forintba. Az engedélyt kérők felszólítottak, hogy kötelesek 350 000 forint biztosítékot készpénzbe leadni a tényleges építkezési engedély kiadása előtt.⁴² Rövid időn belül kiderül, hogy Ugronék még a szükséges biztosíték lefizetésére sem rendelkeznek elegendő pénzzel. Az általuk kidolgozott terv egyre inkább háttérbe szorult.

A magyar kormányt a nemzetközi szerződés arra ösztökölte, hogy dűlőre vigye a több éve stagnáló székely vasút kérdését. 1893 nyarán a kereskedelmi minisztérium mérnököket küld ki a Csíkszeredától a gyimesi határszélig vezető vasútvonal tanulmányozására. Két külön mérnöki kirendeltséget szerveznek, az egyiknek az élére Kovacsevics Tamást nevezik ki, a máramarosszigeti vasutat építő felügyelőségtől. A másik élére Weldin Vilmos központi felügyelőt. Rajtuk kívül még ide rendelték a murányvölgyi helyi érdekű vasúttól Keller Arnold mérnököt és a balatonszentgyörgy–somoegyszobbi vasúttól Bartha Lajos mérnököt.⁴³

A gyimesi határszélig építendő vasútvonal tervét leginkább a háromszékiek kifogásolták. Kézdivásárhely város 1894-ben kéri a minisztériumot e terv megváltoztatására és azt, hogy inkább az ojtuzi csatlakozási pont épüljön ki. Szerintük a gyimesi vasúti csatlakozás csak Udvarhely és Csík megyéknek áll érdekében, kiépítése túl költséges volna és mivel *„mindkét megyének ipara a fejlődés első stádiumában van elannyira, hogy iparról beszélni egyik megyében sem lehet, így tehát ezen vasúti csatlakozás a Székelyföld ipari fejlődésére befolyással lenni nem fog.”*⁴⁴ A minisztérium azonban egyértelműen elutasítja e tervet.

Rövidesen kiderül, hogy Ugronék a tényleges költségeket nem tudják fedezni, ezért az engedélyokmány lejárta után nem adnak be újabb hosszabbítási kérelmet. Ezért a kormány a Magyar Általános Hitelbanknak ad engedélyt 1894-ben e vonal kiépítésére. Az engedélyezési okiratban már érezhető, hogy a fő cél a Szászrégen–Gyergyószentmiklós–Marosnyire–Csíkrákos–Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, illetve ebből a Csíkrákos környékén kiágazó gyimesi vasútvonal megépítése. Az udvarhelyi vonal kiépítése már csak mint szárnyvonal szerepel a tervben. Az engedélyezett vasút megépítéséhez és a megfelelő üzleti berendezéséhez

24 000 000 forint lett megállapítva. A Magyar Általános Hitelbank szerződést kötött, a MÁV-ot bízva meg a nevezett vasútvonalak megépítésével és az összes szükséges munkálatok végrehajtásával.⁴⁵

1894 nyarán azonban a kereskedelmi minisztérium úgy határoz, hogy a székely vasutat államköltségen építi meg, így a bankot felmentették a vasút finanszírozási kötelezettsége alól.⁴⁶ Úgyszintén a minisztérium rendeletben utasította a MÁV igazgatóságát, hogy a Szászrégen–Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy és az ebből kiágazó gyimesi vonal forgalmáról és jövedelmezőségéről tanulmányt készítsenek. A MÁV emberei az egész vonalat beutazták, amely az udvarhelyi vonalat nem számítva 275 km hosszú volna és érintene mintegy 82 települést összesen 125 000 lakossal. A vonalon az áruforgalmat 360 000 tonnában határozták meg évenként. A személy és áruforgalomból összesen 800 000 forint bruttó jövedelmet állapítottak meg. A vasút által érintett vidékek árukinálatát fa, kő, állatok, illetve ásványvíz képezi. Fogyasztási cikkek terén lisztet, petróleumot, vasárut, gyarmatárut és más efféle árukat soroltak fel. A MÁV a minisztérium kérésére javaslatot tett, hogy milyen sorrendbe épüljön meg ez a vasútvonal. Ennek megfelelően leggyorsabban a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–Gyimes vonal épülne meg, amely többnyire – a Csíkrákos–Gyimes szakaszt leszámítva – kedvező terepviszonyok közt épülne, és fejleszthetőbb áruforgalommal kecsegtet, mint a Szászrégen–Csíkrákos. A számítások alapján ez a vonal 12 800 000 forintba kerülne.⁴⁷

A javaslatban kitérnek a Székelyudvarhelyig vezetendő vasútvonalra is. Kifejtették, hogy a „*Székelyudvarhelyről–Marosnyíren át Csíkrákosra tervezett vonal fontossággal nem bír és ha egyáltalán csak utolsó sorban építendő, habár aránylag rövid összekötést létesít Gyimes felé, lévén a távolság Székelyudvarhely–Csíkrákosig csak 94 km. De figyelembe vevendő, hogy e vonal csak helyi érdekű vasút gyanánt terveztetett 15–25%-nyi emelkedésekkel, igen költséges üzem és jelentékeny építési költségek mellett csak nagyon korlátozott teljesítmény képességgel fog bírni, hozzájárul ehhez, hogy a Gyimesen átírányuló forgalom Budapest irányában 772 km, míg Marosvásárhely irányában 748 km. Azon kívül a Székelyudvarhely–Marosnyírei vonalrész lakatlan hegyi vidéket szelvé*

át, nagyobb helyi forgalomra sem számíthat, ami igazolja ezen vonal felett kifejezett fenti kedvezőtlen véleményünket”.⁴⁸

A székely vasútra vonatkozó törvényjavaslatot a kereskedelemügyi miniszter 1894 októberében terjesztette a törvényhozás elé, amely azt az 1895. évi VII. törvénycikkkel jóváhagyta. A törvény a MÁV javaslatát tükrözi, elrendelik a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–Szászrégen vonal és ebből kiindulva a gyimesi vonal kiépítését. Az udvarhelyi vonal pedig, mint szárnyvonal ugyan tervbe van véve, kiépítésére azonban soha nem kerül sor.

A székely vasút

Ahhoz, hogy megértsük, hogy miért nem valósult meg az Ugron–Daniel-féle székely vasútvonal terve, szükséges megnézni a Héjjasfalva–Székelyudvarhely vasútvonal építésének folyamatát. Az általuk kidolgozott terv egy Héjjasfalva–Székelyudvarhely–Marosnyíre–Csíkszereda helyi érdekű vasútvonalról, illetve Marosnyírből Gyergyószentmiklósig kiágazó szárnyvonalról szólt. Ennek a vasúthálózatnak első szakaszaként a Héjjasfalva–Székelyudvarhely vonal kiépítésére az Udvarhely megyei elit⁴⁹ vasúti részvénytársaságot alapított 1886. január 25-én.⁵⁰

Ugron Gábor és ifjabb Dániel Gábor, az újonnan létrehozott részvénytársaság képviselőiként, 1886. április 12-én, Budapesten szerződést kötöttek *Kutlány János* vállalkozóval az építés kivitelezésére, annak ellenére, hogy a közmunka- és közlekedésügyi minisztériumtól még nem rendelkeztek a szükséges engedélyekkel. 1886. június 25-én a közlekedési minisztérium megbízta *Gyöngyössy János* osztálytanácsost a vonal közigazgatási bejárásával, de a vasútépítési engedélyt a társaság csak az év végén, december 5-én kapta meg. A részvénytársaságot komoly feladat elé állította a közel egy millió forint értékű vállalkozás pénzügyi fedezetének előteremtése. Az építési okmányban 973 000 forint építési tőkét határoztak meg, amelyet azonban – mint később kiderült – az építési kiadás jóval felülmúlt.

Az 1888. március 15-én forgalomnak átadott vasútvonal az év végéig 1 095 576 forint és 67 krajcárba került. A részvénytársaságot 333 435 forint lebegő adósság terhelte.⁵¹ Mivel a részvénytársaság elsőbbségi

részvényeket nem bocsátott ki, kénytelen volt a törzsrészvény befolyó összegén kívül a pálya építéséhez szükséges pénzű adósság útján beszerezni, meglehetősen magas kamattal. A részvénytársaság a következő pénzügyi intézményektől vett fel kölcsönt:

Intézmény	%	Összeg (Ft-kr)
Kramer J. Bankház, Bp.	7,5	79 508,30
Magyar Országos Központi Takarékpénztár, Bp.	6,0	40 000,00
Székely Egyleti Első Takarékpénztár, Székelyudvarhely	8,0	14 700,00 ⁵²
Megyei Takarékpénztár, Székelyudvarhely	9,0	55 500,00
Kereskedelmi Bank, Bp.	6,0	70 000,00
Pesti Hazai Első Takarékpénztár, Bp.	6,5	50 000,00
Első Erdélyi Bank, Brassó	7,0	15 000,00
Leszámlító és Pénzváltó Bank, Budapest	6,0	20 000,00
Összesen:		364 708,30 ⁵³

A fenti felsorolásból látható, hogy a helyi takarékpénztáraktól meglehetősen magas kamattal vettek fel pénzt. Ennek háttérében vagy a helyi pénzügyi forgalom előnytelen jellege, vagy egyes személyek nyerészkedési vágya állt. Nem hagyhatjuk azt sem figyelmen kívül, hogy a részvénytársaságban a vármegyei elit képviselői vettek részt. Érdemes megfigyelni, hogy kik voltak a Héjjasfalva–Székelyudvarhely helyi érdekű részvénytársaság tagjai és részvényesei. A részvények egyben meghatározták az illető személy szavazatának súlyát is a részvénytársaság gyűlésein.

Személy neve	Részvényeinek száma	Részvények utáni szavazat száma
Id. Daniel Gábor elnök	1100	100
Herzog Ödön a magyar királyi kormány képviselője, igazgatósági tag	910	100
Dr. Török Albert ügyvezető elnök	1100	100
Ugron Gábor alelnök	5	5
Dr. Solymosy Lajos igazgatósági tag	15	15
Sándor Mózes igazgatósági tag	1	1
Soó Károly igazgatósági tag	1	1
Udvarhely megye Kénosy Béla által	920	100
Báró Gamerra Gusztáv	3	3
Ferenczy Károly	460	100
Kovács Antal	15	15
Szakács Károly	1	1
Szabó Albert	1	1
Pálfi Ferenc	1	1
Barthos János	3	3
Barthos József	2	2
Pataki László	5	5
Székely Imre	3	3
Nagy István	3	3
Rácz József	3	3
András Ferencz	1	1
Bíró István	1	1
Ferenczi Lajos	3	3
Mihályi János	5	5
Solymosi Lajos	5	5
Ugron Gáspár	3	3 ⁵⁴

A részvénytársaság 1889. június 23-án tartott közgyűlésén sor kerül a vasútvonal 1888. március 15. és 1888. december 31-e közötti első éves zárlatának a bemutatására. A vasút évi üzleti bevétele 15 405 forint 50 krajcár volt. Ebből a bevételből, az államvasúttal kötött szerződés értelmében, kezelési illeték, postaszállítás, díjvisszatérítés, üzleti eszközök használata fejében összesen 11 010 forint 26 krajcár a MÁV javára esett, így a tiszta jövedelem 4396 Ft 24 kr.⁵⁵ A részvénytársaság, hogy a vonal forgalmát emelje, a MÁV engedélyével szállítási díjmérsékletet vezetett be: téglá, cserép, talpfa, puhafa, keményfa, tűzifa, kőszén, szentkeresztbányai vastermékek, ásványvíz, mész, gabona és bor szállítására, ezen kívül Brassóba és vissza, hogy a szekér forgalmat mérsékelje, minden szállítási cikkekre. Arról is beszámoltak, hogy még nem fejeződtek be a föld-kisajátítási műveletek, mellyel Pálfi Ferenc lett megbízva, mint kisajátítási biztos. Az addig kisajátított földekért, 1888. december 31-ig, 84 000 forintot fizettek, és még szükség van 20 000 forintra.⁵⁶ A vasút olyan vidéken vonult keresztül, ahol apró parcellák ezrei léteztek, és mindenki szívósan ragaszkodott kis földjeihez. A kisajátítások – amint már említettem – meglehetősen drágán lettek végrehajtva. A levéltári forrásokból kitűnik, hogy Székvány Henrik miniszteri osztálytanácsos, a központi telekkönyvi hivatal főnöke, 1889. március 30-án Baross miniszternek jelentésben számol be arról, hogy a vasút számára hol mennyi földet sajátítottak ki.

Község	A kisajátítást szennvedő felek száma	Telekkönyvi hatóság székhelye	Hitelesítési határidő	Hitelesítés helye
Héjjasfalva	12	Királyi járásbíróság Segesvár	1889. 04. 30.	héjjasfalvi állomás
Újszékely	104	Kir. járásbírószág Székely-keresztúr	1889. 04. 30.	székely-keresztúri állomás
Alsóboldogfalva	93	Uo.	1889. 04. 30.	Uo.

Község	A kisajátítást szennvedő felek száma	Telekkönyvi hatóság székhelye	Hitelesítési határidő	Hitelesítés helye
Fiatfalva	4	Uo.	1889. 04. 30.	Uo.
Székelykeresztúr	176	Uo.	1889. 05. 01.	Uo.
Betfalva	54	Uo.	1889. 05. 01.	Uo.
Kisgalambfalva	29	Uo.	1889. 05. 02.	nagygalambfalvi állomás
Nagygalambfalva	59	Uo.	1889. 05. 02.	Uo.
Décsfalva	27	Királyi törvényszék Székelyudvarhely	1889. 05. 02.	Uo.
Magyaros	48	Uo.	1889. 05. 03.	Bögöz
Agyagfalva	54	Uo.	1889. 05. 03.	Uo.
Bögöz	110	Uo.	1889. 05. 03.	Uo.
Bikafalva	100	Uo.	1889. 05. 04.	székelyudvarhelyi állomás
Felsőboldogfalva	7	Uo.	1889. 05. 04.	Uo.
Székelyudvarhely	59	Uo.	1889. 05. 04.	Uo.
Szombatfalva	12	Uo.	1889. 05. 04.	Uo.
Bethlenfalva	1	Uo.	1889. 05. 04.	Uo.

A fenti táblázatból kiderül, hogy alig harmincöt kilométeres vonalszakasz esetében, mintegy 348 földparcella⁵⁷ kisajátítására került sor, ami jelentős mértékben megterhelte a vállalkozás költségvetését és számos bonyodalomra adott okot. A vasút megnyitása után is több lakos tett panaszt vagy amiatt, hogy még nem kártalanították, vagy pedig nem volt megelégedve magával az összeggel.

Az építési számlakönyv szerint a vasútvonal építése 1888. december 31-ig, 1 094 549 forintba és 42 krajcárba került, de a teljes kiadás, a még fedezendő szükségletekkel az 1 160 000 forintot is eléri. Az alábbi táblázatból kitűnik, hogy a részvénytársaságnak milyen jellegű kiadásai voltak:⁵⁸

A számla megnevezése	Összeg (Ft, kr)
I.1. Tervezés, nyomjelzés:	
– műszakiak fizetése	4429,04
– fuvarozás és munkabér	562,00
– irodabér, műszer anyag	1171,00
– bizottsági költség és különféle	2337,64
I.2. Építési felügyelet és vezetés:	
– kormány felügyelet	6667,69
– központi fizetések	21 651,78
– irodabér, rajzanyag	4501,00
I.3. Külszolgálat:	
– mérnökök fizetése	11 522,90
– fuvarozás és munkások bérei	1909,67
– berendezés, posta és távírda	600,51
– bizottsági költség	1400,73
II. Kisajátítás:	
– mérnökök díja	5224,10
– fuvardíj, munkabérek	737,26
– irodabér és anyag	307,36
– földterület beváltás	88 500,00
– kihatárolás becslés	3 10,27
III. 1. Alépítmény:	
– földmunka, irtás, stb.	115 113,19
– regie	6574,14
III. 2.	
– Hidak és átereszek	98 002,07
– Út kövezés	7238,622
– Folyópart védelmi munka, conectio	4 559,97
– Ültetvények, veteményezés	1408,65

IV. Felépítmény:	
– Talpfák, váltó talpfák	45 119,66
– Sínek és sínkapcsoló szerek	262 195,19
– Váltók és keresztezések	7950,80
– Forgó korongok	5785,00
– Felszerkezet lerakása	32 687,25
– Pálya és állomási út kavicsolása	57 460,58
V. Magas építmények:	
– Őrházak	21 599,70
– Állomási épületek	26 274,47
– Víz állomás, tisztító gödör	2658,20
– Mozdony szín	6936,00
– Rakodók, raktárok, baromraktárok	9616,76
– Hidmérleg	2900,00
– Őrház és állomási kutak	2744,11
– Szabadon álló árnyékszék	841,50
– Pálya fenntartási és szén raktár	1555,92
– Épület berendezés, bútorok	3811,00
VI. Pálya elzárás, beosztás: kerítés, sorompó	9282,05
VII. Jelzés:	
– Távírda	6130,56
– Jelző készülék, távjelző	2863,47
VIII. Pálya berendezés, felszerelés, üzleti berendezés	10 959,49
IX. Forgalmi eszközök	92 632,00
X. Tartalék alap	20 000,00
XI. Tőke berendezés és kamatbélyeg	27 933,12
Különfélék	29 883,20
Összesen	1 094 549,72

A számlakönyv szerint szükség volt még a következő összegekre: magyar állami vasútnak kifizetendő számlákra 12 939 Ft 59 kr, kisajátítási szükségletekre 20 000 Ft, és ezen kívül még kamatra, bélyegre és iroda fenntartásra, az 1889-es évre, 27 240 Ft. Tehát együtt a fő összeg 1 154 729 Ft 31 kr.⁵⁹ A minisztériumnak felküldött zárszámadást a

III/5-ös ügyosztály véleményezte, több helyen is kifogásolva, hogy nincsenek pontos adatok, a kiadott összegek nincsenek pontosan részletezve, míg a XI. szám alatt jelzett különféléknél nincs feltüntetve, hogy az illető összeg hova lett fordítva. A részvénytársaság által kért tőkefelemelés engedélyezésére a minisztérium Heins Sándor műszaki tanácsost és Szaifff Péter miniszteri számtanácsost küldte ki, hogy felülvizsgálják a könyvelés helyességét s ennek alapján az építési többletkiadások, illetve függő adósság megállapítása iránt jelentést tegyenek. Ők 1889. július 31-én felterjesztik a minisztériumnak a Héjjasfalva–Székelyudvarhely vasútvonal részvénytársaság építési könyveiről és számadásairól szóló jelentésüket. Ebből kitűnik, hogy a tényleges építési tőke 920 000 forint, ami 234 823 forint 62 krajcárral lett túllépve, ennek okai:

1. Az előmunkálatok és építés vezetésénél mutatkozó 37 504 forint 46 krajcáros többletkiadás azért keletkezett, mivel az építés felügyeleténél aránylag nagy műszaki személyzet volt alkalmazva, mert az építésvállalkozónak a munkálatok nem átalány összegért, hanem egységes árak mellett voltak kiadva. Az építésszerződésben építésvezetés alatt megállapított, illetőleg a vállalkozónak kifizetett 18 126 átalányösszeg e fejezet alatt lett elkönyvelve.

2. A kisajátítás még nem volt ekkor befejezve, de a földbevéltási árak igen nagyok voltak (holdanként 600 forint), amiből következően 53 934 forint 63 krajcár többletkiadás keletkezett.

3. A többletmunkák, melyeknek értéke a kiadások 25%-ra becsülhető, abból keletkeztek, hogy a föld és biztosítási munkák szaporodtak, a székelyudvarhelyi szakaszon utólagosan eszközöltek vonaláthelyezést, így szükségessé vált a Küküllő szabályozása, hidak cölöpözése, magas építmények, jelzők és pályakerítés felállítása.

4. A pálya megnyitása után júniusban árvíz volt, és a pályatestek több helyen megrongálódtak.

5. Mivel a részvénytársaság elsőbbségi részvényeket nem bocsátott ki, kénytelen volt a törzsrészvények után befolyó összegben kívül a pályaépítéshez szükséges pénzt függő adósság útján beszerezni. A függő adósság után fizetendő kamat 12 833 forint 67 krajcárnak felel meg, az adósság rendezése sürgősé vált, mert a csekély üzletbevételekből az adósság kamat-

jai sem voltak fedezhetők, a társaság helyzete a függő adósság gyarapodása miatt kedvezőtlené vált.⁶⁰

1890. július 31-én a MÁV igazgatósága képviselőinek jelenletében megtörtént a székely vasút két éves jótállásának ellenőrzése. A vonal bejárása alkalmával több kisebb hiba lett jegyzőkönyvbe véve, amelyet a részvénytársaság ki kellett javítson. Az alábbi sorok arról árulkodnak, hogy a bizottság még a legkisebb hibákat is szigorúan feljegyezte:⁶¹

1.	„O” ponti épület	– konyha bejáratnál a küszöb vetemedett. – két kéménynek a felső része, a fedőlemezt tartó 4 oszlopocska lehullott.	– 80 kr – 2 Ft
2.	6–7 szelvény	– Küküllő hídon 1 darab palló kicserélendő.	– 1 Ft 50 kr
3.	13–14 szelvény	– 1 méteres nyíl hídon 1 darab palló hiányzik.	– 1 Ft 50 kr
4.	3 számú őrház	– bejáratú ajtónál a zár ütköző lemez hiányzik.	– 30 kr
5.	4. számú őrház	– a kéménynek felső része lehullott. – pöcegödör falazata részben javítandó.	– 2 Ft – 4 Ft 80 kr
6.	5. számú őrház	– bejáratú ajtó illesztései lazák. Az ajtó szétszedendő és újból enyvezendő. – pöcegödör falazata részben javítandó	– 1 Ft 50 kr – 4 Ft 80 kr
7.	Székely-keresztúri állomáson	– felvételi épületen a konyhaajtó illesztései lazák. Az ajtó szétszedendő és újból enyvezendő. – vízlevezető csatorna két illesztésnél forrasztandó	– 1 Ft 50 kr – 60 kr
8.	6. számú őrház	– pöcegödör falazata javítandó.	– 4 Ft 80 kr
9.	123–124-es szelvény	– hídnál 1 darab palló hiányzik.	– 75 kr
10.	131–132 szelvény	– hídnál 1 darab palló hiányzik.	– 75 kr

11.	7. számú őrház.	– pöcegödör falazat részben javítandó. – egy ablaknál a kiakasztó horog hiányzik.	– 4 Ft 80 kr – 15 kr
12.	Nagyga- lambfalvi állomás	– pöcegödör falazat részben javítandó. – házi kút falazata 3.5m mélységig kivájandó. – ejector daruknál az alapzat részben elmállott, újból falazandó.	– 6 Ft 40 kr – 49 Ft – 3 Ft
13.	196–197- es számú hídnál.	– egy darab palló kicserélendő.	– 1 Ft 50 kr
14.	8. számú őrház.	– A falazat külső vakolása északi oldalon hiányos. – kéménynek felső része lehullott. – pöcegödör ajtaján 1 darab palló kicserélendő. – konyhaajtó zárja javítandó.	– 1 Ft – 2 Ft – 45 kr – 40 kr
15.	223–224. számú szelvény	– hídon 1 darab palló kicserélendő.	– 1 Ft 10 kr
16.	9. számú őrház.	– 3 ablak alatt a párkányzat részben lehullott. – pöcegödör falazata részben kiváltandó. – kéménytisztító ajtócska újból befalazandó.	– 1 Ft 50 kr – 4 Ft 80 kr – 30 kr
17.	10. számú őrház.	– konyhaajtó illesztése lazák, ajtó szétszedendő és újból enyvezendő. – konyhaajtó zárja javítandó. – pinceajtó sarokvasa törött, forrasztandó. – pöcegödör tetejének fakerete javítandó. – pöcegödör falazata részben javítandó.	– 1 Ft 50 kr – 40 kr – 15 kr – 1 Ft – 4 Ft 80 kr
18.	11. számú őrház.	– pöcegödör falazata részben javítandó	– 4 Ft 80 kr
19.	12. számú őrház.	– pöcegödör falazata részben javítandó.	– 4 Ft 80 kr

20.	Székely- udvar- helyi állomás.	– fűtőházban a külső, belső vakolat javítandó. – vasbádogból készült füstfogó teljesen kicserélendő. – tisztító csatornából a téglafalazat részben kijavítandó. – az ejector darun az öntöttvas süveg megpattant, kovácsolt vasabronccsal összeszorítandó.	– 59 Ft – 25 Ft – 10 Ft – 1 Ft 20 kr
21.	Összesen:		216 Ft 25 kr

A fenti táblázatból nyomon lehet követni, hogy a vasútvonal valójában két évvel a megnyitása után is számos hiányossággal rendelkezett. Az Ugron és Daniel által létrehozott részvénytársaság megfelelő tőke hiányában ezt a vasútvonalat is csak nagy nehézségek árán tudta megépíteni. A vasutat az építető részvénytársaság a forgalomba helyezése után államvasúti kezelésbe adta, maga az építkezés alkalmával is a MÁV által kidolgozott egységes típusterveket alkalmazták. Az első években meg lehetőségen kevesen használták a „székely gőzöst”. Ennek ellenére hatással volt mind Székelyudvarhely város, mind a többi érintett település fejlődésre. A vicinális megnyitása után új épületek, új munkahelyek, új szokások jelentek meg mind országszerte, mind Székelyföldön. A vidéki polgárok ettől a pillanattól mindennap használták a vasúti szolgáltatásokat, az itt ellesett módszereket, szokásokat beépítették saját életükbe.⁶²

Összefoglalva a fennebb vázoltakat, felvetődik mégis a kérdés, hogy miért nem valósult meg ennek a vasútvonalnak a továbbépítése?

Az 1880-as években, egészen 1892-ig, Székelyudvarhely rendelkezett a legnagyobb eséllyel – szemben Szászréggel és Sepsiszentgyörggyel –, hogy a megépítendő székely vasút kiindulópontja legyen. Azonban a Héjjasfalva–Székelyudvarhely vonal kiépítése után kiderült, hogy a helyi beruházók csak kisebb völgy pályák kiépítésére tudnak elegendő tőkét koncentrálni. Látható a székely vasúthálózatról, hogy a többi, nehezebb vonalszakasz kiépítésére csak az állam volt képes, de az is csak kisebb szakaszokban. Ez esetben pedig az állam érdeke, sok esetben a közös

hadügyminisztérium érdeke volt az, amely felállította a prioritást. Ugyanakkor a székely megyéknek a hozzáállása sem volt egységes. Maros-Torda megyének kimondottan egy a Maros völgyében megépítendő, vagyis a nagyobbik székely körvasút állt érdekében, amely megteremti Marosvásárhely kapcsolatát a Gyergyói-medencével, valamint az Olt völgyével. Egy kis székely körvasút megépülése Székelyudvarhelyt hozta volna előnyös gazdasági helyzetbe és rajta keresztül a Gyergyói-, illetve a Csíki-medence áruforgalma nem Észak-Erdély, hanem Dél-Erdély felé csoportosult volna. Ez esetben azt hiszem, hogy kimondatlanul is, a stratégiai okok mellett, a magyar nemzetgazdasági és nemzetpolitikai érdekek is a Szászrégen–Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy vonal javára szóltak.

A kis székely körvasútnak – amennyiben megépül – fontos szerepe lett volna Udvarhely megye fejlődésében. E vasút fontosságát a magyar kormányok fel is vállalták, azonban a századforduló, illetve a XX. század első évtizedeinek gazdasági helyzete nem tette lehetővé, hogy ez a vonal is elkészüljön. Elképzelhető, hogy – ha nincs az első világháború, netán néhány évvel később tör ki – az udvarhelyi térség ma nem csupán egy zsákutcában végződő szárnyvonallal rendelkezne.

JEGYZETEK

- ¹ Czére Béla: *Magyarország közlekedése a 19. században 1780–1914*. Bp., 1997. 51.
- ² Daniel Gábor: *Udvarhelyszéki változások 1861–1898*. 65. Kézirat. A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum tulajdonában. (A továbbiakban Daniel kézirat.)
- ³ *Udvarhely* I (1872. április 11.) 14. sz.
- ⁴ Majdán János: *Modernizáció – Vasút – Társadalom. Tanulmányok a vasútépítések hatásáról a XIX–XX. században*. Pécs, 2001. 139. (A továbbiakban Majdán, 2001.)
- ⁵ MOL. K 229–317 csomó–1642-2 tétel/1880.
- ⁶ Daniel kézirat. 208–209.
- ⁷ *A nagyküllővölgyi székely vasút tervezete*. Bp., 1882. 2.
- ⁸ Uo. 8.
- ⁹ Uo. 9–13.
- ¹⁰ Uo. 14.
- ¹¹ Daniel kézirat. 209.

- 12 Bethlen Gábor gróf (1836–1897) politikus. 1868–71-ben Felső-Fehér, 1875-ben Kis-Küküllő, 1876-tól 1890-ig Nagy-Küküllő vm. főispánja. 1890-től 1896-ig előbb szabadelvű, majd nemzeti párti képviselő. 1885-ben egyik megalapítója s haláláig elnöke az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyletnek.
- 13 MOL. K 229–317 csomó–51242-2 tétel/1891.
- 14 ifj. Ábrányi Kornél (1849–1913) író, újságíró, politikus. 1884–1901 a nemzeti párt országgyűlési képviselője, 1906–1909 között a miniszterelnöki sajtóosztály vezetője.
- 15 MOL. K 229–317 csomó–49703-2 tétel/1892.
- 16 MOL. K 229–317 csomó–49704-2 tétel/1892.
- 17 MOL. K 229–317 csomó–89906-2 tétel/1892.
- 18 Uo.
- 19 MOL. K 229–317 csomó–20349-2 tétel/1893.
- 20 MOL. K 229–317 csomó–1628-2 tétel/1893.
- 21 *Az első székely vasút tervezetének ismertetése.* Székelyudvarhely, 1885. 3.
- 22 Uo. 10.
- 23 Uo. 13–20.
- 24 MOL. K 229–317 csomó–8282-3 tétel/1888.
- 25 Uo.
- 26 MOL. K 229–317 csomó–10694-3 tétel/1888.
- 27 MOL. K 229–317 csomó–24289-3 tétel/1888.
- 28 Ugron Gábor (1847–1911) politikus. Ellenzéki országgyűlési képviselő és birtokos. Ismert volt orosz ellenességéről, mindvégig a francia orientáció híve. 1877-ben az ún. székely puccs egyik szervezője. Nem tartotta kizártnak a 80-as években egy esetleges orosz támadás lehetőségét.
- 29 A párhuzamosan megvont vasútvonal hátránya a függvényes vasútvonalak hiányában az 1916-os román betörés alkalmával fog megmutatkozni.
- 30 MOL. K 229–317 csomó–24289-3 tétel/1888.
- 31 MOL. K 229–317 csomó–32295-3 tétel/1888.
- 32 Uo.
- 33 Uo.
- 34 MOL. K 229–317 csomó–25864-3 tétel/1888.
- 35 MOL. K 229–317 csomó–39785-3 tétel/1888.
- 36 MOL. K 229–317 csomó–29733-9 tétel/1889.
- 37 MOL. K 229–317 csomó–12944-2 tétel/1890.
- 38 MOL. K 229–317 csomó–48972-2 tétel/1890.
- 39 MOL. K 229–317 csomó–79479-2 tétel/1892.
- 40 MOL. K 229–317 csomó–16984-2 tétel/1893.
- 41 Uo.
- 42 MOL. K 229–316 csomó–52582-2 tétel/1893.

- ⁴³ MOL. K 229–316 csomó–61603-2 tétel/1893.
⁴⁴ MOL. K 229–316 csomó–14832-2 tétel/1894.
⁴⁵ MOL. K 229–316 csomó–36010-2 tétel/1894.
⁴⁶ MOL. K 229–316 csomó–50444-2 tétel/1894.
⁴⁷ MOL. K 229–316 csomó–49776-2 tétel/1894.
⁴⁸ MOL. K 229–316 csomó–50444-2 tétel/1894.
⁴⁹ A részvénytársaság tagjai között jelen vannak a helyi kormánypárti és ellenzéki képviselők, Ugron Gábor és Daniel Gábor is a politika mezején vetélytársak.
⁵⁰ Daniel kézirat. 246.
⁵¹ MOL. K 229–317 csomó–33074-9 tétel/1889.
⁵² Ugron Gábor által szervezett pénzügyi intézet.
⁵³ MOL. K 229–317 csomó–43471-9 tétel/1889.
⁵⁴ MOL. K 229–317 csomó–33074-9 tétel/1889.
⁵⁵ Uo.
⁵⁶ Uo.
⁵⁷ Uo.
⁵⁸ MOL. K 229–317 csomó–15539-3 tétel/1889
⁵⁹ Uo.
⁶⁰ MOL. K 229–317 csomó–43471-9 tétel/1889.
⁶¹ MOL. K 229–317 csomó–51499-9 tétel/1890.
⁶² Majdán, 2001. 151.

NAGY RÓBERT

Székelyudvarhely gazdasági fejlődése a XIX. század végén és a XX. század elején

Napjainkban, amikor a székelyföldi városok közönsége egyre nagyobb érdeklődést mutat településének újkori történelme iránt, fokozatosan a kutatók figyelmének homlokterébe kerül a magyar történetírás által századfordulónak nevezett korszak. A mai ember számára leglátványosabb köz- és magánépületek, valamint vasútvonalak bizonyultak e kor legmaradandóbb alkotásainak. Csakhogy e fennmaradt tárgyi emlékek egy olyan időszak szemtanúi is voltak, mely sokszor fájdalmas társadalmi- és gazdasági átalakulás eredményeként szülte meg e térség városainak máig ismert arculatát. A régió városai korabeli történelmének legjobb ismerője Pál Judit, kinek nemrég megjelent munkája a legújabb kutatási módszereket alkalmazva dolgozza fel a témát érintő bel- és külföldi forrásokat és tárja az érdeklődő elé a székelyföldi újkori városfejlődés legteljesebb képét. A jelenkori magyar társadalom-történetírás legjobbjainak teljes elismerésével közlésre ajánlott munka az elkövetkező évtizedekben tudományos mérceként fog szolgálni a témában érdekelt kutatók számára.¹ Ami a korszak történelmének részletproblémáival foglalkozó munkákat illeti, közlésre került már néhány, a vidék korabeli gazdasági életében oly fontos, a különböző kistérségeket a nagyvilággal összekötő vasutakról szóló tanulmány. Megszületett több, a térség általános helyzetét taglaló cikk, tanulmány, Vajda Lajos pedig behatóbban foglalkozott a bányászattal, kohászattal.² Barabási László, Balánbányáról szóló monográfiájában részletesen ismerteti a település létalapját biztosító rézérc kitermelésének új- és legújabb-kori történetét.³ Azonban, a különböző városi iparvállalatok és pénzügyintézetekről nemhogy monográfiák, de nagyobb lélegzetvételű tanulmányok is alig jelentek meg.

Írásunkkal e hiánynak csak alig észlelhető részét szeretnénk pótolni, a teljesség igénye nélkül. Tanulmányunkban Székelyudvarhely gazdasági életének három fontos összetevője, az ipar, a kereskedelem és a hitelügy

1890 és 1910 közötti történetének néhány jellemzőjét szeretnénk vázolni, kitérve a jelentősebb vállalatokra és pénzintézetekre. Beluszky Pál, neves magyarországi geográfus megállapítása szerint, e két évtized a felgyorsuló iparosodás időszaka a magyar városok történetében. Látványosan nőtt az iparból élők száma és mélyreható változás zajlott a vállalati struktúrában. Stagnált az önálló iparosok száma, de arányuk csökkent a rohamosan emelkedő gyáripari alkalmazottakéhoz képest.⁴ Nem volt ez másként Udvarhely esetében sem, csupán az erdélyi és azon belül a székelyföldi sajátos viszonyok miatt voltak e folyamatnak máshol nem tapasztalt jellegzetességei. A város történetének egy átmeneti időszaka volt ez, amikor a hagyományos kézműipar megállíthatatlanul hanyatlásnak indult, de már megjelent a gyáripar, a kereskedelem szerkezete teljesen átalakult, és a hetvenes-nyolcvanas években alapított pénzintézetek tovább fejlődtek.

Udvarhely város gazdasági életét, már a középkortól fogva a település földrajzi helyzete és adminisztratív funkciói határozták meg. A város a történeti időkől fogva a kistérség közigazgatási központja, ugyanakkor azon képzeletbeli vonalon fekszik, mely elhatárolja a hegyaljai, napjainkban többnyire római katolikus felekezetű székelyeket, a Küküllő fokozatosan kiszélesedő völgyében lakó, túlyomórészt protestáns testvéreiktől. A település környéke képezi az átmenetet e két kistérség között. Ősidőktől fogva itt cserélték ki a hegyvidék termékeit (faáruk és állatok) a folyóvölgyben és a dombvidéken előállított javakkal (elsősorban gabona és pálinka). A vásártartás lehetővé tette, hogy jelentősebb kézművesség alakuljon ki, ami évszázadokon át ellátta a környék lakóit alapvető használati cikkekkel. De a helyi kereskedők messzibb tájakra is elvitték a településen előállított fazekas termékeket és kidolgozott bőroket.

Ez a kézművesipar és a ráépülő kereskedelem az 1886 és 1893 között zajló, úgynevezett osztrák-magyar – román vámháború alatt visszafordíthatatlanul hanyatlásnak indult. A vámháború előzménye az 1875-ben, az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia által megkötött kereskedelmi szerződés volt, melynek köszönhetően a Monarchiából a román piacokra szállított termékek mennyisége rövid idő alatt megháromszorozódott. Ennek az árumennyiségnek jelentős részét tették ki a székely kézműipar termékei. Cserébe, Romániából nagyszámú élőállat és jelentős mennyi-

ségű gabona érkezett. A kettős monarchia azonban szoros összeköttetésben állt a német piaccal, így amikor Németország lezárta határait az osztrák-magyar állatbehozatal előtt, a Monarchiának is korlátoznia kellett a román és orosz állatbehozatalt. Az 1875. évi egyezmény lejártával Románia saját ipara védelmében megvonta a kedvezményeket az osztrák-magyar termékektől. Válaszlépésként a Monarchia, úgynevezett harci vámokat (30%) vetett ki a román árukra. Ez viszont hosszú távon a székely kézműipari termékek hagyományos piacainak elvesztéséhez és az ágazat hanyatlásához vezetett. Hiába próbálkozott a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium kiutat találni a kézműveseknek, az állami megrendelések és az áruközvetítő irodák nem pótolhatták a román piacot. Mikor 1893-ban megkötötték az új szerződést, néhány, időközben középszerűvé fejlődött szászföldi vállalkozáson kívül, az erdélyi kézműiparnak nem sikerült visszaszereznie elvesztett pozícióit.⁵ A vámháború legjobban Kézdivásárhely és Székelyudvarhely kézműves-társadalmát érintette.⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy e vámháborúnak súlyos következményei voltak a többségében román piacra termelő szász kézműiparra nézve is.⁷

A hanyatló kézműipar mellett, mely a céhes keret helyett, már 1872-től ipartársulatokba szerveződve működött, szerény méretekben, de megjelent a gyáripár is. Az előbbi a céhes hagyományokra alapozva próbált megélni, esetenként gyáralapítási kísérleteket tett, az utóbbiak számára kicsi, de termelési aránya annál nagyobb volt. A rendezett tanácsú, körülbelül azonos számú lakossal rendelkező városok kategóriájában Udvarhely 3, Medgyes 5, Szászrégen 6, Zilah 4, Sepsiszentgyörgy 3 gyárszerű vállalattal rendelkezett az 1910-es évben.⁸ E felsorolásból kiderül, hogy városunk a sereghajtók között kullogott a nagyipar területén. Az 1888-ban megépített vasúti szárnyvonal, bár Udvarhely végállomás maradt napjainkig, nagyot lendített a fakeskedelemre. Ezekre a megélenkülő környékbeli faszállítmányokra épült a városi faipar, a fűrésztelepek, asztalosműhelyek.

A gazdaság másik, az iparhoz hasonló súllyal rendelkező ága a kereskedelem volt, ami sok városlakónak nyújtott megélhetést. A kereskedelem különféle fokozatait üzték, kezdve a kézműipari termékek környékbeli falvakba való szállításától, a nagyobb városokba irányuló kereske-

delmen keresztül a külföldi országokkal folytatott árucseréig. A harmadik, legjövedelmezőbb, kevés alkalmazottat foglalkoztató ágazat a hitelügy volt, amit három helyi pénzüintézet és több, nagyobb, regionális vagy országos bank helyi kirendeltsége képviselt.

Végül nem szabad megfeledkeznünk a földművelésről sem, ami ugyan az 1900. évi népszámlálási adatok szerint a város kereső népességének 10,3%-át foglalkoztatta, azonban jövedelmezőségét tekintve messze elmarad a másik három mögött, ezért itt nem is tárgyaljuk.

Kereskedelem és hitelügy

Székelyudvarhely a kereskedelmi útvonalak kereszteződésénél fekszik, főutcai mind kereskedelmi utaknak számítottak a századfordulón. A városon átvezet a Csíkszeredát Marosvásárhellyel és a Csíkszeredát Segesvárral összekötő legrövidebb út, valamint a Gyergyói-medencét Segesvárral összekötő kereskedelmi út. Így a városból négy irányba futnak az utak, a település pedig, évszázadok óta a szék gazdasági, közigazgatási központja.

A kereskedők, elsősorban a vidék mezőgazdasági terményeit, a környékbeli erdők fáját, a helyi kézműipar, illetve a fokozatosan megerősödő gyáripár termékeit szállították el. Ami pedig a behozott árukat illeti, azok elsősorban a helyi mezőgazdaság, illetve ipar által nem termelt cikkek voltak. A szállítás, a Székelyudvarhely–Héjjasfalva vasúti szárnyvonal megépítése előtt közúton, szekérrel történt, ami korlátozta a nagyobb tömegű, olcsó áruk forgalmát és egyben a város területén, illetve környékén való gazdaságos előállítását is.

A vasút 1888. március 15-i megnyitása egy új korszak kezdetét jelentette a város számára. A szárnyvonal egy helyi érdekű részvénytársaság erőfeszítéseinek köszönhetően épült meg (Héjjasfalva–Székelyudvarhely h.é.v. Rt.) és azon vasutak közé tartozott, melyek a magyar kormánynak a helyi érdekű vasutak megsegítését célzó rendelkezéseinek köszönhetőek létüket. Az 1888. évi IV. tc. kimondta, hogy a helyi érdekű vasútvonalak létesítésekor a magyar állam nem alkalmaz kamatbiztosítást⁹, mint a fővonalak esetében, de lehetővé tette, hogy a szakminiszter évi 300 000, majd 1894-től 400 000 forintot költhet a h.é.v.-ek támogatására és, hogy a vármegyei és helyi hatóságok, valamint a posta további

támogatásokat nyújtson.¹⁰ E h.é.v. a továbbiakban részesült mindazon állami kedvezményekben és támogatásokban, ami a hozzá hasonló vasútvonalakat megillette.¹¹

A vasút, amellet, hogy lehetővé tette a városban és környékén megtermelt áruk nagy tömegben való elszállítását, egyben biztosította a más vidékeken előállított termékek ideszállítását is. Ez a kereskedelem szerkezeti átalakulásához vezetett. Ezt a folyamatot csak erősítette a már fentebb említett vámháború. A kivitel terén, a város kézműiparának hagyományos termékei, mint a fazekas- és bőripari cikkek, fokozatosan visszaszorultak. Helyüket a település környékéről származó fa és a helyi fapár által előállított félkész termékek vették át.

A nagy mennyiségben elszállított, illetve érkezett árukra vonatkozóan a székelyudvarhelyi vasútállomásról elszállított és érkezett termékek jegyzéke nyújt világos képet. Ezen adatok alapján próbálunk egy részleges képet kialakítani a város áruforgalmáról. Az alábbi táblázatok a székelyudvarhelyi vasútállomásra érkezett, illetve innen elszállított termékek mennyiségét mutatják be, tizenöt év leforgása alatt. Előrebocsátjuk, hogy a táblázataink nem teljesek. Az adatok hiánya miatt, csak az 1891 és 1897 közötti időszakra vonatkozóan rendelkezünk folyamatos adatsorral, utána csak 1905-ből vannak információink. Ez elsősorban annak a következménye, hogy a Marosvásárhelyi kereskedelmi- és iparkamara jelentései csak ezen évek adatait közlik. Ugyanitt felhívnaék az olvasó figyelmét arra, hogy a termékek mennyisége métermázsában van megadva. Először nézzük a fatermékek mennyiségét, hiszen Székelyudvarhely volt – Marosvásárhely és Szászrégen után – a vidék egyik legjelentősebb fapiaca:¹²

1. sz. táblázat

Év	Épület és haszonfa		Tűzifa		Talpfa és dongafa		Cser-kéreg	
	Elszáll.	Érkez.	Elszáll.	Érkez.	Elszáll.	Érkez.	Elszáll.	Érkez.
1891	31 800	461	60	-	9500	-	2600	-
1892	52 350	-	300	600	3510	-	2900	-

Év	Épület és haszonfa		Tüzifa		Talpfa és dongafa		Cser-kéreg	
	Elszáll.	Érkez.	Elszáll.	Érkez.	Elszáll.	Érkez.	Elszáll.	Érkez.
1893	45 320	-	100	7	2700	-	1900	-
1894	787 595	-	1100	-	400	-	993	-
1895	16 723	-	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	4266	-
1896	234 468	105	40 000	668	1615	-	813	106
1897	146 683	73	n. a.	n. a.	878	-	2970	54
1905	17 803	148	663	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.

A táblázatból¹³ kitűnik, hogy nagy mennyiségű faterméket szállítottak el a városból. A vasúton elszállított termékeknek értékben és mennyiségben is több mint a felét az épület- és haszonfa tette ki. E csoportba beletartozott mind a rönkfa, mind pedig a készterméknek tekintett gerenda és deszka. Az elszállított talpfa és dongafa mennyiségének változása elsősorban a korszakban zajló vasútépítések intenzitását jelzi. Egy másik fontos, fából előállított termék a faszén, ami Udvarhely környékének egyik jellegzetes terméke volt. Abban a három évben, amire pontos adatokkal rendelkezünk, egy- és háromezer métermázsa között ingadozott az elszállított mennyiség, az ideszállított pedig soha nem haladta meg a 600-at.¹⁴

A város második legfontosabb terméke a kikészített bőr volt, amit a közúti fuvarozás mellett vasúton is nagy mennyiségben szállítottak. A bőrt nyersen hozták be és kikészítve vitték tovább a Szászföldre. Az elszállított bőr és bőráruk mennyiségének csökkenése, illetve a hasonló jellegű termékek behozatalának növekedése jelzi a város bőriparának lassú hanyatlását. A bőr mellett a tojás jelenik meg mint elszállított termék. Ennek jó részét exportálták, de a mennyiség ingadozása jelzi az első számúnak tekintett német piacon uralkodó viszonyok változását.¹⁵

2. sz. táblázat

Év	Bőr és Bőráruk		Tojás
	Elszállítva	Érkezett	Elszállítva
1891	n. a.	n. a.	3 18
1892	21	331	2 400
1893	18	431	181
1894	121	612	7
1895	237	208	73
1896	115	1 342	n. a.

Ami a gabonaféléket illeti, a századvégen a legnagyobb mennyiségben és folyamatosan elszállított zabnak mintegy „ellentételeként” érkezett, szintén nagy mennyiségben a tengeri. A rendelkezésünkre álló részleges adatok szerint, míg a környéken megtermelt zab a XX. század elejére eltűnik a statisztikákból, a település szeszgyárai számára, jórészt Romániából érkező kukorica mennyisége folyamatosan növekszik. Meg kell jegyeznünk, hogy jó kukoricatermés esetén ez is nagy mennyiségben szerepelt a helyi vasútállomáson feladott áruk listáján. Az elszállított termékek között stabilan szerepelnek a hüvelyesek, amit Ausztriába és Németországba exportáltak.¹⁶ A következő táblázat a fentebb említett mezőgazdasági termékek mellett a szarvasmarha szállítmányokat is tartalmazza.¹⁷

3. sz. táblázat

Év	Kukorica		Zab		Hüvelyesek		Szarvasmarha	
	Elszállított	Érkezett	Elszállított	Érkezett	Elszállított	Érkezett	Elszállított	Érkezett
1891	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	1450	-
1892	-	700	1163	-	37	-	1073	-
1893	-	769	3200	-	9	-	830	-

Év	Kukorica		Zab		Hüvelyesek		Szarvasmarha	
	Elszál- lított	Érke- zett	Elszál- lított	Érke- zett	Elszál- lított	Érke- zett	Elszál- lított	Érke- zett
1894	901	666	1690	-	91	-	1434	-
1895	1320	1679	503	-	532	-	1058	-
1896	-	-	-	-	99	566	1124	4
1897	131	14519	830	3	61	7	550	-
1905	-	2163	-	90	-	1	n. a.	n. a.

Az adatok alapján a szarvasmarhával való kereskedés fontos anyagi forrás volt néhány udvarhelyi polgár számára. Az elszállított állomány nagyobbik részét a helyi szeszgyárak mellett működő hizlaldákból kikerülő jószág tette ki, amit elsősorban Bécsbe küldtek. Hozni csak egy esetben hoztak marhát vasúton, ez a négy darab is minden bizonnyal azon kormányprogram része volt, amely a marhaállománynak nyugati fajtákkal való feljavítását célozta.

A város nagy forgalmú állatvásárait messze földről is eljöttek a tőzsérek és a csiszárok, amit alátámaszt az alábbi táblázat is, amely az Udvarhelyen megtartott országos és hetivásárokra fölhajtott és eladott állatok számát mutatja.¹⁸

4. sz. táblázat

Év	Fölhajtott		Eladott	
	Ló	Marha	Ló	Marha
1892	2 695	10 671	1 645	7 476
1893	2 314	16 298	1 936	12 527
1894	1 592	13 746	299	5 300
1895	2 793	36 089	373	5 027
1896	2 873	37 127	700	8 184

A gyümölcssel való kereskedés nem jelentős, arányában kevés az elszállított gyümölcs, annál több a behozott. A legnagyobb mennyiségben érkezett termék a bor és bormust, amely alátámasztja az udvarhelyi borkereskedés jövedelmezőségét. Érdekes, hogy az átlagot a 400 méter-mázsát meghaladó mennyiség jelenti, de az 1894-ben érkezett bor és mustmennyiség a négyszerese az addiginak.¹⁹ Vásároshely lévén, Udvarhely csapszékeinek nagy volt a forgalma. Az olcsó tömegitalokat fogyasztó közönség mellett azonban megvolt a városnak a jó borokat igénylő polgári fogyasztó közönsége is, melynek igényét jó minőségű borok behozatalával elégítették ki a kereskedők. Konkrét adatok hiánya miatt táblázatokban nem szemléltethetem Udvarhely egyik fő, helyben megtermelt kiviteli cikkét: a szeszt, amit 1891-től ipari mennyiségben három szeszgyár állított elő. A kereskedelem egy másik, a statisztikákban nem szereplő tárgyát a fazekas termékek képezték, azonban erre mérte a legnagyobb csapást a vámháború. A kereskedelem számára a szakember-utánpótlást a helyi, alsó fokú ipari- és kereskedelmi iskola biztosította, annak ellenére, hogy a hatóságok arra panaszkodtak, hogy a „kereskedőtanoncok csekély létszáma miatt közös osztályokban tanítják” őket.²⁰

A fentebb bemutatott táblázatokban szereplő termékek nagyobbik hányadát külföldre szállították, az e tevékenységgel foglalkozó cégeket pedig külön említik a kamarai jelentések.

Fűrészelt faárut Ugron Gábor bethlenfalvi üzeme exportált 1893–1897 között Ausztriába, Bulgáriába, Egyiptomba, Németországba és az Oszmán Birodalomba. Gabonát és hüvelyesfélét (főleg az utóbbit) Rozmann Móricz és Adolf exportált az 1893–1896-os időszakban, Ausztriába és Németországba. Hízottmarhát Gyarmathy Sándor örökösei 1893–1895 között, Ugron Ákos 1893–1897 között, valamint Doros György 1896–1897-ben exportált Ausztriába és Németországba. Meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbiak mind szeszgyárosok voltak, akik a már említett keretek között, a gyártás után fennmaradt termékeken gyarapodott állatokat vitték külföldre és ezáltal még nagyobb haszonra tettek szert. Tojást a már előbb említett Rozmann Móricz és Adolf exportált az 1893–1897 közötti időszakban Angliába, Ausztriába és Németországba.²¹ Riemer K. Gusztáv az 1898-ban beinduló gyárának termékeit, sajtot és túrót exportált, főleg Boszniába.

Az eddigiekben a mezőgazdasági, illetve mezőgazdasági eredetű termékek és a faárúk kereskedelmét vázoltam. Ennél is látványosabb a vas és acél, valamint vas és acélárúk, a gépek, gépalkatrészek forgalma. Annak ellenére, hogy e téren a vidék alapvető igényeit a szentkeresztbányai üzem kielégítette, a város kereskedői élénk forgalmat bonyolítottak le. A helyi vasútállomásra érkezett termékek mennyisége volt a nagyobb, hiszen a város és a megye igényeit kellett kielégíteni. A vaskereskedők a szegtől kezdve, az ekén keresztül az ércvályháig mindent árusítottak, ezt egészítették ki a különféle gépeket forgalmazó kereskedések, amelyek az igények figyelembevételével hozattak gépeket és felszereléseket. A korabeli viszonyok felületes ismerője azt hinné, hogy az érkező vasipari termékek elsöprő tömegével szemben nincs, vagy elenyésző az innen elszállított hasonló jellegű áruk tömege, azonban az adatok, ennek meglepő módon ellentmondanak. A századvégre vonatkozó számsorok szerint, míg a vasúton érkezett öntöttvas és acél mennyiségéhez viszonyítva elenyésző az innen elszállított nyersvas és acél, addig a vas- és acélárúk, valamint a gépek és berendezések kategóriájában az érkező árumennyiséggel arányos az innen elszállított hasonló jellegű cikkek tömege.²² Ez feltehetően annak köszönhető, hogy a XIX. század végén a szentkeresztbányai üzem, termékeinek egy részét a székelvudvarhelyi vasútállomásról küldte tovább. Megjegyzem, hogy ez egy lehetséges magyarázata a leírt jelenségnek.

Az építkezések megélénkülésével az építőanyagok forgalma is fellelőtt. Ez a vasútállomásra érkezett cement és mészsó mennyiségének folyamatos növekedésével mutatható ki a legjobban. Ami viszont a téglát és cserepet illeti, annak ellenére, hogy a helyi téglagyárak elég nagy mennyiségben állították elő az építkezési alapanyagokat, a helyi építkezések fellendülésével nem tudtak eleget tenni a felmerülő igényeknek, ellenkező esetben pedig, a magas vasúti tarifák miatt nehezen tudták távolabbi piacokra szállítani a termékeiket. Ezért szerepel a vasúti statisztikákban csak az itt feladott nagyobb téglamennyiség.²³

A helyi vasútállomás és az állatvásárok forgalmának tükrében az 1891–1897 közti kereskedelmet próbáltam szemléltetni. Sajnos 1897-től 1910-ig elérhető statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre e témában, ami viszont a szórványos jelentésekből kitűnik az, hogy a kereske-

delem, a távolabbi országokba irányuló szállítmányok egyre gyakoribbá válása ellenére továbbra is megőrizte helyi jellegét. Ebben nagy szerepet játszott az a sokat emlegetett tény is, mely szerint „a fejlődést nagyban hátráltatja, hogy Udvarhely nem esik forgalmi útvonalba”.²⁴

A székelyudvarhelyi hitelintézetek bemutatása előtt előrebocsátjuk, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia területén 1892-ben valutareform zajlott, az addig használatos forintot a koronára cserélték, 1 forintot pedig 2 korona értékben váltottak be. A pénznem megváltozása következtében a pénzüsszegeket a korszaknak megfelelően forintban, illetve koronában adjuk.

A tárgyalt korszakban három helyi alapítású hitelintézet működött a városban. 1872-ben alakult meg az első, a Székelyudvarhelyi Zálogkölcshöz Intézet és Betéti Pénztár 12 100 forint befizetett tőkével, ami 1884-ben már elérte a 26 400 forintot.²⁵ A Székelyegyleti Első Takarékpénztár Részvénytársaság 1875-ben alakult, Ugron Gábor függetlenség párti politikus bábáskodásával. A részvények száma 950 db 50 forintos, és 100 db 25 forintos. 1884-ben a befizetett részvénytőke pedig, már elérte az 50 000 forintot. A település harmadik, helyi alapítású pénzintézete az Udvarhelymegyei Takarékpénztár Részvénytársaság volt, melyet 1881-ben jegyeztek. A befizetett tőke 60 000 forintot tett ki.²⁶ Ezek mellett megnyitották helyi kirendeltségeiket a többé-kevésbé fontosabb országos és regionális hitelintézetek is, mint a Magyar Földhitelintézet, a Marosvásárhelyi Agrártakarékpénztár, de megjegyzendő, hogy ezek elsősorban a környék, egyre siralmasabb helyzetbe jutó kisbirtokosainak hitelviszonyait voltak hivatva javítani.²⁷ A városban természetesen működtek kölcsöntársulatok, kölcsönpénztárak is, ezek gazdasági súlya azonban csekély volt.

Ami a „három nagy” fejlődését illeti, a *Magyar Compass*-ban közölt adatok alapján az Udvarhelymegyei Takarékpénztár bizonyult a legjövődelmesebbnek. A betétek folyamatosan növekedtek, de a környezeti viszonyok miatt végig megmaradtak egy meghatározott kereten belül. A Székelyegyleti Első takarékpénztár viszont gondatlan kezelés miatt egy 535 558 korona 90 filléres csődtömeget halmozott fel, minek következtében Ugron Gábor vagyona is elúszott.²⁸ A pénzintézet nehéz állapotáról és csődjéről a sajtó már 1901-ben beszámolt, a végelszámolásra és a

kifizetésekre 1902. július 26-án került sor.²⁹ A másik két intézet továbbműködött, az adatok szerint jövedelmezőnek bizonyult.

Mindezekkel együtt a város hitelintézetei, a többi székelyföldi társaikhoz hasonlóan, elmaradtak az azonos számú lakossággal rendelkező erdélyi városokban működő bankokhoz és takarékpénztárakhoz képest. A tárgyalt időszak végén, 1908-ban a székelyudvarhelyi intézetek 5 696 842 koronát kitevő összes vagyona messze elmaradt a hasonló súlyú Medgyes, Segesvár, Torda és Dés pénzintézeteinek tízmillió körüli banki vagyonától.³⁰

Ipar

Székelyudvarhely iparát a századfordulón, a kézműipar folyamatos hanyatlása és a gyáripari létesítmények számának lassú növekedése jellemezte. A kézműipart nagyon megviselte a vámháború, elveszítette piacait, rengeteg mester tönkrement, aki még működött csak tengődött. A helyzet javítására a kormány elindított egy segélyprogramot, amely a székely kisiparosokat célozta meg. A program keretében vasútnak, fegyverintézeteknek szállítandó lábbelik, kalapok, takarók, közszükségleti cikkek pályázatát hirdették meg a székely kisiparosok számára. A helyzeten valamit javítottak a kormány segélyakciói, de az ágazat többé nem állt talpra. A székelyudvarhelyi kisipart tehát már a vámháború alatti és utáni állapotában vizsgáljuk.

1891-ben a városban 13, a régi céhek romjain 1875-ben létrehozott ipartársulat létezett. Név szerint a következő társulatok működtek: a csizmadia ipartársulat 165 taggal, a tímárok 70 taggal, a fazekasok 49, a szűcsök 24, a feketebőrkészítők 24, az asztalosok 25, a cipészek 21, a lakatos-, takács- és bádogostársulat 20 taggal, a mészárosok 11, a kalapos 9, a kovács-, kerekess- és kárpitostársulat 9 taggal, a szíjgyártó 8, a fésűs pedig, 5 taggal. Ezeken kívül létezett a kereskedelmi ipartársulat és az iparos önképző és betegsegélyző egyesület is.³¹ Az utánpótlást már 1891-től az alsó fokú ipari- és kereskedelmi iskola nyújtja, de mint láthattuk, a tanoncok alacsony létszáma miatt, itt összevont közös osztályok működnek. Figyelemre méltó a tanulók foglalkozás szerinti megoszlása: 9 asztalos, 4 bádogos, 2 borbély, 4 csizmadia, 11 cipész, 1 cukrász, 1 esztergályos, 1 festő, 2 fésűs, 1 kalapos, 8 kerekess, 11 kovács,

1 kőműves, 14 lakatos, 1 mészáros, 1 pék, 10 szabó, 2 szűcs, 8 takács, 4 tímár, 1 órás.³² Nem feledkezhetünk meg az 1893-ban alakult Állami Kő- és Agyagipari Szakiskoláról sem, de a tanintézmény hatása nehezen érvényesült közvetlen környezetében. Amint azt Róth Edit írja *Százéves az Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola* című tanulmányában, 1900 előtt a végzősök nagyobb része a Székelyföldön kívül telepedett le. A XX. század elején enyhült a helybéliek ellenállása, amihez nagyban hozzájárult a felnőttképzés, az esti tanfolyamok beindításával. Az elismeréssel együtt az itt oktatott technikai és formai újítások is megjelentek a vidék iparosainál.

A tárgyalt időszak közepén, 1901-ben Székelyudvarhelyen 444 kézműves iparosmestert és 223 segédet találunk az 1891-ben lajstromba vett 440 ipartársulati taggal szemben. Nézzük foglalkozásuk szerinti megoszlásukat:³³

5. sz. táblázat

Kézművesek 1901-ben

	Mester	Segéd
Szabó	24	18
Kalapos	6	6
Szűcs	15	3
Cipész	25	28
Csizmadia	180	80
Tímár	75	10
Kordovános	5	3
Asztalos	29	20
Kovács	9	7
Lakatos	12	7
Bádogos	5	4
Fazekas	33	20
Fésűs	3	1

	Mester	Segéd
Takács	5	5
Szűgyártó	6	1
Mészáros	12	10

Ezen adatok alapján az ekkor nyolcezres lélekszámú városka lakóinak legkevesebb 22%-át tartotta el a kisipar. A legtöbben a csizmadiák voltak, akiknek termékei sokáig keresettek maradtak a környező és távolabbi piacokon. Őket követték a tímárok, kiknek fő vásárlói, a szászok továbbra is hű kuncsaftok maradtak, valamint a helyi csizmadiák is fontos vevőik voltak. Létszámban harmadikok a fazekasok, akik teljesen a közvetlen felvásárló kereskedőknek termeltek, őket érintette legsúlyosabban a vámháború.³⁴ A cipészek, szabók, asztalosok a város és környéke igényeit elégítették ki, akárcsak a többi, létszámban csökkenő mester. A kisipar állapotát elárulja az évente felvett, lajstromba bekerült segédek létszáma. Nézzük a 20 év alatt felvett, lajstromba beírt segédek létszámát, évekre lebontva.³⁵

6. sz. táblázat

Év	Beírt segédek száma	Év	Beírt segédek száma
1890	36	1901	68
1891	46	1902	74
1892	61	1903	81
1893	62	1904	93
1894	74	1905	85
1895	62	1906	99
1896	65	1907	113
1897	56	1908	111
1898	53	1909	91
1899	64	1910	100
1900	73		

Húsz év leforgása alatt 1547 személy került fel a lajstromra. A listán megfigyelhető amint az évente beiratkozók száma 1890–1910 között lassan növekszik és a századforduló közvetlen közelében eléri, majd meghaladja a hetvenet. A század első évtizedében a növekedés folytatódik és az évtized végére fokozatosan eléri a százat. A segédlétszám növekedése egyértelmű, ez azonban sajnos nem jelenti a városban működő mesterek létszámának a növekedését is, hiszen a segédek egy idő után továbbállnak. Az a tény azonban, hogy a segédlétszám növekszik, azt sugallja, hogy kellett lennie megfelelő létszámú mesternek is. A századelő kisiparos társadalmának fejlődését és stagnálását a városban kiadott iparendedélyek száma is jelzi. 1906 első negyedévében 20 iparendedélyt adtak ki, ami 20 működési engedélynek felelne meg a mi korunkban. Érdekes a foglalkozások szerinti megoszlás: 4 szatócs, 3 csizmadia, 2 asztalos, 1 mészáros, 1 borbély, 1 szabó, 1 cipész, 1 kalapos, 1 pogácsasütő, 1 kerekcs, 1 bérkocsitulajdonos, 1 bérkocsis, 1 kóser ételek árusítója³⁶. Ugyanezen év utolsó negyedében 8 személy kért iparendedélyt, köztük egy textilgyár is: Barcsay, Rápolty, Tóth cég néven³⁷. Az 1909. év első felében csak 9 személy kért ipari igazolványt.³⁸ A kiadott igazolványok túlnyomó többsége azonban a helyi szükségleteket kielégítő kisiparosoknak szólt, mint cipész, szabó, szobafestő, kovács és természetesen kereskedők, szatócsok.

A helyi iparos társadalomban továbbéltek a különböző szakmák közötti évszázados ellentétek. Székelyudvarhelyen, Marosvásárhelyhez és Kézdivásárhelyhez hasonlóan, „a népesebb csizmadia ipartársulat ellenszegülése miatt” nem alakulhatott meg az ipartestület.³⁹ A törvény hiányossága miatt, a tárgyalt időszak egyik állandósuló problémája maradt az ipartestület hiánya, ami lehetetlenné tette a városi iparosok jobb érdeképviseletét és egyben az ipartámogatások kihasználását.

A fennálló hiányosságok miatt a helyi, iparos önképzőkör- és betegsegélyző egyesület révén hallatták hangjukat. Az egyesületnek 1894-ben 102 rendes tagja, 250 pártoló tagja, és 10 alapító tagja volt, összesen 362.⁴⁰ Az iparosok 1900 júniusának elején petíciót állítanak össze Solymossy Endre egyesületi elnök vezetésével, amelyben a következők miatt tiltakoztak.⁴¹

„1. a III. osztályú kereseti adó igazságtalan, méltánytalan volta, kéri a progresszív kereseti adó behozatalát

2. az ipari adminisztráció felületessége

3. az ipartörvények revíziójának felületessége

4. az iparfejlesztés lassúsága és gyakorlatiatlansága

5. az ipari termelés drágasága mit szövetkezetek útján próbálnak megoldani

6. az ipari termékek árának alacsony volta, mi minden sérelmek között a legnagyobb és amely bajt csak önálló vámterület felállításával vélnek orvosolni.”

Az utolsó pont az osztrák és cseh ipari termékek versenye miatt került be a petícióba, nyomós okok miatt. A főleg Csehországból származó gyáripari termékek ugyanis erős versenyt jelentettek a meggyengült székely kisiparosok portékáinak. Az 5. pontban megjelenő szövetkezeti megoldást a kisiparosoknak, a pénzügyminiszterre hivatkozva már 1897-ben ajánlotta az Udvarhely Vármegyei Iparfejlesztő Bizottság, ugyanis a kormány szorgalmazta a nyersanyagbeszerzési szövetkezetekbe való tömörülést. Ennek hatására alakult meg a bőr-anyag beszerzési szövetkezet, amely számára a miniszter 4000 forint kamatnélküli kölcsönt helyezett kilátásba.⁴² A bőripari szövetkezetnek Weisz Berthold országgyűlési képviselő is adott 6000 forint kölcsönt, de a minisztériumtól végül csak 2000 forintot kaptak. 1902-ben 10 000 korona veszteséggel ezt a szövetkezetet felszámolták, helyébe pedig, még ugyanabban az évben megalakult a Székelyudvarhelyi Tímárok Hitel- és Termelőszövetkezete: 14 000 korona támogatással, 24 taggal, 624 üzletrésszel, értéke pedig, 64 000 korona volt.⁴³ Mozgalom indult egy tej- és vajszövetkezet elindításáért.⁴⁴ A mozgalom hatására még egy gyapjúmosó-fonó üzem létesítésének a költségeit is magára vállalta Ugron Gábor.

A panaszok mellett, bár ritkán, de büszkeségben is volt részük a helyi iparosoknak. A millenniumi ünnepek nagy izgalmakat hoztak a város iparosaira is, hiszen az emlékkiállításra való részvétel nagy megtiszteltetést jelentett a mesterek számára. A kiállításon Székelyudvarhely város részéről 3 bádigos, 2 lakatos, 1 fazekas, 1 fényképész, 1 könyvkötő, 1 kefekötő, 1 csizmadia, 4 cipész és 1 szabó jelent meg.⁴⁵ Az 1893-ban

alapított Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola a Párizsi Világkiállításra egy kandallót és egy kályhát küldött, ami nagy megtiszteltetés volt⁴⁶.

A kisiparosok mellett ott voltak a közepes nagyságú részvénytársasági formában működő üzemek is a város gazdasági életében. Az előbbieken már említett *Barcsai és Társai Székelyudvarhelyi Szövőgyára* 1906-ban alakult cég telepén 300 munkásezt szándékozott foglalkoztatni, eleinte háziipari szőtteseket és nyári ruhaszöveteket akartak készíttetni.⁴⁷ A cég azonban már 1909-ben fel volt bomolva, az iparfejlesztő bizottsági gyűlés pedig, a visszamaradt 15 db szövőszék, „jóravaló székely szövőasszonyoknak” való kiosztásáról határozott.⁴⁸ Ezek szerint tiszavirág életűnek bizonyult a vállalkozás, ami a tapasztalatlanságnak, valamint a piac hiányának volt köszönhető.

1903-ban Székelyudvarhelyen Daróczy Miklós, Bálint György, Zakariás Antal, Szebeni Antal és Szeles Dénes bőrgyárat építettek. A kereskedelmi miniszter egy bőrhasítógépet, 2 ványológépet, 2 motollahordó gépet, egy cserőrlő gépet adományozott az alakuló üzemnek. Az épületek augusztus 2-án már befejezéshez közeledtek.⁴⁹ A gyár beindult és működött egészen az 1932-es évig, amikor a gazdasági világválság őt is elérte, mutatva, hogy nincsen minden Udvarhelyen indított vállalkozás már kezdettől bukásnak rendelve.⁵⁰

Fontos kis-közepes vállalkozás volt a Bartók István által még 1880-ban alapított lakatos- kovácsműhely, amely a tárgyalt húsz év alatt is fejlődően működött a Szombatfalvi utcában.⁵¹

Egy érdekes és fontos eleme volt a város gazdasági életének az időszak végén alakult *Székely Juhtúrógyár és Hizlalda Részvénytársaság*. A részvénytársaság alakuló közgyűlését 1907. február 24-én tartotta, az igazgatóság elnökének Ugron Ákost választották. A cég székhelye Székelyudvarhely. Határtalan időtartamra alapították, alaptőkéje 25 000 korona volt, 500 darab 50 koronás részvénnyel. A cél: túró és sajtok gyári előállítás és a gyártási hulladékoknak sertéshizlálásra való felhasználása, húsfüstölde működtetése és hentesáruk gyártása.⁵² A gyár minden bizonnyal 1908-ban kezdte meg működését. Az első év fényesen sikerült, készítményei az ország különböző területein közkedveltségnek örvendtek, a részvényeseknek 8% osztalékot fizettek.⁵³

Az 1909-es év szintén sikeres volt, noha környezetproblémák adódtak. Ebben az évben 23 577,50 kg juhsajtot és 21 340 kg soványsajtot dolgoztak fel, 36 642 korona értékben. A termékek élénk keresletnek örvendtek, azonban bénítóan hatott a gyár működésére a fellépett takarmányhiány, a juh és a soványsajt nagy részét Dél-Magyarországról kellett beszerezni. A zárszámadás szerint a tiszta nyereség 2727 korona 82 fillér volt, amelyből az 50 korona értékű részvényekre 6%-os osztalékot fizettek. A gyár akkori helyisége kicsinek bizonyult, március 15-e és 20-a között más helyiségbe költözött át.⁵⁴ Nem szabad azonban megfélemlenünk a 4000 korona értékű államsegélyről sem.⁵⁵ Az 1910. üzleti évben már egy jelentősnek mondható, 7000 koronás forgalomnövekedést könyvelhetett el. A három év eredményeit összevetve megállapíthatjuk, hogy a biztató kezdet után következett egy nehezebb év, amikor a takarmányhiány miatt távoli vidékekről kényszerültek beszerezni a nyersanyagot, de végül a harmadik üzleti év már meghozta a forgalom komolyabb növekedését.⁵⁶ Összehasonlítva a többi, hasonló méretű üzemmel, a városban a sajt és juhtúrógyár egy életképes üzemnek bizonyult, és sokáig működött.

Ha eltekintünk a szigorúbb osztályozástól, ami három gyárszerű üzemet mutat a város területén, Székelyudvarhely „nagyvállalataihoz” kell sorolnunk a Fábián József-féle fűrészüzem mellett, Ugron Gábor bethlenfalvi téglagyárát, Gyarmathy Sámuel, Boros Károly, Ugron Ákos, Szöllősi Sámuel szeszgyárait, Haurik Alfréd sörgyárát, de ide tartozónak véljük Zakariás József gőzmalmát és a Fábián József fűrésztelepén felépített gőzmalmot is. A nagyipart tehát szeszgyárak, fűrészüzemek, téglagyárak és gőzmalmok képviselték Székelyudvarhelyen.

A fűrésztelepek régebbike Ugron Gábor bethlenfalvi üzeme volt, melyet már 1891-ben is jeleztek. Egy Haag-féle 29 lóerős turbina hajtotta. 12 munkása volt. Évente a tulajdonos erdeiből szállított 3000–5000 m³ luc- és jegenyefenyőt dolgoztak fel, 1800–2600 m³ épületfát, lécet, deszkát állítottak elő, amit az ország különböző részein értékesítettek.⁵⁷ Az újabb fűrésztelep a Fábián József volt, ezt 1899-ben építették.⁵⁸ Az élelmes fakereskedő, kihasználva a lehetőséget, fűrésztelepére egy gőzmalmot is építtetett, a fűrésztelepnél termelt gőz takarékos hasznosítására.⁵⁹ A Fábián-féle fűrésztelep megérte a két világháborút, de Ugron

Gábor bethlenfalvi telepét a *Székelyegyleti Takarékpénztár* csődbejutásakor elárverezték.

A város külterületein működött két téglagyár. Szombatfalván Ugron Ákos, a városhoz ekkor még nem tartozó Bethlenfalván pedig, Ugron Gábor gyára. A létesítmények forgalma nagy volt, az egész országrészben keresettek voltak cserepeik. Ugron Ákos üzeme 1893-ban egymillió darab fedélcserpet szállított az országba, hasonlóképpen nagy forgalmat bonyolított le Ugron Gábor gyára is.⁶⁰ A két üzem között észlelhető különbségek voltak. Míg a szombatfalvi gyárban kézimunkával, hagyományos módon készítették a téglát, addig a bethlenfalvi üzem már korszerű technikával volt felszerelve.

Ugron Gábor bethlenfalvi téglagyára már 1890-ben elkészült⁶¹, csupán a kéményt kellett még befejezni Haberstumpf Károly mérnök vezetésével. Modern téglanyomó és körkemence működött. Az agyagot a mintegy 5-600 méterről, a Hatatorja nevű dűlőből, a Bethlenfalvát és Fenyédet összekötő országút feletti sodronypályán csillék szállították.⁶² A Székelyegyleti Takarékpénztár csődbejutása magával rántotta Ugron Gábort is, így került sor 1904. május 25-én a báró bethlenfalvi birtokának és téglagyárának elárverezésére.⁶³

A gyárak nagy mennyiségű téglát szállítottak egész Erdélybe, a nagyobb városok építkezéseikhez. A kereskedelmi és iparkamarai jelentések mindegyike tartalmazza a kérést, hogy kívánatos volna a vasúti szállítási díjtételek mérséklése az agyagipari termékek forgalmának fejlesztése érdekében.⁶⁴

Az Osztrák–Magyar Monarchia magyar részében az eredeti tökefelhalmozás egyik módja a szeszgyártás volt, amit rendszerint marhahizlálással kötöttek össze. Amint azt már a kereskedelemmel kapcsolatosan említettük, ezt a tevékenységet Udvarhelyen is űzték. A szeszgyárak mellett marhahizlaldák működtek, amik hasznosították a hulladéktermékeket és az Ausztriába és Németországba való exportálás útján növelték a gyárak profitját.

A korszak elején Gyarmathy Sándor iparüzleti szeszgyára, illetve Boros Károly, Ugron Ákos, majd Doros György mezőgazdasági szeszgyarai számítottak a legnagyobbaknak. 1893-ban megalakult ugyan Szöllősy Sámuel szeszgyára Szombatfalván, de ez ekkor még nem tarto-

zott Udvarhelyhez, és később sem került be a kamarai jelentésekbe, minden bizonnyal piciny volta miatt.⁶⁵ Ugyanígy járt Embery Árpád szeszgyára is. Gyarmathy Sándor szeszgyára 1893-ig szerepelt, eltűnése után Boros Károly, Ugron Ákos, és Doros György gyárai kerültek a jelentésekbe. Működött a városban egy sörgyár is, mégpedig Haurik Alfréd neve alatt. Az 1891 és 1897 közötti időszakban a termelését folyamatosan növelte, de 1897-ben már csökkentenie kellett, elsősorban a vasúton, tartálykocsikban érkező nagy pesti gyárak olcsóbb söre által támasztott verseny miatt.⁶⁶

A korszak közepén, az 1900-ban tartott népszámlálási adatok alapján Székelyudvarhely kereső lakosságának 34,5 %-a tartozott az ipari keresők kategóriájába, 5,06 % a pedig a kereskedelemben és hitelügyben volt foglalkoztatva.⁶⁷ Az iparban foglalkoztatottak száma 1156 volt. Ennek alig több mint a fele (50,43%) „önálló”, ezek 99 százaléka pedig, kisiparos. A segédek és munkások aránya az iparban foglalkoztatottak 33,39%-át tette ki. Ami a vállalkozások munkáslétszámát illeti, a 624 iparinak mondott vállalkozásból csupán egynek volt húsznál több alkalmazottja (pontosabban 42), négy műhely esett a 11 és 20 közötti csoportba, nyolc pedig a 6 és 10 közöttibe.⁶⁸ Az 1911-es iparstatisztikák sem mutatnak kedvezőbb képet. Ebben az évben öt olyan vállalkozás működött a város területén, amelynek munkáslétszáma meghaladta a nyolcas határt. Ezek közül az egyik a város tulajdonát képező villamosmű, a legnagyobb pedig, a 150 alkalmazottal működő Fábíán József-féle fűrészgyár volt.⁶⁹ Áttekintve a város iparát, elmondhatjuk, hogy mindazon folyamatok jelen voltak, amelyek a Monarchia magyarországi részének gazdaságát irányították. A tőkefelhalmozás a szeszgyárak, malmok (kevésbé) és a helyi adottságoknak megfelelően a fűrésztelepek működtetésében valósult meg. Ugyanakkor a tárgyalt időszak egyik fő jellemzője a kisipar térvesztése és a közepes vállalatok alapításával való kísérletezés, mely vállalatok közül néhány mindig életképesnek bizonyult.

A város gazdasági életét, a jellegzetesen erdélyi folyamatok mellett, befolyásolták a nagy, az összmonarchiát és ezen belül Magyarországot is érintő gazdasági fellendülések és válságok is. Azonban – a sors fintoraként – a válságok hamarabb és jobban éreztették hatásukat a kisvárosban, mint a fellendülési időszakok. Míg az 1873-as bécsi tőzs-

dekrach, a magyar hitelintézetek fejletlensége és elszigeteltsége miatt majdnem észrevétlenül vonult el, az 1907-es „nagy amerikai pénzkrízis”, annak németországi következményei miatt már konkrétan érezte hatását a székelyföldi faiparban.⁷⁰ A székely-akció részét képező kormányintézkedések sem mozgatták meg a helyi, állandó válsággal küszködő kézműveseket. A kamarai jelentések arra panaszkodnak, hogy az udvarhelyi csizmadiák nem vettek részt az Magyar Királyi Honvédség által megrendelt szállításokban.⁷¹ Az állami ipartámogatások sok esetben azért nem jutnak el a városba, mert a vállalkozók azt a minimális összeget sem bírják összeszedni, ami az ipartámogatási törvények alapkövetelményét képezi. Többek közt emiatt nem alakulhatott meg egy életképes pamutszövőgyár sem.⁷² A város gazdasági életére a földrajzi fekvés, a vasút tovább nem építése, a vámháború, a tőkehiány és sok esetben az érdektelenség is rányomta a bélyegét. Ha viszont összevetjük a hasonló körülmények közt fejlődő erdélyi kisvárosokkal, Udvarhely, a helyzethez mérten, megállta a helyét. Ha a hitelintézetek terén nem is vehette fel a versenyt, az ipari létesítmények esetében nem sokkal maradt el hasonló méretű erdélyi társaitól.

JEGYZETEK

- ¹ Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csíkszereda, 2003. (A továbbiakban Pál, 2003.)
- ² Vajda Lajos: *Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok. Gazdaság-, társadalom- és munkásmozgalomtörténet a XVIII. század második felétől 1918-ig*. Bukarest, 1981.; Uő: *A szentkeresztbányai vasgyártás története*. Bukarest, 1983.
- ³ Barabási László: *Balánbánya története*. Csíkszereda, 1996.
- ⁴ Lásd Beluszky Pál: *A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón*. In: *Tér és társadalom* 1990. 3–4 sz. 13–56.
- ⁵ Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története*. III. Budapest, 1987. 1521–1522.
- ⁶ Pál, 2003. 599.
- ⁷ Maja Philippi: *Die Anfänge der industriellen Entwicklung in Kronstadt (1872–1900)*. In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 36 (1993) 1. 75–76.
- ⁸ Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Bukarest, 1981. 287.

- ⁹ Ha az illető vasútvonal veszteséges, vagy netán kevésbé lenne jövedelmező, a magyar állam a vasúti befektető számára, részvényei után 5–9 %-os hasznot biztosított.
- ¹⁰ Földi Tamás: *A magyarországi vasútépítés a külföldi nagytőke profitforrása. 1867–1900.* In: Pach Zsigmond, Pál-Sándor Pál: *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon. 1867–1918.* Budapest, 1956. 107.
- ¹¹ Lásd a Magyar Országos Levéltár, K 269 (Pénzügyminisztérium), 439. tételét
- ¹² *Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól* (a továbbiakban M.K.I.J.). Marosvásárhely, 1892. 69.
- ¹³ M.K.I.J. 1891 és 1898. évi adatai alapján.
- ¹⁴ M.K.I.J. 1895, 1896 és 1897. évi adatai alapján.
- ¹⁵ M.K.I.J. 1891–1896. évi adatai alapján.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ M.K.I.J. 1891–1897 és 1905. évi adatok alapján.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ M.K.I.J. 1892–1894. évi adatai alapján.
- ²⁰ Uo. 1891. 111.
- ²¹ Uo. 1893–97. évi adatok alapján.
- ²² Uo. 1893–96. évi adatok alapján.
- ²³ Uo. 1893–97. évi adatok alapján.
- ²⁴ Uo. 1906. 53.
- ²⁵ *Magyar Compass. Pénzügyi évkönyv* XIII (1885) 1 rész. 90.
- ²⁶ Uo. 100–101.
- ²⁷ M.K.I.J. 1902. 76, valamint 1906. 86.
- ²⁸ *Údvarhelyi Híradó* (a továbbiakban UH) 6 (1903. augusztus 2.) 31. sz.
- ²⁹ *Székelyudvarhely* (a továbbiakban SzU) 8 (1901. szeptember 6.) 40. sz.; UH 4 (1901. október 20.) 42. sz.
- ³⁰ Thirring Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve.* Budapest, 1912. 386. (A továbbiakban Thirring, 1912.)
- ³¹ M.K.I.J. 1891. 98.
- ³² Uo. 111.
- ³³ SzU 8 (1901. február 24.) 8. sz.
- ³⁴ Uo. 1891. 140.
- ³⁵ Az Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, Csíkszereda (a továbbiakban HmOL). Székelyudvarhely város polgármesteri hivatala F 54. Segédlajstrom 1885–1916. 1. sz. 44–242.
- ³⁶ SzU 12 (1906. május 27.) 41. sz.
- ³⁷ SzU 13 (1907. február 7.) 11. sz.
- ³⁸ SzU 15 (1909. május 27.) 42. sz.
- ³⁹ M.K.I.J. 1904. 44.

- 40 SzU 1 (1894. december 25.) mutatványszám.
- 41 UH 3 (1900. július 26.) 28. sz.
- 42 M.K.I.J. 1894. 123.
- 43 Uo. 1896. 68.; Barabás Endre: *Székelyudvarhely közgazdasági leírása*. Budapest, 1904. 24.
- 44 Uo. 1897. 66.
- 45 SzU 2 (1896. január 5.) 1. sz.
- 46 SzU 5 (1899. október 1.) 40. sz.
- 47 SzU 12 (1906. június 21.) 48. sz.
- 48 SzU 15 (1909. augusztus 19.) 66. sz.
- 49 UH 6 (1903. augusztus 2.) 31. sz.
- 50 Vofkori György: *Székelyudvarhely. Várostörténet képekben*. Kolozsvár, 1995. 133. (A továbbiakban Vofkori, 1995.)
- 51 Uo. 132.
- 52 UH 10 (1907. február 2.) 5. sz.
- 53 SzU 15 (1909. május 2.) 35. sz.
- 54 SzU 16 (1910. március 6.) 19. sz.
- 55 *Mihók-féle Magyar Compass XXXVIII* (1910–1911) 2 rész. 797.
- 56 M.I.K.J. 1910. 21.
- 57 M.K.I.J. 1891, 68.
- 58 SzU 5 (1899. október 1.) 40. sz.
- 59 UH 10 (1907. augusztus 18.) 33. sz.
- 60 M.K.I.J. 1893. 167.
- 61 HmOL Székelyudvarhely város polgármesteri hivatala F54. Bethlenfalva adóközség kataszteri telekkönyv másolata, 1905. 9. szám. 249.
- 62 Vofkori, 1995. 134.
- 63 SzU 10 (1904. május 1.) 36. sz.
- 64 M.K.I.J. 1893. 167.
- 65 Uo. 1893. 74.
- 66 M.K.I.J. 1891–1897. adatai alapján.
- 67 *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat (1902) 1. sz. 456–457.
- 68 Thirring, 1912. 144–145.
- 69 Uo. 315.
- 70 M.K.I.J. 1908. 45.
- 71 Uo. 1906. 58.
- 72 Uo. 1908. 49.

SZERZŐINK

FORRÓ ALBERT

- Székelyudvarhely, 1971
- történelemtanár, Venczel József Iskolaközpont, Csíkszereda

GIDÓ CSABA

- Csíkszereda, 1973
- doktorandus, Pécsi Tudományegyetem BTK

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

- Bukarest, 1955
- könyvtárigazgató, Városi Könyvtár, Székelyudvarhely
- a történettudományok doktora, a Sapientia EMTE óraadó adjunktusa

KÁPOLNÁSI ZSOLT

- Székelyudvarhely, 1969
- történelemtanár, Kós Károly Szakközépiskola, Székelyudvarhely

KOLUMBÁN ZSUZSÁNNÁ

- Székelyudvarhely, 1978
- könyvtáros, Városi Könyvtár, Székelyudvarhely
- doktorandus, Román Tudományos Akadémia Történelmi Kutatóintézete, Kolozsvár

MIHÁLY JÁNOS

- Lövéte, 1964
- a Hargita Megyei Kulturális Központ székelyudvarhelyi irodájának referense

NAGY RÓBERT

- Zsilyvajdejvulkán (Hunyad megye), 1976
- tanársegéd, Babeş Bolyai Tudományegyetem (Újkortörténeti tan-szék), Kolozsvár

– doktorandus, Babeş Bolyai Tudományegyetem (Újkortörténeti tanszék), Kolozsvár

NOVÁK KÁROLY-ISTVÁN

– Székelyudvarhely, 1976

– történelemtanár, Benedek Elek Tanítóképző, Székelyudvarhely

PAKOT LEVENTE

– Székelyudvarhely, 1978

– doktorandus, ELTE BTK, Atelier tanszék, Budapest

RÓTH ANDRÁS LAJOS

– Kézdivásárhely, 1953

– könyvtáros, Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára, Székelyudvarhely

RÓTH EDITH

– Torda, 1954

– történelemtanár, Bányai János Műszaki Kollégium, Székelyudvarhely

TÓTH LEVENTE

– Székelykeresztúr, 1978

– doktorandus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Református Tanárképző Kar, Kolozsvár

REZUMATE

Róth András Lajos – Róth Edith:

Evoluția demografică a scaunului Arieș între 1640-1821

Analizând datele sociostatistice ale izvoarelor istorico-demografice (conscripții militare și de dări), prezentul studiu urmărește pe parcursul a două secole evoluția socială a scaunului Arieș, izolat din punct de vedere teritorial de grupul masiv al celorlalte scaune secuiești. Caută răspuns la întrebarea, dacă evoluția acestui mic scaun cu 22 de sate, înconjurat de comitate nobiliare, a fost – sau nu – influențat de aceste comitate? Dacă a fost în stare să-și păstreze privilegiile caracteristice statutului scaunelor secuiești, sau continua un drum aparte în dezvoltarea sa? Procesul adâncirii feudalizării este evidențiat pe baza datelor cumulative ale izvoarelor arhivistice din 1640-, 1703-, 1713-, 1721-, 1750-, 1764-, 1791-, 1808-, 1821.

Pakot Levente:

Geografia ilegalității. Aspecte ale fenomenului ilegalității nașterilor în patru sate din Secuime, 1775-1850

Studiul de față analizează fenomenul ilegalității în patru sate din Secuime – Căpâlnița, Lueta, Merești și Vlăhița – în perioada 1775-1850. Problema centrală a studiului o constituie reconstituirea istoriei reproductive a femeilor care au avut nașteri ilegite în perioada respectivă. Aceste istorii s-au putut realiza prin prelucrarea datelor registrelor parohiale și ale cererilor de dispensie pentru căsătorie, înaintate episcopului romano-catolic din Alba-Iulia.

În satele analizate fenomenul ilegalității nașterilor ne apare ca un fenomen complex, având rate schimbătoare în timp și în spațiu. În majoritatea cazurilor ilegalitatea nașterilor era legată de amânarea sau zădărnicierea din anumite motive a căsătoriei, de nesiguranța economică, de mobilitatea foarte ridicată a tinerilor și de instabilitatea familiilor, legată de mortalitatea ridicată a adulților din timpul epidemiilor vremii.

În cazul populației de religie unitariană din Merești, la sfârșitul perioadei analizate, ilegitimitatea nașterilor începe să devină parte a practicii sociale, în timp ce, în cazul satelor catolice, și mai ales la Lueta și Căpâlnița, ilegitimitatea rămâne doar un fenomen periferic. Din analiza relațională reiese că ilegitimitatea era strâns legată de structura demografică a familiilor, dar și de întinderea și densitatea relațiilor de familie și de rudenie.

Hermann Gusztáv Mihály:

Zsombori József: un exponent necunoscut al ideilor iluministe în Transilvania

Prezentul studiu este o sinteză a vieții și operei canonicului Zsombori József (1783-1822), născut la Zetea, școlit în Gimnaziul Catolic din Odorheiu Secuiesc și la Universitatea Teologică de la Trnava (Nagyszombat), un propagator aproape uitat al ideilor iluministe din Transilvania. Scrierile sale – ca și cărțile ce au aparținut bibliotecii sale personale – ne profilează figura unui cărturar luminat, aflat la zi cu ideile social-politice și științifice ale vremii. Problematika dezbătută în aceste opere e variată: evoluția civică a societății vremii sale, ideile naționalismului modern, problemele legate de modernizarea limbii maghiare (necesitatea modernizării, dar în mod cumpătat), cercetarea trecutului îndepărtat al secuimii. A știut să îmbine sentimentul religios, în care a crescut și s-a consacrat, cu ideile social-politice, pedagogice moderne.

Forró Albert:

Modul de așezare în bisericile calvine din eparhia Odorheului, secolul XVIII

În timpul feudalismului biserica a avut un rol important în viața societății. Inspecția anuală a protopopului avea scopul de a supraveghea viața morală și privată a credincioșilor și respectarea legilor și prevederilor bisericești. Așezarea enoriașilor în biserică a reflectat poziția lor ocupată în societate. În primele rânduri se așezau nobilii, patronii

bisericii, iar poporul de rând, țăranii în spate. Ocuparea locurilor se făcea nu numai în funcție de poziția socială, ci și după vârstă și sex. Țăranii și săracii au acceptat cu greu acest mod de așezare, de multe ori provocând împrânceli, pentru a ocupa scaunele din primele rânduri. Pentru evitarea acestor situații, autoritățile bisericești, încă din secolul al XVII-lea, au interzis credincioșilor de orice rang întreținerea și transmiterea locurilor sau scaunelor particulare în biserici.

Tóth Levente:

Date privind învățământul protestant din scaunul secuiesc Odorhei (1830-1845)

Studiul de față încearcă să treacă în revistă schimbările survenite în cadrul învățământului rural din dioceza reformată Odorhei, din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Prin introducerea unui sistem de supraveghere a discipolilor din sate și prin măsurile luate la nivel central, s-a încercat sporirea numărului de elevi în școlile rurale organizate în sânul bisericii reformate. Din analiza tabelelor statistice păstrate în Arhivele Diocezei Reformate Odorhei, referitoare la perioada dintre 1830–1845, putem să formulăm concluzii referitoare la situația școlilor rurale, a condițiilor în care își desfășurau activitatea învățătorii. Totodată putem să afirmăm că, în perioada amintită, se observă o creștere treptată în ceea ce privește numărul copiilor care frecventează școala. O observație importantă, ce reiese din analiza tabelelor statistice, este că existența învățătorului sau a clădirii școlii într-un sat nu înseamnă neapărat că acolo se desfășura activitate didactică.

Kolumbán Zsuzsánna:

Procesul de restructurare al bisericii reformate din Transilvania. Constituția ecleziastică din 1861-1871

Prezentul studiu are ca obiectiv analizarea procesului de restructurare al bisericii reformate din Transilvania, concentrându-se mai ales asupra problematicii noii constituții ecleziastice. Constituția alcătuită între anii 1861-1871 era compusă practic din trei legi principale: legea din 1861

referitoare la comunități, legea din 1868 referitoare la diocese, și cea din 1871 referitoare la circumscripția transilvăneană. Țelul alcătuirii constituției era în primul rând aplicarea principiului reprezentativității, prin stabilirea cât mai precisă a atribuțiilor instituțiilor existente și crearea unor instituții noi. În lucrările contemporane evenimentelor a apărut deja problema eficacității și a consecințelor noilor prevederi. Autorul studiului ridică aceleași probleme, fără pretenția formulării unei decizii finale, alegând în vederea realizării unui studiu de caz tribunalul ecleziastic de căsătorie înființat în urma legii din 1868.

Mihály János:

Viața balneară de la Băile Chirui, din secolul al XVIII-lea până la etatizare

În vasta zonă extravilană a satului Lueta, pe lângă izvoarele de apă minerală situate în văile pâraurilor Homorodul Mic, Vârghiș și Chirui (izvoare utilizate de populația din împrejurimi și ca surse de apă potabilă), s-au format mici stațiuni balneare: Dobogó, Chirui, Nádasszék, Hargitaliget.

Dintre aceste stațiuni minuscule, cu o infrastructură primitivă, prezentul studiu se axează asupra Băilor Chirui, investigația bazându-se pe izvoarele documentare provenite din arhiva parohiei locale, precum și pe datele furnizate de literatura de specialitate.

Aceste izvoare de apă minerală erau probabil cunoscute încă din epoca străveche, dar în documente scrise Chirui și împrejurimile sale apare doar în secolele XVI-XVII. Utilizarea acestor ape minerale în scopuri balneare a început – potrivit datelor prezentate – în secolul al XVIII-lea. Familiile nobiliare transilvănene și dregătorii scaunului Odorhei, care descindeau în aceste locuri pentru vânat, au început să le folosească în scopuri terapeutice, pentru uz intern și sub formă de băi, în jurul anului 1740. Popularitatea lor a crescut datorită contelui și consilierului gubernial Lázár János (1703-1772), vestit poet al vremii.

Băile se aflau în proprietatea parohiei locale. Începând de la mijlocul secolului al XIX-lea, mica stațiune devine locul de recreere preferat al sașilor de la Rupea, Sighișoara și Mediaș. Până la mijlocul secolului XX,

vară de vară, până la etatizare, Băile Chirui funcționau ca o mică stațiune cochetă și prosperă, cu o atmosferă familială. În anii comunismului (între 1948 și 1989) stațiunea a fost transformată în tabără de odihnă pentru pionieri.

Novák Károly-István:

Băile din Odorheiu-Secuiesc și din împrejurimi în perioada dualistă

Apele minerale din Odorheiu-Secuiesc și din zonă au fost folosite de către localnici cu scop curativ de mai multe secole. În cursul secolului al XIX-lea, în preajma acestor izvoare au apărut mici băi rustice, care între timp s-au dezvoltat, dar n-au ajuns niciodată la nivelul stațiunilor renumite din epocă. Totuși au oferit confortul necesar și condiții acceptabile, reușind să atragă, pe lângă localnici, un număr însemnat de oaspeți veniți din toată țara.

Studiul de față parcurge, după un scurt istoric, etapele de dezvoltare ale acestor mici stațiuni în perioada dualistă, de la începuturile modeste până la perioada de înflorire de dinaintea primului război mondial.

Kápolnási Zsolt:

12 de ani de activitate ale unui săptămânal din Odorhei

Scopul acestui studiu este prezentarea istoricului revistei săptămânale *Udvarhelyi Híradó*, care a avut un rol hotărâtor în viața publică a orașului Odorhei din perioada dualistă. Am încercat să examinăm efectul acestei reviste asupra opiniei publice orășenești. Studiarea temeinică a paginilor săptămânalului ne permite o introspecție în viața politică, socială, economică și culturală a Odorheiului din perioada studiată. *Udvarhelyi Híradó* nu a fost primul ziar din Odorhei, dar a funcționat, alături de rivalul său *Székelyudvarhely*, o perioadă îndelungată. Am studiat separat editorialele ziarului, cu articolele mai mici, cu știrile scurte ne-am ocupat doar tangențial. Pe lângă analiza conținutului articolelor și clasificarea lor tematică, am reflectat și asupra identității autorilor, încercând să aflăm: în ce măsură a profitat intelectualitatea din Odorhei de posibilitatea publicării în presă.

Gidó Csaba:

Proiecte și realizări de căi ferate în Secuime, mai ales în zona Odorhei

Până la sfârșitul secolului al XIX-lea în Secuime s-au construit patru linii feroviare de circulație locală, însă nu au existat conexiuni între ele. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea au apărut mai multe proiecte de construire a unor linii feroviare de legătură între principalele orașe secuiești. Cel mai important proiect de acest gen a fost elaborat de politicienii locali Ugron Gábor și Daniel Gábor, care au avut rol determinant în construirea liniei din regiunea Odorhei (1888). Proiectul elaborat de către ei propunea construirea unei linii feroviare care să lege orașele Odorheiu-Secuiesc, Gheorgheni și Miercurea-Ciuc. Proiectul a fost discutat de mai multe ori de guvernul ungar, în perioada dintre anii 1888-1894. Din cauza indifferenței, și a opoziției venite dinspre elita regională, proiectul Ugron–Daniel a eșuat. În 1895 guvernul de la Budapesta a decis continuarea lucrărilor pe linia Sfântu-Gheorghe – Miercurea-Ciuc – Gheorgheni – Reghin, cu ramificație spre Ghimeș.

Eșecul proiectului celor doi politicieni se datorează atât lipsei sprijinului din partea elitei locale, cât și situației economice precare a regiunii. O eventuală realizare a proiectului elaborat de Ugron și Daniel ar fi putut aduce prosperitate economică regiunii Odorhei.

Nagy Róbert:

Evoluția economică a orașului Odorhei în perioada 1890-1910

Tema studiului de față este prezentarea vieții economice a orașului Odorhei în perioada 1890-1910. Autorul încearcă să reflecte asupra evoluției comerțului, prin prisma datelor obținute din statisticile care prezintă cantitatea mărfurilor sosite și expediate la gara de cale ferată din localitate. După prezentarea instituțiilor de credit fondate în localitate, urmează partea referitoare la industrie. Păreră autorului este că, în pofida faptului că industria meșteșugărească din localitate a fost grav afectată de războiul vamal dintre 1886 și 1893, economia orașului nu s-a prăbușit, modernizarea s-a întruchipat în câteva uzine, mai ales în domeniul prelucrării lemnului și industria spirtului.

SUMMARIES

András Lajos Róth – Edith Róth:

Demographic Evolution of Arieș District Between 1640-1821

The present study, relying on historical, demographical sources (military conscriptions, assessments of taxes) using their statistical data traces the social evolution of Arieș District. It tries to draw a parallel between the similar data of the other Szekler Districts and Arieș District, isolated from them. It is looking for an answer to the problem whether the evolution of this small district of only 22 villages wedged in among noble counties was or was not influenced by the latter. Could it preserve its earlier privileges so specific to the Szekler Districts or it went on developing on its own course? What inner changes occurred during these two centuries? We draw our conclusions summing up the data found in the archival sources of 1640-, 1703-, 1713-, 1721-, 1750-, 1764-, 1791-, 1808-, 1821.

Levente Pakot:

The Geography of Illegitimacy. Births out of Wedlock in Four Villages of the Szekler Land, 1775-1850

The present study is inspecting the history of births out of wedlock in four settlements in the Szekler Land – Vlăhița, Căpâlnița, Lueta and Merești – focusing on the period between 1775-1850. In the centre of analysis there is the reconstruction of the whole reproductive life story of the unmarried mothers. All this was made possible by the computerized data processing of the registers of births, marriages and deaths in existence from that period. In the settlements under survey the births out of wedlock are standing before us as very complex phenomena, which can be closely followed in the different villages, separately. The birth of an illegitimate child can be explained by different reasons: postponed or miscarried marriages, the high mobility of the young people, the people's defencelessness after the pandemics and the

deterioration of the social and economical conditions. We can conclude that there was a close relationship between the illegitimacy and the demographical structures of a family as well as the width of the circle of relations of a family.

Gusztáv Mihály Hermann:

József Zsombori: an Unknown Exponent of the Ideas of the Enlightenment in Transylvania

The present study is a synthesis of the life and life-work of the minor canon József Zsombori (1783-1822), who was born in Zetea, went to school in the Catholic High School in Odorheiu-Secuiesc, and in the Theological faculty at Trnava. He was an almost forgotten propagandist of the ideas of the enlightenment in Transylvania. His writings – as well as the books from his personal library – profile to us the figure of an enlightened, erudite man, who was always up-to-date with the socio-political, and scientific issues of the age. The problems dealt with in these works are varied: the civic evolution of the society of his age, the ideas of the modern nationalism, problems linked with the modernization of the Hungarian language (the necessity of its modernization, but in a carefully thought out way), the research of the ancient history of the Szeklers. He knew how to co-ordinate the religious sentiment, the one he was brought up with and he manifested himself with the modern socio-political and pedagogical ideas.

Albert Forró:

Seating Precedence at Church in the Reformed Diocese of Odorhei in the 18th Century

In the era of the feudal system the Church played an important role in society. The church was strictly guarding over the observance of law, the moral and private lives of the congregation. The seating precedence at the church mirrored the position of the people in the local society. The patrons of the church, the district magistrates and the noblemen sat in the first rows. The common people and the feudal tenants had their seats in

the back. The teaching of the church according to which every man is equal before God caused a lot of problem, because the people sitting in the back found it difficult to accept that the noblemen and the rich were sitting in the front even in the house of God. There were many fights and scimmages in the churches. To avoid such cases, the church authorities prohibited under penalty the ownership and inheritance of seats or private chairs in the church.

Levente Tóth:

Data of the Reformed Public Education in Odorhei District in the Reform Period

The present writing is trying to look into the changes occurred in the rural education in the reformed diocese of Odorhei District in the first part of the 19th century. We can complement the published results and conclusions of former researches in the area of rural education in Odorhei District with – mostly statistical – data. Using the summarized statistical tables found in the Archives of the Reformed Diocese of Odorhei we can draw an exact picture of the rural public education of the Szekler Land between the 1830-1845. The interpretation of these tables provides for us interesting facts: we can take an account of the existing shortcomings, the bad teaching conditions, but at the same time we can find that the necessary – sometimes even severe – measures taken have favourable results. The number of children going to school, gradually increases. However, there is an interesting fact that we can notice analysing these tables: there is no proof of having any educational activities in a village, where there is a teacher or a school, or even both.

Zsuzsánna Kolumbán:

The Renewal of the Transylvanian Reformed Church Constitution, with Especial Regard to the Law of the Year 1868. Concerning the Dioceses

The aim of the present study is the characterization of the 19th century renewal of the Reformed Church having in the centre of interest the

aspects of the 'new church constitution'. The Church Constitution of the Transylvanian Reformed Church was made up by three laws: the law of the year 1861 applied to the congregation, the law of the year 1868 applied to the dioceses, and the law of the year 1871 applied to the whole church district. Their aim was the same: decentralization of the church management, an exact determination of the tasks of the different church institutions through the establishment of new institutions. After the introduction of the laws a question arose: in what measures they meet the pretensions, how effective they are, what their immediate and subsequent impacts are. The writer of the study endeavours to discuss the above mentioned problems without the claim to make a decision, picking out for further analysis an institution established by the law of the year 1868, the divorce court of justice.

János Mihály:

Life in the Baths in Kiruly Valley, from the 18th Century until the Nationalization

There was an old saying according to which wherever you stick a rod into the ground on the Szekler Land, mineral water springs forth in its place. This is true for the large land around Lövéte, in the Valley of Homorodul Mic. It is full of different types of mineral water springs, which have always played an important role in the drinking water supplies of the community and of the area. Around these springs, the waters of which have been regularly used as drinking cure or medicinal waters, small baths were founded (Dobogó, Chirui, Nádasszék, Hargitaliget).

The mineral waters of the area were probably known in ancient times already, but Kiruly and its surroundings were first mentioned in written documents in the 16-17th centuries. The usage of the water as bath – according to our data – started in the 18th century. The first consumers of these treasures were the magistrates of Odorhei District. The little spa, being the property of the church, by the middle of the 19th century had become the favourite bath of the Saxons of Rupea, Sighișoara and Mediaș. It had been a flowering, homely bathing resort until the middle

of the 20th century. During the Communism (1948-1989) the bath and its surroundings had been used as a camping site for pioneers.

The writer presents Chirui Spa, following its history based on the data found in the local church archives and the specialist literature from the 18th century until the nationalization.

Károly-István Novák:

Bathing Resorts in and around the Odorhei of the Period of the Dual Monarchy

The mineral waters of Odorheiu-Secuiesc and its surroundings have been used for centuries as medicinal waters by the people living in the area. By the second half of the 19th century at and around these mineral water springs, small, modest spas were founded, which later became high level bathing resorts. These did not reach the level of the fashionable bathing resorts of the time, but there were numerous visitors from near and far who were seeking repose or were convalescing.

The present study, after giving a short historical background, is trying to follow the evolutionary progress of the bathing resorts of Odorheiu-Secuiesc, Băile Szejke and Homorod in the period of the Dual Monarchy, from their modest beginnings, through their prosperity and until their golden age before the first world war.

Zsolt Kápolnási:

12 Years of a Weekly Paper from Odorhei

The aim of this study is to present the history of a weekly paper, *Udvarhelyi Híradó*, which had a determinant role in the public life of the little town of Odorhei in the period of the Dual (Austro-Hungarian) Monarchy. We tried to examine the effect of this paper on the urban public opinion. A close study of the pages of this weekly paper allows an inside view of the political, social, economical and cultural life of Odorhei in the examined period. *Udvarhelyi Híradó* was not the first paper in Odorhei, but it lasted longest together with its rival, *Székelyudvarhely*. We studied the editorials separately, the other articles and the shorter

news were treated only incidentally. Besides the content analysis and thematic classification of the articles, we had a look at the identity of the authors as well. We wanted to know to what extent the intellectuals from Odorhei took advantage of the publicity offered by the weekly paper.

Csaba Gidó:

Railway Projects and Implementations in the Szekler Land, with Special Interest in Odorhei District

By the end of the 19th century four local circulation railways had been constructed in the Szekler Land, but there was no connection between them. Many construction projects appeared at the end of the 19th century for junction-lines between the important towns of the region. The most significant project of this kind being the one elaborated by two local politicians Gábor Ugron and Gábor Daniel, whose participation in the construction of the railway in Odorhei District (1888) was of crucial importance. The project proposed the construction of a junction-line to establish connection between Odorheiu-Secuiesc, Gheorgheni and Miercurea-Ciuc. This project was discussed many times by the Hungarian Government between 1888-1894, but because of the indifference and the resistance coming from the regional élite it suffered a defeat. The Hungarian Government decided to continue the construction of the railway track Sfântu-Gheorghe – Miercurea-Ciuc – Gheorgheni – Reghin, with a ramification towards Ghimeş, in 1895. The failure of the project is due to both the lack of support from the local élite as well as the bad economic situation of the region. A possible execution of the Ugron–Daniel project would have brought economical prosperity to the region of Odorheiu-Secuiesc.

Róbert Nagy:

The Economic Development of Odorheiu-Secuiesc at the End of the 19th Century and the Beginning of the 20th Century

The topic of the present study is the outlining of the economic development of Odorheiu-Secuiesc between 1890-1910. The writer tries to cast light upon the activity of the local wholesalers on the basis of the railway trade as well as the data of the livestock-market. After a short presentation of the local loan-offices it is sketching the main tendencies of the industrial development.

According to the final conclusion the economy of this small town is slowly setting off on the road of modernization, in spite of the emerging problems of the epoch. Besides the handicraft industry, which has been struggling with constant crisis since the Austro-Hungarian-Romanian tariff war between 1886 and 1893, factory-like enterprises appear, which employ a great number of wage-workers.